

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Rel.
Ser. 50513

Title: *Candellantho-*
lipids on the Gita

Rel.

513

गूढार्थदीपिका टीका on भगवद्गीता
Incomplete

:	Gūḍhānthā deepikā	:	Title
:	:	:	Author
:	Bhagavad gītā	:	Editor
:	:	:	Year, Vols.
:	adhyāyas 1 to 7	:	Publisher
513	:	:	Remarks

गी. टी.

३ जो

संवाद

अनादिमवसंताननिरुद्धः सुकारणं दुस्त्वजंशोकमोहादिकेनोपायेनहीयतां एवमाकांक्षयाविष्टं पुरुषार्थं लुप्तं
तरं बुबोधयिषु राह्वेवं भगवांश्चास्त्रमुत्तमं तत्राशोद्यानचशोचस्त्वमित्यादिना शोकमोकांक्षयाविष्टं पुरुषार्थं
लुप्तं तद्वादि सर्वसुरपाप्माविष्टस्योपदेशो न स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः कथं प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः स
र्वसाधारणः भगवदर्थं नरुपाचार्यापिकाविद्यास्तत्पथं जिनकयाज्ञावल्क्यसेवादि विदुषनिष्ठसु कथं प्रमि
दुमहानुभावोयत्तु नोराज्यगुरुपुत्रमित्रादिषु हमेपांममेतदप्येवं प्रत्ययनिमित्तमेतदिति मित्राभ्यां शोकमोहाभ्याम
भिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव तत्र धर्मयुद्धे प्रवृत्तौ पितृस्माद्यहादुपरगम परधर्मचमिताजीव नादित्रिपुं प्रति
षिद्धं कर्तुं प्रवृत्ते तस्यावमहत्पनर्थमाभूत भगवदुपदेशो विद्यां लब्ध्वा शोकमोहाचपनीयपुनः स्वधर्मप्रवृत्त
कृतकृपावमृदेति प्रशस्ततरेयमहाप्रयोजनाविद्येति स्मृतं अर्जुनापदेशेनोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च आत्म

सम ३

सुते नृधर्मजवही जातायाम् प्रसक्तमुत हेतुभूतो शोकमोहादिकेनोपायेनहीयतां एवमाकांक्षयाविष्टं पुरुषार्थं लुप्तं तद्वादि सर्वसुरपाप्माविष्टस्योपदेशो न स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषार्थः कथं प्राप्यतामिति भगवदुपदेशः स
र्वसाधारणः भगवदर्थं नरुपाचार्यापिकाविद्यास्तत्पथं जिनकयाज्ञावल्क्यसेवादि विदुषनिष्ठसु कथं प्रमि
दुमहानुभावोयत्तु नोराज्यगुरुपुत्रमित्रादिषु हमेपांममेतदप्येवं प्रत्ययनिमित्तमेतदिति मित्राभ्यां शोकमोहाभ्याम
भिभूतविवेकविज्ञानः स्वतएव तत्र धर्मयुद्धे प्रवृत्तौ पितृस्माद्यहादुपरगम परधर्मचमिताजीव नादित्रिपुं प्रति
षिद्धं कर्तुं प्रवृत्ते तस्यावमहत्पनर्थमाभूत भगवदुपदेशो विद्यां लब्ध्वा शोकमोहाचपनीयपुनः स्वधर्मप्रवृत्त
कृतकृपावमृदेति प्रशस्ततरेयमहाप्रयोजनाविद्येति स्मृतं अर्जुनापदेशेनोपदेशाधिकारी दर्शितः तथा च आत्म

श्रीकृष्ण उवाच भगवा उवाच ॥ एते कुरुक्षेत्रे समवेता युयु
॥ २॥ प्राजक्तं गणद्वयं जंकेयवत् ॥ २ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥

नयक गोमाधराय इव यत्तु लवे योद्धे नृवाविकेन कुरुक्षेत्रे समवेता भगताम मया सुखादुपेभनादयको
उवाच ॥ ३ ॥ विशादयः किमकुर्वत किं कृतं ॥ ३ ॥ प्रवोक्तमर्थं लोभसोऽयमदुष्टं वदत वतः ॥ ३ ॥ उत ते नानि निमित्तं ददुषु

यत्न

तदेव वाक्यं विपर्ययं ननु स ह्यस्ति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि
 एवमिति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि
 तदेव वाक्यं विपर्ययं ननु स ह्यस्ति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि
 एवमिति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि
 तदेव वाक्यं विपर्ययं ननु स ह्यस्ति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि
 एवमिति पश्येनातिशयदिना तस्य संज्ञयनं हर्षमित्यतः प्राक्तनेन वागदत्तं प्रियशिष्टि

ममवर्गमि ॥ इति द्वावि मन्त्रादिनि

[illegible]

३१-८
६
देवस्तप

इति श्री अथवासवोपनिषद्विशेषणानि स मुच्यन्ते सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोऽभिमुखः श्लोपदेवाश्च श्लोपदीपुत्राः प्रतिवि-
धायः येन चकारान्येपि पादयजुर्वेदोक्तवप्रभृतयः पंचयोडवास्तुतिप्रसिद्धा एवेति न गणिताः ये गणिताः सप्त
शतान्येपि तदीयाः सर्वे एव महारथाः सर्वेपि महारथा एव नैकोपि रथोर्ह्यथोवा महारथास्ततिरथं त्रयस्त्रयसुपल
हो नान्यत्वं एकोदशसहस्राणि यो धत्विनां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्नयोधयेद्य

युधामन्युश्च विक्रान्त उन्नमौजाश्च दीर्यवान् सौभद्रोऽश्वेय
देवाश्च सर्वे एव महारथाः ७

स्तः संश्लोकोतिरथं नैकोनयो योद्धात नूनोर्ह्यथः स्मृत इति ७। माशंक्वाह युधिष्ठिरं भीमार्जुनाभ्यो सर्वसं
प्रतिपन्न पराक्रमाभ्यां समाकृत्याः तानेवाह युयुधान इत्यादिना महारथा इत्येतेन युयुधानः सात्यकिः दुष्य

स्तसः। १५।

राष्ट्र
६

यद्येवं परवलमतिप्रभृतं दृष्ट्वा भीतो सिंहं तर्हि संधिरवपरेरिष्टां किं विप्रहाशहेतोर्वाचार्यमिच्छामाशंक्वाह तु शत्रूणां
तरुणश्च मपि भयंति ते रक्षानो हृष्टा मात्मनो ह्येतयति अस्माकं सर्वेषां मध्ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षं तु येषां
नृपो ह्यमाना न्निवो धत्विष्ये नमद्वचनादवधारयेति तौ वादिकस्य परस्मैपदिनो बुधैरुपेवममसैन्यस्य नायकाह
रह्यानेतास्तान् संज्ञार्थं अस्मभ्यं येषु ते पुमध्वे कति विज्ञानमभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्ष्यितुं ते तुभ्यं वीमिनः

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निवो धत्विजो ज्ञम
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तां वीमिनः ८

वृत्तान्तं किंचिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजो ज्ञमेति विशेषणो नाचोर्ध्वं कृतवन्स कार्ये तदाभिमुखं संपादयति तौ ध्यायते
द्विजो ज्ञमेति ब्राह्मणवृत्तावच्छादक शलत्वं तेन च यिदि मुखेपि भीष्मप्रभृतीनां त्रिषु अवराणां सत्त्वात् अस्माकं
महती हतिरित्यर्थः संज्ञार्थमिति प्रियशिष्टाणां पंडवानो वमदृष्ट्वा दूर्योधनाया कुलमनसस्तव स्वीयवीरविरुद्धिमा
भूदिति मम यमुक्तिरिति भावः ८

१०६

नन्तरं पण्यभावेन तस्य कोपमाशंक्यतां न स्यात् ॥ एतच्च वदन् सवतां निशेधाः नाश्वान् गगानयति ॥
 रोगपुत्रः भीष्मापेक्षया नाश्वस्य प्रथमगगानवद्विकरणेन पक्षपाततुल्यप्रथमगगानमावाप्यपुनितोऽप्यथ विकर्षः

भगवन् भीष्माश्च करणैश्च कृपयस्ममिति जयः ॥ अस्मत्प्राप्तविकर्षाश्च सौमदन्तिर्जयदर्थः ॥
 अन्ये च बहवः प्रसमदर्थं त्यक्तजीविताः ॥ नाश्वशस्त्रप्रहरणाः सर्वे पुनश्चिन्ताः ॥ १०

स्वप्राप्तकनीयानसौमरतिः सौमदन्तस्य पुत्रः श्रेष्ठ इति श्रवाः जयदर्थः सिधुः जस्तथैवेति क्वचित् ॥
 सवतापकाज्ज्ञेयाह ॥ अन्ये च शस्त्रकृतवर्मप्रभृतयः ॥ मदर्थं मत्प्रयत्ननायजीवनमपित्यकुमल्यवदित्वा ॥
 तज्जीवितादप्यनेन हस्तिनपुरगतिप्रयत्ने पांशुकम्पते ॥ एवं स्वमेतदाहुत्यंतस्य सस्ति ॥
 शलं च दर्शितं प्रसदसादि विशेषतोः ॥ १०

तथैः
 साः
 १०

राजापुनरपि सैन्यादयसाम्यमाणं क्यस्वसैन्याधिक्यमावेदयति ॥ अपर्याप्तमन्तमेकादशहोत्रिणीयमितं भीष्मे
 एतद्विहितमस्ति ॥ सप्तहस्तवृत्तिनाऽभितः सर्वतोऽद्वितेतत्तदृशगुणवत्पुरुषाविष्टितमस्माकं वले ॥ एतेषां यो
 दुष्टानां वले तु पर्याप्तपरिमितं सप्राप्तो हि राणां माज्जा ॥ नृणां भीमेन नातिवपलवदिनारत्रिणे ॥
 चित्तयोभविष्टीत्यभिप्रायः ॥ अथवा तत्पराष्ट्रानां वलमप्युपेनाले अस्माकमस्माभ्यकीदृशं तत्तत्

अपर्याप्ततदस्माकं वलं भीष्माभिरहितं पर्याप्तं
 प्रविदमेते यो वले भीष्माभिरहितं ॥ ११ ॥

भीष्मभिरहितोऽस्माभिर्यस्मै यन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ तत्तत्तद्वलं भीष्माभिरहितं इदं पुनरस्मदीयं वलं यत्तत्तत्
 दुष्टानां पर्याप्तपरिमितं समर्थं भीष्मोतिदुर्वलं हृदयोरहितायमेतदस्माकं वलं भीष्माभिरहितं यस्माद्भीष्मोत्पु
 योऽप्यवेतत्रिभ्यर्थे तैरहितस्तदस्माकं न किंचिदपि मयकारणमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 किं १० हेष्टिवीपतेधृतप्रस्थिगेभृत्ताष्टिवत्यभिजायःसुगममन्यत ॥ १० ॥ धर्म्मगुरुः संसेव्यशरवा

काश्यपुपरमेष्ठासः शिवं जीवमदायः दृष्टुं नो विना श्रुताः किञ्चाप्युपगताः २७
 दुपदो ज्ञेयदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते मौनदश्च महात्तुः शंखा च दधुः पृथक् पृथक् २८
 सद्यो षोडशैरङ्गैर्गणैर्द्वयानि श्रुतारयत नमश्च पृथिवीचैव तत्सुलोभ्यतु जादयन् २९

दिभनिरित्तुसुलोपिनपांडवानां द्वैभकोभृत पांडवानां सैत्येजातस्तुमशंखद्योयोधार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रपुत्रादयः
वक्षिनामवेपथीष्मदीहीहीनमपि हृदयानिद्यरायतहृदयनिराणतत्त्वाद्यशोजनितकानिपुण्यापतस्त
मुलेतितीव्रनभद्रप्रतिदीवतिधनिभिराप्रयच २०

मम

नार्त्तमृदाणामयत्राप्रिप्रदश्यपाण्डवानांतर्हैरधीत्यमुल्लसतेअथेत्यादिना मीतिप्रत्युपस्थितेनतत्पत्त्या
नेप्राप्तपितद्विरुद्धपायुह्येद्योगेनावस्थितानेवपतन्प्रत्यहैरणोपलभ्यतदाशस्त्रसंज्ञितवर्गवैभक्तिवर्त
लेतः कपिध्वजःपाण्डवःहनुमतामहावीरगाधजकूपतपाऽलुगृहीतोऽहिनःसर्वथामयपुरवर्तिवर्तमाने
क्तः कपिध्वजःपाण्डवःहनुमतामहावीरगाधजकूपतपाऽलुगृहीतोऽहिनःसर्वथामयपुरवर्तिवर्तमाने

अथ यदस्मिन्ननुदष्टाकारेण राश्यानुकपिध्वजः प्रवृत्तेशस्त्रसंपातेषु
नुरुद्यम्यपांडवः ह्यवीकेशंतदावाक्यमिदमाहमहीपते २१

[illegible]

गी. टी. २१ सदेवार्जुनवाक्यमवतारयति सेनयोः मयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः निहितयोर्मध्ये मम रथं स्थापय
स्थिरीकुरु इति सर्वं शनैः नियुज्यतेऽर्जुनेन किं हि भक्ता न शक्यं पुद्गवानपि तन्नि योगमनुतिष्ठतीति

अर्जुन उवाच सेनयोः मयो
मध्ये रथं स्थापय मेऽक्षुत २२

प्रवेज्य पादुवानामिति सूचयति न चैवं रथं स्थापयंतं मानेते शत्रुचोरथाच्चावपि स्थंतीति भयवत्तांशं काया
क्याह अक्षुतेति देशकालवत्तां च्युतं चोवाचावपि तु महंतीति भावः एतेन सर्वतानिर्विकारत्वेन नियो
गनिमित्तं कोपेपि परिहृतः २२

राम
११

मध्ये रथं स्थापय न च योजनमाह योद्वाक्यमानवस्थितान् न मया तद्वचनितारस्ता
न चोपगच्छामि न यावद्दशहं निरीक्षितुं मया स्यात्तव संहारं रथं स्थापयेत्तर्हि यावदिति कालपरं वा ननु तं योद्वा
ननु युद्धे त्वं कश्चिन्न कश्चिन्न किमप्यंशेन नेत्यत आह केरिति अस्मिन् युद्धे मुच्यमेवं युद्धे देवपरायणं युद्धं योमेव
याके महयोद्वाक्यं कुरुते युद्धप्रतिगोपिनः केकेर्मया सह योद्धे किं नर्तकं युद्धप्रतिगोपहमिति च महारिदं को

यावदेताः कीरीक्षितं योद्वाक्यमानवस्थितान् केकेर्मया सह योद्धे मस्मिन् युद्धे मुच्यमे २३
योत्समानाने देवयणैः न समानाः धार्तराष्ट्रस्य युद्धे युद्धेपि पविकीर्षेवः २४

तु कमेतज्जानमेवमथोरथापनप्रयोजनप्रयोजनमिति नार्थः २३ तलुवापुनरुक्तेरस्य संशिकारं धिक्कीर्षेव
यतीति कुतो युद्धमिच्छां कयाह यस्तेजो महेतव्यं याते मयू सद्यो धुनस्य युद्धेः स्वरत्नोपायमजानतः प्रिय
धिक्कीर्षेवो युद्धेन तु युद्धपनयनपनयनोत्तमोत्तममानानहमवेतैः उपलभेन नु संशिका मानतां युद्धपतदति यो हतेश
हामिप्रापमानवत्तदति यो न्यवर्तकेन मुचितमेवेति भावः २४

जो

॥ ११ ॥ एवमनुनेन प्रेरितो भगवानाहं सारूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो पुण्यं तं वा दत्तं विप्रतीतिं धत्तं राश्याभिजायमानं वयं
 १२ तत्रिणविकीर्णः संजयो धत्तं प्रत्युक्तवानिह वै शोयायनः हे भारत धत्तं राश्याभिरुक्तं वंशमर्थोदायं मनुनेन
 मापि रोहं परित्यज्यतीति मिति संको धत्तं अभिजायः मुदा कायानिद्रायां शोनजितं निद्रायां सर्वत्र सावधाने

संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हरीः कोशे मुकुटेशेने भारत सेन
 कोरुमभीर्मध्ये स्थापयित्वा शोचते ॥ १५ ॥ भीष्मद्रोणाप्रमु
 लतः सर्वे पांचमहीहिता उवाच पार्थ पश्येतां नमो तावत्कुरुनिति ॥ १६ ॥

नमोर्जुनेनेव मुक्ते भगवाः अप्रमदं ह्यपि सारथ्ये कान्ति योजयतीति दोषमास्यना कुशत् नवातं युद्धं नमः ॥ ११ ॥
 तैयः किंतु मेनये नमो ॥ भीष्मद्रोणाप्रमुलतः तयोः प्रमुखे समुखे सर्वे पांचमहीहितां स मुखे आदिवा ॥ १२ ॥
 तः सार्वविभक्तिस्तमिः नकारेण समाहृतिवशेन प्रमुखतः शब्द आकृष्टते भीष्मद्रो ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥

नमोर्जुनेनेव

सयोः पुण्यं कीर्तनमतिशयान्तरुत्तमं रथोत्तममपि नादत्तं दिशंश्च भगवता स्वपुत्रेन सारथ्येन विहितं
 यावत् सर्वे नमस्तथापि त्राहूषीकेशः सर्वे वा निगूढाभिजायुः भगवानर्जुनस्य शोकमोहावुषस्थिता विविदि
 तान् तेषां समं नमुवाच हे पार्थ पुत्रायाः स्त्रीस्वभावेन शोकमोहाग्रस्तं यातत सर्वे धिक्कृतं वापि हतार
 मुपस्थितेति हवयवत् षीकेशवगात्तनोदर्शयति पृथामपितुः मया तस्याः पुत्रोसीति संवधोर्लखेन
 च हवयति मम सारथ्ये निष्ठितो भूत्वा सर्वानपि समवेतान् कुद्वयुधतस्तत्पश्य निःशंकतयेति दर्शनं
 विधातुमायुः अहं सारथ्येऽतिमावध नृत्वं तमायतमेदं शिखं तस्य सीति किंतवपुः सारथ्येनेनेन
 हं नमः ॥ १५ ॥ पितुः पश्येतां तावत्पश्यं तं भगवतो वाक्यं अत्यथार्थं सेनयोर्मध्ये स्थापयामासे
 त्वावत्तावत्तु ॥ १६ ॥ तत्र सर्वे संभारं मार्थं नृदं भगवताऽभ्युह्यतेति सेनयोर्कथं

१ श्री. श्री. तदेव भगवंतं पश्यन्नुन वाक्यमवतारयति संजयोऽर्जुन उवाचे त्वादिना एव मुक्तार्जुनः संख्यरत्नतः प्राक्तनेन ग्रंथे
 २५ नतत्र स्वधर्मप्रवृत्तिकारणी भूततत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेह आत्मा तीयाभिमानावतोऽनात्मविरोऽर्जुनस्य
 युद्धेन स्वपरदेहविनाशप्रसंगदर्शिनः शोको महा नासीदिति तस्मिन् कथनेन दर्शयति विभिः श्लोकैः इमं स्वजनमा

अर्जुन उवाच दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं सीरंति मम गात्राणि मुखं च परिचुष्टु
 ति २९ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते गात्रेण हृदि च संसते हृत्पद्मे वै वपिरिह्यते ३० ॥

स्त्रीभवं युववं युद्धे कुं पुद्गलं चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थितस्य मम पश्यतो ममेत्यर्थः अंगानि च यत्ते मुखं च परिचुष्टुतीति
 अमादि निमित्तशेषा येन पाति शयकथनाय सर्वतो भावराविपरिग्रहप्रयोगः २९ वेपथुः कुं परोमहर्षः पुं लकि
 त्वं गात्रे वभ्रशो नाधै यं लज्जगां हो वल्यं वक्रपरिहारे न चोतः संतापो दर्शितः ३० ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥

स्तौ

राष्ट

२४

अवस्थातुं शरीरं कारयितुं च न शक्नोमीत्यनेन मूर्च्छा मृच्छते तत्र हेतुः मर्मनो भ्रमती वेति भ्रमण कर्तृ सादृश्यं नाम
 नमः कश्चिद्विकारविशेषो मूर्च्छायाः पूर्वावस्था बोद्धेतौ यत एवमतो नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः पुनरवस्था
 नासामर्थ्यकारणमाह निमित्तानि च सूचकतया आसन्नदुःखस्य विपरीतानि वामनेत्रसुरादीनि पश्यामि अत्र
 भवामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमनात्मवित्तेन दुःखि वाह्यो कनिवंधनेनैव शमनुभवामि वांतु महानं
 न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमती इव मे मनः निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ३१

३२ एतद्वाह्यो कामं मर्गीति कृष्णपदेन सूचितं अतः स्वजनदर्शने तु लोपिशोका संसर्गि बलवता हि शेषात्तद्वं सामशोको
 ३२ क्वचित्तिभावः केशवदेन चतुर्णां सामर्थ्यको ब्रह्मसृष्टिकर्ता ईशो रुद्रः सहतीतो वा त्वनुकंथतया गच्छतीति ह्यसत्तेः
 भक्तदुःखकर्षि च वाह्येण पदेनाक्तं केशवपदेन च केश्यादिदुष्टैर्यनिवर्हणैः सर्वदा भक्तान्पालयसीत्यतो मां अपि
 शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति सूचितं ३२

ति

एवमिह हरेरहमीपीदप्रवृत्तिहेतु भूततत्त्वज्ञानशक्तिवंधकीभूतंशोकमुक्तासंप्रतिताकारितांविपरीतप्रवृत्तिहेतु
भूतविपरीतदुर्दिशमिति येषामुरुषार्थदृष्टमदृष्टं वा बहुविचारणदनुपस्थादपिनपश्यामि अस्वजदमीप
मुद्देहनाश्रेयोदपश्यामि द्वाविमोपुरुषौलोकेसूर्यमंदलभेदिनौ परित्राद्योगमुक्तश्चरणोवालिमुखोहतदम्

नचश्रेयानुपश्यामिहनास्वजनमाहवे ३२

दिनाहृतमैव श्रेयोविशेषाभिधानात् हंतुस्तनकिंचित्सु कृतं। एवमसृजनवधे पि श्रेयसोऽभावे सृजनवधे सृज
तंतदभाव इति ज्ञायितुं सृजनमित्युक्तं। एवमनाहववधे श्रेयो नास्तीति सिद्धसाधनकारणायाह वनायुक्तं ३३

राज

ननु माभूददृष्टं योजनं तदप्रयोजनानित्यविज्ञयोगस्य सुखान्वितिविवादातीत्यत आह कलाकांक्षायाः पश्य
तौ कारणं तत्र तदा कांक्षायाश्चावातदुपपत्तये पुद्गे भोजने काविरहिणा इव पाकादौ मम पश्यति ननु पश्यति सूर्यः
कृतः पुनरितरपुहर्षेण मासोपुते पुनरितरपुहर्षेण तद्विज्ञात आह किं न इति भोगैः सुखैर्जीवितेन जीवितासाधनेन विज्ञा

तको द्वे विजयं कृष्णन च राजं सुखानिव किं
लो राजन गो वेद किं भोगैर्जीवितेन वा ३३

येनेत्यर्थः विना राज्यं भोगान् कौरवविजयं च वने निवसतामस्माकं ते नैव जगति स्थाय्यनीयजीविनां किमेव हि
 को हितो रिति शब्दः गोशब्दाच्चा नो द्वितीयाय धिष्ठातृयादित्ये प्राप्तस्त्वमेव ममैहिकफलविशं गंजानासीति सूच
 यत्संकोचयति गोविदैति ३३

गी.टी.
१६

राजादीनामाहेपेहेतमाह एतेनस्वस्यदेगयेपिस्त्रीयानामर्थेयतनीयमित्युपास्तं एकाकिनोदिराज्याद्यनपेहि
 तमेवमेवोतुवधूनामर्थेतदपेहितंतएतेप्राणान्प्राणाशोधनानिधुनाशोचत्यक्तायुहेऽवस्थिताइतिनस्त्रा
 र्थःस्त्रीयार्थेकोऽप्यपत्रइतिभावः भोगशब्दःपूर्वत्रसुखपरतयानिर्दिष्टोयत्रपृथक्सुखग्रहणात् सु
 येषामर्थेकाचित्तत्रोगजंभोगाःसुखानिच तदमेऽवस्थितायु
 हेप्राणान्प्राणाशोधनानिच ३४ आचार्याःपितरःपुत्रास्तथैवच
 पितामहाः मातुलाःश्वशुराःपौत्राःश्यालाःसंबन्धिनस्तथा ३५
 स्वसाधनविषयपरः प्राणधनशरीरुतदाशालक्षकौ स्वप्राणत्वागेपिस्ववधूनामुपभोगायधुनाशासंभवेदिति
 तद्गारणापृथग्धनग्रहणं ३४ येषामर्थेराज्याद्यपेहितेतेत्रनागताइत्याशंक्यताविशिनष्टि स्रु ३५

राम
१६

ननुपयिक्तपयार्मेतानरहंसितहिंसाभेतेराज्यलोभेनहनिप्रत्येकत्रस्वमेवैतानुहृद्वाराज्यंमुंहीत्यतआह
 त्रैलोक्यराज्यस्यापिहेतोस्तत्राप्रमर्शमपिअस्मादेवतोयैतानुहृदमिच्छामि ननुय्यं गहंकिपुनर्देस म

एतानुहृदमिच्छामिप्रतोपिमधुसूदन
 अपिनेलोदयराज्यहेतोःविजुमहीकृते ३६

सोमहीराज्यप्राप्तयेतुनहत्यामिति किमुवक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति संबोधयन् देहिकमार्गं प्रर्तकचं
 भगवतःस्वयमिति ३६ श्रीगोकुलीधौजयति॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥ ॥३॥

गी. टी. नन्वन्वाचिदय धार्तराष्ट्रा एव हंत्यास्तेषां तत्तत्कृतं तत्तदुःखदाहणं वधे प्रीति संभवादित्यत आह धार्तरा
 १७ द्रुपदो धनानी न भ्रातृ निहत्य स्थितानां मस्माकं का प्रीतिः स्यात् न का पीत्यर्थः न हि मृतजनो भित्तवान्
 त्रवर्ति सुखाभासलोभेन चित्तं नरकयातनादेतु वै धुवधोऽस्माकं युक्त इति भावः जनादेतेति संवोधनेन यदि

निहत्य धार्तराष्ट्रान् का प्रीतिः स्यात् जनार्दन पा
 पमेवो अयेदस्मान् हवैता नाना ततापिनः ३७

वृष्टा एते तर्हि च मे वैतान् जहिष्य लये सर्वजन हिंसक त्वेपि सर्वपापा संसर्गि त्वादिति सूचयति नन्वग्निहो गरद
 श्रेयश्च पाणिर्धनापहः सैत्ररापहारी वयदेतैश्चाततापिन इति स्मृतेरेतेषां च सर्वप्रकारेण ततापि चात् आ
 ततापिन मायांते हत्यादेवा विचारयन् नाततापिवधे दोषो हेतुर्भवति कनेति वचनेन दोषाभावः ॥ ३७ ॥

गम
 १७

भाव उतीति हेतुश्चाप्यवदुष्यो धनादयश्चाततापिन इत्याशे क्वाहः पापमेवेति एतानाततापिनोपि ह्या स्थिता
 जा न अस्मापापमा अयेदेवेति संवंधः अथवापमेवा अयेत न किं विरत्य तदष्टमदष्टं वा प्रयोजन मित्यर्थः न हि
 स्यादिति धर्मशास्त्रा एततापिनं हत्यादित्यर्थं शास्त्रस्य दुर्बलत्वात् तदुक्तपात्रवत्त्वेन स्मृत्योर्विरोधेन्याप
 क्तबलवान् अथवा रतः अर्थशास्त्रा दुर्बलवदर्थशास्त्रमिति स्थिति रिति अथवा शास्त्रा ननु धार्तराष्ट्रान्

तस्मान्नाहं वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् वांधवान् स्वजनं हि कथं हवा सुखिनः स्याम माधव ३८

वृष्टां भवतां प्रीत्यभावेऽपि युष्माकं द्रुतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरस्येवा तस्ते युष्मान् हन्तु रित्यत आह यापमेवेति
 अस्मान् हवा स्थितानेता नाना ततापिनो धार्तराष्ट्रान् पूर्वमपि पापिनः सांप्रमेपि पापमेवा अयेत किं वित् स्वमित्यर्थः
 तस्या वा युधतोऽस्मान् हवैत एव पापिनो भविष्येति नास्माकं पकापि हतिः पापा संवंधादित्यभिप्रायः ३७

१२

नाम्न

२५ तस्मान्नाहविष्येदं तु धार्तराष्ट्रान्स्वाध्वान् स्वजनैर्हिकथं हत्वा सुखिनः स्याम माधवाः ॥

गी. टी.
१७

फलाभावादनर्थसंभवाच्चपरहिंसानकर्तव्येति न च श्रेयोनुपश्यामीत्याभ्योक्तं तदुपसंहरति ॥ अदृष्टफलाभावेनार्थसंभवश्च तद्वहेन परमृश्यते दृष्टसुखाभावमाह स्वजनं हीति माधवेति लक्ष्मीपतिना तालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हतीति भावः ३८ कथं तद्विपर्ययोऽकुलक्षयेऽस्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह लोकोपहतबुद्धिर्वा

यद्यथेतेन पश्यंति लोकोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे वपातकम् ३९

तेषां कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसंधानाभावात् प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अतस्त्वमीमादीनां शिष्टानां बंधुवधे प्रवृत्तश्चाक्षिष्टाचारत्वेन वेदमूलकादितरेषामपि तत् प्रवृत्तिरुचितेन पात्रे हेतुदर्शनाच्चेति न्यायात् तत्र हि लोभादिहेतुदर्शने वेदमूलत्वेन कल्प्यत इति स्थापितं यद्यथेतेन पश्यंति तस्यापि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरस्त्रोकेन संबधः ३९

राष्ट्र
१७

ननु यद्यथेते लोभात् प्रवृत्तास्तथाप्यहं ताननिर्वर्तयितुं द्यूतादपि रणायति विजितं हविः पश्येत्प्रादिभिः हविषस्य धर्म्युद्धेधर्मो युद्धार्जितं च धनमिति धर्मशास्त्रे निश्चयाद्भवतो च तैरहं तवाद्यद्देष्टव्यं तिरुचितैवेति शंकोपाह अस्मात्पादुं धुवधफलकपुद्गलपात्र अपमर्थः श्रेयः सीधनताज्ञानं हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयो ननु बुद्धिश्च नृशाश्वनादीनामपि धर्मज्ञापनेः तथा चोक्तं फलतोपिवपकर्मनार्थेनानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्तते ४०

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निर्वर्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं पश्यंति र्जनादन ४०
कुलक्षयेऽप्यप्येति कुलधर्मोऽसनातनाः धर्मनष्टे कुलक्षयमधर्मो भिभवत्युत ४१

अथ तद्वि ततश्चाश्रेयोनुवधितया शास्त्रप्रतिपादिते पिश्येनासाविकास्मित्युद्धेपि नास्माकं प्रवृत्तिरुचितेति ४० एवं च जितपादीनामश्रेयस्तेनानाकाङ्क्षितत्वात्तदर्थं प्रवृत्तिस्तथा मिति रदपितु मनर्थानुवधिवेनाश्रेयस्तमेव प्रपंचयन्नाह कुलक्षयः परंपराशास्त्राः कुलधर्मोऽकुलोपिता धर्मोऽकुलक्षयेऽप्यप्यजिक्त्तुं भावात् ३९ अतः अपि अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेषु संप्रदायेन धर्मनष्टेऽप्यभिप्रायमेकवचनं अवशिष्टं बालादिरप्येकस्मिन्पि कुलधर्मो भिभवति साधीनतया शोभति उत श

४०
४१
४२

मी. २३.
२१

अस्मदीयेः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलद्वयः कृतस्तेदस्माभिरपि धर्मिणोरेकतेको दोषः स्मरित्येवं कृतकहाः कुल
स्त्रियः प्रदुष्टे पुरित्यर्थः अथवा कुलद्वयकारिभिरपि पतितपति संबंधादेव स्त्रीणां दुष्टत्वं आमुद्वेः संप्रतीक्ष्य
हिमहापातकहवितद्व्यादिस्मृतेः ४२ कुलस्य संकरस्य कुलद्वानां नरकायैव भवतीत्यन्वयः न केवलं कु

अधर्माभिभवात्कृष्णप्रदुष्टं तिकुलस्त्रियः स्त्रीषु दुष्टासु वा स्त्रीयजायते वर्ण
संकरः ४२ संकरो नरकायैव कुलद्वानां कुलस्य च पतति पितरो ह्येवं लुप्तपिण्डो
दकक्रियाः ४३

लद्वानां मेव नरकापाताः किंतु तत्पितृणां मयीत्याह पततीति हि शब्दोऽर्थे हेतोवा पुत्राः प्रदीनां कर्तृणां म
भावाद् लुप्तापिण्डस्योदकस्य च क्रियायेयां ते तथा कुलद्वानां पितरः पतन्ति नरकायैव तन्नुयंगः ४३ ॥ ४४ ॥

रा. २१

तर

जातिधर्माः त्रिविधाः इति विवक्षिताः कुलधर्माश्च साधारणाश्च एतैर्लैषैरुक्ताः अतएव उक्तं तत्राः क्रियन्ते विनाशयन्त इत्यर्थः
४४ ततश्च येन त्वपगृह्णितकारणभावाच्चरकमवनिर्वासो भवति क्रवमिति अनुशुक्रमेति आचार्यो
रां मुख्याह येन त्वेतां नसा भूहेन कल्पयामरतिपूर्वोक्तस्यैव दृष्टीकरणं ४५ वंधुवधपर्यवसायियुद्धाः

॥ दोषैरेतैः कुलद्वानां वर्णसंकरकारकैः उक्ताः अतएव जातिधर्माः कुलधर्माश्च शास्त्राः ४४

॥ उक्तं न कुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वा सो भवतीत्यनुशुक्रम ४५

॥ अहो वत महात्मा पंकजं द्युवसिता वयं यद्वा जसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ४६ ॥

अवसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति वक्तुं तदवसायेनात्मानं शोचयन्नाह यदीदृशीते बुद्धिः
कुतस्तर्हि युद्धमिति विवेको नागतो सीति न वक्तव्यं अविष्टमकारितमयोद्धत्यसकृतं चारिति भावः ४६

१० टी. ॥ अतः देवैरपि श्रीमतेनादीनां युद्धे तु कदाचिदुपस्थितं भविष्यत्येव यथा पुनः किं विधेयमित्यत आह आणाद
 पि प्रकृतं च ॥ अगाभृता महिंसाया निमित्तैः तस्माज्जीवनापेक्षया मरणमेव महत्तमं तत्र तद्विषये तद्विषये भवेत्
 प्रियतरमिति पाठेऽपि स्वार्थः ॥ अत्रतीकारं स्वशास्त्राणां यद्यप्यारमन्तुर्वाणं बंधुवधाश्च वसायमात्रेणा
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राणो ह्युत्तमैर्हमतरं भवेत् ॥ ४७ ॥ संजय
 उवाच ॥ एवमुक्त्वा जूनः संशिरशोपस्थ उपाविशत् ॥ विमृज्य स शरं चापं शोकसंविग्ना
 मानसः ॥ ४८ ॥ इति भागवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे अ
 र्जुनविषादनाम प्रथमोऽध्यायः ॥
 पिशाचमुत्तमं तद्विषयं तावदाश्रयं तत्रापि नैव मुहिर्मविश्रुतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षया संवेद्य
 संवेद्यमप्यस्य शयस्य परिउपरिवेशं प्रदुष्टं पुनश्च मनो लोकनाथोऽस्थितः स च शोकैर्न संनिद्रोऽपि दितं मनसं यत्
 सः ॥ ४८ ॥ इति श्रीपुरुषसंहसपरिज्ञानकाण्डे ॥ अथ सरस्वती श्रीपादशिष्य श्रीमधुसूदन सरस्वती कृतोपाशीता

अथः ॥ अथा ॥ ४७ ॥
 संजयः ॥ ४८ ॥

अहिंसापरमो धर्मो मित्राणां वैसेवलं तत्राप्यावुद्धा युद्धं वै मुख्यमर्जुनस्य शस्त्रास्त्रपुत्राणां राज्यमप्रचलितं व्यवधार्य स्वस्य
 हृदयस्य धृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तं ततः किं तन्मित्राणां तन्मित्रिनीषुः संनयसं प्रयुक्तवानित्याह वैशंपायनः ॥ १ ॥ कप
 पश्चात्तमेतदतिशयोक्तं निमित्तः स हि विशेषः तया आविष्टं स्वभावसिद्धया प्राप्तं ॥ अर्जुनस्य कर्मवृत्तपायाश्च कर्तव्यं वदता
 तस्याश्रमे तु कवे बुद्धिमान् अतएव विधीयते तस्मै ह विषयीभूतस्वजनविच्छेदाशोका निमित्तः शोका परप्रथो यचित्तं ह्यकुली
 ॥ संजय उवाच ॥ ततश्चाकृपया विष्टमश्रुपूर्णकुले तत्रां विधीयते तस्मिन् वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥
 भावो विषादस्तं प्राप्नुवंतं अत्र विषादस्य कर्मवृत्तास्य कर्तव्यं न च तस्यां तु कवं सूचितं ॥ अतएव कृपाविषादवशादश्रुतिः
 पूर्णोऽश्रुकुले दर्शनात् मेचेत्त गोपस्यते ॥ एवमश्रु पातश्रुकुली भावात् कर्मवृत्तजनकतया परिषोषं गताभ्यां कृपावि
 षादाभ्यामुद्दिश्य तमर्जुनं इदं सोपपन्निकं वक्ष्यामि वाक्यमुवाच न ह पेक्षितवान् मधुसूदन इति स पदुष्टनिग्रहकर्तु
 र्जुनं प्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीति भावः ॥

२ गी. ११.
२१

तदेव भगवतो वाक्यमवताम्यति समग्रस्येति प्रत्येकं संबन्धः यो ह्यस्येति तत्साधनस्य तान् स्यादंगना संज्ञा एतादृशं समग्रं
अपोहि कं नित्यमप्रतिवेधेन यववर्तते स भगवान् नित्ययोगे मनुष्ये तथा उत्पत्तिविनाशं च भूतानामागतिं गतिं च वेत्ति

श्रीभगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य च
शमः श्रियः वैराग्यं स्थानं मोक्षं संप्रसादयति ३

विद्यामविद्यां च सवाचो भगवान् इति अत्र भूतानामिति प्रत्येकं संबध्यते उत्पत्तिविनाशं शब्दोत्तरकारणस्य अपि
यत्तत्त्वोऽत्रागतिगती आगमिन्यौ संप्रसादयौ एतादृशो भगवच्छब्दार्थः श्रीवासुदेव एव मय्यवसित इति तपो व्यते

राम

२१

इदं स्वधर्मस्य गच्छुस्वत्वं कृपाया मोहाप्रपातादिपुण्यसंश्लेषाद्गृहीतत्वेन मलिनं विषमं स भवेत्स्थाने वा हो सर्वत्र
नियमवदनुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तं किं मोहेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तिच्छात इति किं शब्देनादि श्रुते।
हेतुवचमपि निषेधेति त्रिभिर्विशेषणैरुक्तं गृहेण आर्षेर्मुमुक्षुर्भिर्ननुष्टं स मेवितं। स्वधर्मं गच्छ पशुद्विह रामो हर्षि

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमं समुपस्थि
तम् अनार्यनुष्टं स स्वर्ग्यमकीर्तिकामर्जुन ३

अद्विपककपापैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्य गच्छुस्वत्वं कृपाया मोहाप्रपातादिपुण्यसंश्लेषाद्गृहीतत्वेन मलिनं विषमं स भवेत्स्थाने वा हो सर्वत्र
विरोधिना तान् स्वर्गेच्छातः किं मोहेच्छातः किं वा स्वर्गेच्छातः अथवा कीर्तिच्छात इति किं शब्देनादि श्रुते।
गंकीमैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयं कृपाया मोहाप्रपातादिपुण्यसंश्लेषाद्गृहीतत्वेन मलिनं विषमं स भवेत्स्थाने वा हो सर्वत्र

२. श्री. टी.
२२

ननु वंदुं सेतादेहाज्जिनाधेयं राधुनुरपि धारयितुमशक्नुवतामया विंक्तं शक्यमित्याह लैल्यं लीवभावमधे
यं जोज्जो जज्जो दिपंगरूपं मास्मगमः सागाः हेतुः प्रथातनमपृथग्पादेव प्रसादलक्षणेन नममात्रे वीर्याजिप्रसप
सिद्धत्वात् प्रथातनयदेन वं लैल्यं योग्यमर्थः अर्जुनदेनापितरे योग्यमवमाह वैतदिति विप्रिप्रमुने साहाज्ये चरे

लैल्यं मास्मगमः पार्थ नैतत्त्वमुपपद्यते ह्युद्वहदयहोर्ध्वल्यं तत्त्वोक्तिप्रपंतप ४

रणपिसहकृताहवेप्रस्थातमहाप्रभावेनोपपद्यते न युज्यते एतत्त्वलैल्यमित्यसाधारणेन तदयोग्यत्वं निर्देशः
ननु नच शक्यं नवस्थातुं भ्रमतीव नमन इति पूर्वमेवमयोक्तमित्याशंक्याह ह्युद्वमिति हृदयहोर्ध्वल्यं नवसो
भ्रमणादित्प्रमधेयं ह्युद्वकारणत्वात् ह्युद्वमिरसनं वा तत्त्वविदेकेनापनीय उक्तिप्रपुह्यसज्जो भवति
परंतपपरं शत्रुतापपतीति तथा संवेद्यते तथा हेतुमर्ध ४

रा.
२२

ननु कापं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किंतु धर्मद्वयमाकर्षणं धर्मद्वयस्याप्युद्वस्य गोमयाक्रियत इति भगवद
मिजायमप्रतिपद्यमानस्यानुनस्याभिप्रायवतारंति भीष्मपि तीमहेद्रोणां वा कायं संख्ये रगोरपुमिः सायकैः प्रतिपो
स्याभिप्रहरिष्यामि कथं न कथं विदपीत्यर्थः तयतस्तीपूजाहो कुसुमादिभिर्वनयोम्योपूजाहो भ्योसहजीवित
मपि वाचापि हर्षफलकमपिला पुद्गमनुचितं किंपुनर्युद्धमौशरेः शरात्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः मधुसू

अर्जुन उवाच कथं भीष्ममहं संख्येद्रोणे वमधुसूदन ह्युभिः प्रतिपोत्सामि पूजाहो वरिसद्व

रनारिसूतेति संबोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वपरपरामर्शवैकल्यात् अतो नमधुसूदनारिसूतेत्यस्यार्थः
नरुक्तवैरोषः पुद्गमात्रमपि व्रजोचितं द्रोतवध इति प्रतिपोत्सामि भीत्यनेन सूचितं अथवा पूजाहो कथं प्रति
पोत्सामि पूजाहो योरेव विवरणं भीष्मद्रोणवेति द्रोणद्रोणौ भोजयेदवदत्तं यत्तदत्तं वेति वत्सवंधः अथवा
वदुयो वकाहयोनापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ पुद्गपसज्जी भवंति तत्र ताभ्यां सह पुद्गेन तावद्धर्मः पूजादिवरविहितत्वात्

विद्यते ३

साधन

रिचकोऽस्मिन्स्वभावेऽप्येवमिति चेन्न मपीतमभिज्ञावर्धोऽप्यलङ्घितमः यद्यप्येतेन पश्यतीत्यत्र निलोभता न मे त्वमतरे
दित्यत्र निति ज्ञादिति प्रथमाध्यायार्थः सन्त्या सत्त्वेन। अस्मिन्स्वभावेऽप्येवमिति चेन्न मपीतमभिज्ञावर्धोऽप्यलङ्घितमः यद्यप्येतेन पश्यतीत्यत्र निलोभता न मे त्वमतरे
सः प्रजिपादितः। मुमुक्षुसदनमिहानीयति यादृते। समधिगतमेवाप्येवमिति चेन्न मपीतमभिज्ञावर्धोऽप्यलङ्घितमः यद्यप्येतेन पश्यतीत्यत्र निलोभता न मे त्वमतरे
विद्याश्रोतृधिकारजः। तदेवं भीष्मादिभिरुक्तवशाद्वा त्वायायमभिज्ञावर्धोऽप्यलङ्घितमः यद्यप्येतेन पश्यतीत्यत्र निलोभता न मे त्वमतरे
दर्शविधिवदुपमिति मपितत्सकदद्यात्तेनैव दर्शयति योऽस्य स्वस्या मपि नित्यं जितमते सकृपण इति लोके प्रामादुलादिवचन
कार्यपरिचोपहतस्वभावः प्रकृतिर्वाधर्मसंमुदवेताः यद्येयः स्यान्निश्चितं हितमेति शिष्टोऽहं शाधिमांवाप्र
खिलोऽनात्मविदप्रप्रमुखाय तया रूपणे भवति योवा एतद्वरंगार्थे विदित्वा स्मान् लोकास्तेति मत्तपण इति श्रुतेऽतस्मात्
कार्यपदं नानासाध्यासवत्तन्निमित्तोऽस्मिन् न मतेत एवमहीयते एतत्तु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशः। यो म मताल्लज्जा
स्तेनोपहतस्मिरुक्तः स्वभावः तात्रोपद्रोहो गलत्तया यस्मै सतथाधर्मेषु यै निगीय कप्रमाणा दर्शनात् समुत्पत्तिरिति चेन्न
धर्मः किमेतत्संपालनेधर्मः। तथाकिं पृथिवीपालनेधर्मः किं वायवावस्थितोऽप्यपनिवासधर्म इत्यादि संशये यो प्रवेतो
सतथा न वैतद्विदुः। कतमजोग्गीय दत्तु अस्मिन् जमेतत्। एवंविधः सत्त्वहन्ता

ववुत्तममेदं चेन्न विचारपक्रातसे यन्नासिकं परशिथिलेनेत्यत आह यत्तु प्रेयः प्राज्ञं सतं कर्तुं मम शोकमपुन
दुःखं नरेता निवारयेत्तन्न पश्यामि। हि यस्मात्तस्मात्तपोशाधीति। सोऽहं भगवः श्रोतव्यं मां भगवः श्रोतव्यं मां भगवः श्रोतव्यं मां भगवः

नहि प्रपश्यामि ममापुन उद्याद्यहो कमुच्छेषा मिंदियागाम्
श्रवाश्रममापुन उद्याद्यहो कमुच्छेषा मिंदियागाम्

इति। तस्मात्तु दर्शितः शोकाऽनपनोरेकोऽप्यतः शब्दतद्विशेषणमाह इंदियागामुच्छेषा मिंदियागाम्
यकारमित्यर्थः ननु पुद्गे प्रयत्नमानस्य तव शोकनिवृत्तिर्भवति। जेशिवेत्तत्तागम्यमाप्ता इतरथा च स्वर्ग

२१ त तद्विरोधितं विचारमोहं प्राप्नुवंतं भर्तुं न प्रहसन्निवन्नुचितं चरणप्रकाशनेन लज्जां बुधौ मज्जयन्निवाहपीकेशः स
 ततो मीमांसका निवेदयमाणमशोच्यं नित्यादिवचः परममशीराश्रमं नुविता चरणप्रकाशकमुक्तं काननं यद्विदितं
 तनुवाच ह पीकेशः प्रहसन्निवभारत मेनयो मयोर्मध्ये विधीदंतमिदं वचः २२
 नस्य मय वक्ष्यामि विषयान्नुचितं चरणप्रकाशनं स्पष्टं विवेकोत्तमं त्रिदं तु च्छादे कदलाभावे न गोरा सवायं प्रहसद
 तिकं प्राप्नुतुमिव शङ्खलज्जामुत्सादयितुमिव विवेकमुत्सादयितुं न स्यान्नुचितं चरणं भगवता प्रकाश्यते लज्जा
 तस्मिन्नांतरीयकृतं योक्तुं मास्तु वेति न विवक्षितं ति भावः परिहृयुद्गारं मात्प्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेत्य तत्रानु
 चितं कुप्यतीतमहतामरं भेगात्तु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षयतीति कथयितुं मेनो रितादिदिशेषां सत्त्वा
 शोच्यं नित्यादौ स्पष्टं भविष्यति

गम
 २६

तत्रापि न स्युद्धं तत्रैव धर्मोदतोत्तातापि प्रकृतिर्हि विधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिवहेति द्विविधो मोहस्त
 स्यान्न सकारणीयः तत्रात्मनि स्वप्रकाशप्राप्त्या नंदरूपं सर्वसंसारधर्मसंमर्गं शिथिलं स ह्यशरीरं यत्तत्कारणमि
 दं स्वीयाधिपत्या विवेकेन मिथ्याभूतस्याधिपत्यं सारस्य सत्यं वा तद्धर्मवार्तिप्रतिभासं रूपकः सर्वप्रणिताधार
 गाः अप्रमत्तं पुद्गलं तस्य धर्मोदमादिवाहुल्येन धर्मवर्जितं भासं रूपं नृनस्य कर्मान्दोषनिवेधनोऽसाधारणः स ह

श्रीभगवानुवाच अशोचाननुशोचस्व प्रजाकदांश्च भा
 वते गतास्तु गतास्तु ननु शोचंति पंडिताः २२ ॥ ७॥

इत्येकं मुपाधिवयविवेकेन पुद्गलस्य रूपकः प्रथमस्य निवर्तकं सर्वसाधारणं ॥ द्वितीयस्य तु हिंसादि मत्तं पि पुद्गलस्य
 सधर्मः तद्धर्मोदाभावो धोऽसाधारणः शोकस्य तु कारणं निवर्तनं प्रथमं साधनं तत्रापेक्षेयाभिप्रेत्य क्रमेण प्रम
 हयमदु ॥ अशोचि तु मद्गोपानं व भीष्मदोषाणां तात्पर्यं महितानं वपुडितोऽपि मनुशोचः अनुशोचितवा
 अदोषाणां

亦云

[illegible]

१५

[illegible]

२ श्री. ही. नवेवेत्याद्येकेन विंशतिस्त्रीकैः शोचान्न शोचस्तमित्यस्य विवरणं कियते। स्वधर्ममपि चावेत्याद्यष्टभिः स्त्रीकैः
 २६ प्रज्ञावाहंश्च भाषमइत्यस्य मोहद्वयस्य प्रथमप्रपन्ननिगकर्तृत्वात्। तत्र स्थूलशरीरात्मानविवेकं नित्यवसा
 धयति। तु शरीरेहादिभ्यामितिरेकं सूचयति। पश्चाद्देहः पूर्वजातुकराविरपिनो समितिरेव अपि तत्र आस मेवायात्तमप्या

नवेवाहं जातुना संनवेने मेजनाधिपाः नवेव
 नभविष्णामः सर्ववयमतः परम् १३ ॥१॥

श्री. मेजनाधिपाश्चासनेव एतेन प्रागभावाप्रतियोगिद्वंद्वश्रित्ति। तथा सर्ववयं अहं च देहमेजनाधिपाश्चात् परं न भवे
 चामरतिने अपि तु भविष्णामस्येति ध्वं सा प्रतियोगिद्वमुक्ते। अतः कालत्रयेपि सत्तापोगिद्वारात्मनो नित्यत्वेनानि
 तां ह्येलापमिद्वमित्यर्थः १३

राम
 २६

ननु देहमात्रं चेतसं विशिष्टमात्मेतिलोकापत्तिकाः तथा च स्थूलो देहो नो हं गच्छति चेत्प्राप्य ह्यप्रतीतीनां प्राप्ता
 व्यतिरेकः प. गमनमोहितं भविष्यति अतः कथं देहात् तस्मै अतिरेकेण कथं वा जन्मविनाशश्च तत्र जातो देवदत्तो मृतो ह
 दत्तं तद्विपरीतं देहजन्मनाशाभ्यां सदा तस्मै नोपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशंक्याह देहाः सर्वं भूतं भविष्यद्देहमा
 ना जगज्जलवर्त्तनोऽस्य संतीतिरेही एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगिवात्तसर्वत्रवष्टेपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे
 देहिनाऽस्मिन् पश्चाद्देहो मां यो वने जगत्तथा देहांतरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति १४ ॥२॥

अमागमसंतीति सच पितृभक्तचरणां सर्ववयमितिवत्तु न तदुत्पत्तदेहभरणवृत्त्या न च्चात्मभेदाभिप्रायेणोक्तिरसौ
 यः। तस्य देहिना एकस्यैव सतोऽस्मिन् वर्त्तमाने देहे यथा को मां यो वने जगत्तथा देहांतरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति १४ ॥२॥
 देहात्मभेदः यस्यादंवात्पेपितृवत्तु भूतस्यैव वाहकं के प्रणुननु भवामीति दृढतरप्रयभिज्ञानादप्यनिष्ठसंस्का
 रस्य चाव्यक्तानुसंधानाजनकत्वात्। तथा तेनैव प्रकारेण विकृतस्यैव सत आत्मनो देहांतरप्राप्ति एतस्माद्देहादयंत

[illegible]

नहि ताशेषपत्रेऽप्युक्तो कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् कार्यपुनरात्मानात्मनोऽतीत्यदिशे
वदनात्मापि सत्यो न भवेत् अनात्मवत् अनात्मापि मिथ्या न भवेत् न भयो मूलस्य योगत्वे सत्तादित्याशं क्य विशेष
गवान् सकालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नतर सत्ता पथा द्युतादिजन्मविनाशशीलं प्राकृतेन पराकालेन परिच्छि
द्यते ध्वंसशय भावप्रतियोगिवात् काराविकैकालपरिच्छिन्नमित्युच्यते एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूत्रेण सर्व

[illegible]

३५

[illegible]

न जी. टी.
३६
पट

प्रतीतिर्भेदयदित्यसंवादिर्वाक्यज्ञातः। एवं द्रव्यसद्गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्यासर्वाभिन्नत्वं मतः सिद्धं। इत्युक्तं।
 च ननु बुद्धिभेदनामधुमः कल्पते किं तु सति धर्मिणि रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात्। तच्च वास्तवमेव भवतीत्याशङ्क्यते।
 त्वमत्यतद्वत्त्वं वाच्यं ककारः। स ज्ञातेऽपि न भेदः स्याद्व्यवहारेः कुतो न्यतः। एकाकागहि संविज्ञिः सद्रव्यमनसुणा का
 दि। सत्तापि नासतो भेदिका तस्या प्रसिद्धेः। इत्युक्तं। किं तु सद्रव्यमनसुणा सतो भेदकमित्यर्थः। अतएव द्यतादित्युक्तं।
 प्रतीतिरपि न भेदसाधिका यदंतर्भेदनामसदभेदे न कया। एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव लक्ष्यपरासती सद्रव्यमनसुणा
 जयतो। तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तैव सर्वव्यापकत्वे पपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थत्वं लाघवात्।
 दातृस्यैव सती बुद्ध्या तस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतदात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः स्फुरणस्यापि सर्वावयवत्वेन
 नित्यत्वं विस्तरेणाग्रिमस्मिन् केवलेन तत्रावयवाकस्मिन्निर्देशकाले वा। इत्युक्तं। पदार्थेन देशोत्तरे कालोत्तरे वा
 वं कस्मिन्निर्देशकाले वा। इत्युक्तं। अत्रापि न शक्यते संपादयितुं पदार्थस्य भावभेदापेक्षात्। एवं कस्मिन्निर्देश
 काले वा। सतो देशोत्तरे कालोत्तरे वा सत्त्वं कस्मिन्निर्देशकाले वा सतो व्यक्रासत्त्वं न शक्यते संपादयितुं पुनः। इत्युक्तं।

प्रतिनिधित्वं पदमेव द्रष्टव्यमित्येवं तसिद्धे विस्तरे। अतः सदेव वस्तुमात्रा कल्पिता सन्नित्यादिप्रतीत्यासर्वाभिन्नत्वं सत्त्वात्
 दृष्टव्यं। इति तद्व्याप्यपपद्यतदतिभावः २० ननु तादृशस्य सतो ज्ञानादेरे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वं सद्रूपेण तद्व्याप्य
 भासितं द्रव्यमथा जडत्वापत्तेः। तत्राद्यानां भासितकलानरूपत्वं सतो धावर्थं चादुसन्निविताशब्दाद्युक्तं। इत्युक्तं।
 दृष्टव्यं ननु प्रतीतिप्रतीतिश्चासत्त्वं वाह्यं ज्ञानातीति प्रतीतिस्तस्य साप्रपंचे सविषयत्वं वेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वा

वि अविनाशितु तद्विषयेन सर्वमिदं तत्तम्
 विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चिदुक्तं महति २०।६

तस्मिन्नास्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदश्च मित्याशङ्क्याह विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा।
 हेतुः सोऽस्यातीति विनाशपरिच्छिन्नत्वं तद्विलक्षणं अविनाशमव्ययत्वं परिच्छेदश्च सद्रूपेण तद्व्याप्य
 ज्ञानी हि। किंतु तत्तत्तद्रूपेण स्फुरणैर्न केनचित्त्वेन विमुक्तं सर्वमिदं दृश्यं जातं स्वतः सत्ता स्फूर्तिश्च सत्तत्त्वं व्याप्तं सत्ता
 सत्ता सत्ता न रज्जुशकलेन वसर्पकादिस्वस्मिन्मात्रेण शिते तदविनाशे वविहीत्यर्थः। कस्माद्यस्मादिनाशपरिच्छेदे

२ गी.टी.
३५

उक्ता इति योजना तथा च श्रुतिः। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मध्वजः सर्वभूताधिवासः सा ही वेता केव
लो निर्गुणश्चेति सर्वशरीरसंबन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयिताननुनित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं तथा चाविद्यादिवत्काले
न सह न शोषित दुःपुष्पमिष्यत आह अनाशिन इति देशातः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेन नित्यत्वे विद्याक
कालस्थायित्वरूपमेष चारिकं नित्यत्वं व्यवक्रियते। यावद्दिकारं तु विभागो लोकवदिति न्यायात्। आत्मनस्तु परिच्छेदं न भूय न्यस्या
कल्पितस्य विनाशहेतुभावाच्च नित्यत्वं न तु परिणामि नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं नैव्यभिप्रायः। न चैतादृशं देहि
निकं वित्तुमारा मवश्यं वाच्यं अन्यथानिष्प्रमारास्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारंभे व्यर्थमिति चेत्तथावस्तु परिच्छेदो दुष्परिह
रः। शास्त्रयोनिता इति न्यायाच्च अत आह अप्रमेयस्येति एकधैवानुदृष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवं न तत्र संख्येभाति न चंद्रतारकं न
मा विद्युतो भांति कुतैयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च श्रुतेः। स्वप्रकाशवैतन्यरूप एवात्मा त
स्तस्य सर्वभासकस्य स्वभावात् न स्वभास्यापेक्षा। किंतुकल्पिता नानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषोपेक्षा कल्पितस्यैव
कल्पितविशेषित्वात् यज्ञानुरुपौवलिरिति न्यायात्। तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोपेक्षार्थं शास्त्रारंभः। तस्य तत्रमस्या
दिवाक्यमात्राधीनत्वात्। स्वतः सर्वदा भासमानत्वात् सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद्दृश्यमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तुल्यत्वापत्तिः। तथा
चैकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि शास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापिकल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्राप्ता
स्यानुपपत्तेः। कल्पितस्य वाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राकप्रतिपादितं। आत्मनः स्वप्रकाशत्वं युक्तितोपि भगवत्सूत्र्यपादे
रुपपादितं। तथा हि यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमारा मन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टम्।

2. गी.टी.
- ४०
व.

[illegible]

परिरेक

अन्यथा त्रितया न्यतरा पतेः। आत्मनि वाहं वानाहं वेति न कस्यचित् संशयः नास्ति नाहमिति विपर्ययः प्रमावेति तत्त्वं रूपप्रमा सर्व-
दा स्तीति वाच्यम्। तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मिणात्। धर्म्यं शो सर्वमभांते प्रकारे तु विपर्यय इति न्यायात्। अत एवोक्तं। प्रमाणा
मप्रमा एव प्रमाभास स्तीति वचः। कुर्वत्येव प्रमां यत्र तदसंभावना कुत इति। प्रमाभासः संशयः। स्वप्रकाशोऽसद्वृत्तिधर्मिणि प्रमा
णाप्रमाणायोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः। आत्मनो भासमानत्वेन घटज्ञानं मयि जातं न वेत्यादि संशयः स्यात्। न चांतरपदार्थविषयस्ये
व संशयादि प्रतिबंधकत्वस्वभावः कल्प्यः। बाह्यपदार्थेऽहं मे न विरोधिज्ञाने नैव संशयादि प्रतिबंधसंभवे आंतरपदार्थस्वभा
वकल्पनाया अनोक्त्यात्। अन्यथा सर्वविघ्नवापतेः। आत्मनो योगमात्रं वात्सल्याकारहेतुः। तस्य वज्ञानमात्रहेतु
त्वाद्वादि भावेत्यात्मभानं समूहलं वचन्यायेन तार्किकाणां प्रवेशेणापि दुर्नवारः। न च वाक्यत्वमानसवादि संकरः लोकि
कचो लौकिकत्वदंशभेदेनोपपत्तेः। संकरस्या दोषश्चात्र। कृषवादेर्जातिवृत्त्युपगमाद्वा व्यवसायमात्रेवात्मभानसामग्र्य
विद्यमानत्वादनुव्यवसायोपपास्तः। न च व्यवसायभानार्थस्य तस्य दीपवत्स्वयोपादेरसजानीयानपेक्षत्वात्। न च घटतज्ज्ञानो
रिव व्यवसायानुव्यवसायोरपि विषयव्यवस्थापकवैजात्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यनिभ्युपगमात्। विषय
भावहेतुक रूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटयोरपि तज्जापत्तिरविशेषात्। ननु यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते
तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं। व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत् कानुपपत्तिरुक्ता वितादे
वानां प्रियेण प्रकाशवादिनः। न हि व्यवहर्तव्यमिदं च मपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुभावहेतुकं गौरवात्। तथा चेश्वरज्ञान
वद्योगिज्ञानवत् प्रमेयमिति ज्ञानवच्चस्वेनैव व्यवहारोपपत्तेन तानांतरकल्पनावकाशः। अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्य

व्यवहार

मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र अपवादोपवादे पुनरुत्सर्गस्थितः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेवमधी। तथा च कर्मणि वेति निषेधा प्रसङ्गः।
जिज्ञासेति कर्मषष्ठी समासः सिद्धो भवति। कश्चित्त्वेन स्मादेव विधेर्माक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति प्रत्युपपात्तः। अनुव्यवसायस्येत्येतो मोक्ष
स्य साधनकर्म समुच्चय साध्यत्वा प्रतीतिः। विस्तरणं चेतदप्येव भगवज्ज्ञानावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ९५ नन्वेवमशौच्या
नन्वशौचस्त्वमित्यादि मीमादिर्बन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेपनीते पितृधकृत्वे निबन्धुनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः। न हि यत्र शोको ना
स्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः। द्वेषत्रास एव धेयोकाविषये पापभावप्रसंगात्। अहं तो कर्तृविशेषक इति द्वयो रपि हिमानि मित्रपात
कापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्माद्युव्यवसायभारतेत्याशंक्यकारकपठितया च नापरिहरति भगवान्। यएनं वेति हंतारं यश्चैनं मन्यते हंत।
उभौ तौ न विजानीतौ नायं हंतिनहन्त्यते १० एनं प्रकृतं देहि न अदृश्यत्वादिगुणकं यो हंतारं हन न क्रियायाः कर्तारं वेति। अहम
स्य हंतैति विजानीति यश्चान्यएनं मन्यते हंत हन न क्रियायाः कर्मभूतं देहहनेन न हंतो हमिति विजानीता बुभो देहाभिमानित्वादेन
मविकारिणमकारकस्वभावमात्मानं न विजानीतौ न विवेकेन जानीतः शास्त्रात् कस्मात्। यस्माच्चायं हंतिनहन्त्यते कर्तृकर्मवचन
भवतीत्यर्थः। अत्र च यएनं वेति हंतारं हंतं वेत्येतावतिवक्तव्येपदानामावृत्तिर्वाक्यलंकारार्थः। अथवा यएनं वेति हंतारं तार्किकादिश
त्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात्। तथा यश्चैनं मन्यते हंतं तार्किकादिशाल्मनोविनाशित्वाभ्युपगमात्। तावुभौ न विजानीत इति योऽप्येवा
दिभेदव्यापनाय पृथगुपन्यासः। अतिभूरा अतिकातरविषयतया वापृथगुपदेशः। हंता चेन्न मन्यते हंतुं हतश्चेन्न मन्यते हतमि
ति पूर्वार्द्धेऽत्रोतः पाठः। १० कस्मादयमात्मा हन न क्रियायाः कर्तृकर्मवचनं भवति। अविक्रियत्वादिन्याहृद्वितीयेन मंत्रेण ॥
न जायते म्रियते वाक दचि-नायं पू चामवितावानभूयः। अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो हेन्यते ह्यमाने शरीरे ११ जायते
स्तिवत्तेर्देते विपरिणामतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकारा इति वार्थयणिरिति नैरुक्ताः तत्रार्थतयोनैव धः क्रियते न

गी. ४९

जायते प्रियतेवेति वा शब्दः समुच्चयाद्येन जायते न प्रियते वेत्यर्थः। कस्मादयमात्मानो लघुतेयस्मादयमात्मा क्व विकस्मिन् अधिकाले
न भूत्वा प्राकृभूयः पुनरपि भवितानयो ह्यभूत्वा भवति सत्यत्रिलक्षणा विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि स चाद्यतो नो लघुतेऽतोऽजः
तथायमात्मा भूत्वा प्राकृदाचिद्वयः पुनर्न भवितान वा शब्दाद्विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि स चाद्यतो नो लघुतेऽतोऽजः
विक्रियामनुभवति अयं तु प्रागपि स चाद्यतो नो लघुतेऽतोऽजः विनाशयोग्य इत्यर्थः। अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेऽपि नानुप
पत्तिः नानुयाजे धिति वत् भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारेन असमासे पाठात् यत्तु कालायने नोक्तं। समासनित्यत्वाभिप्रा
येण वाच्येनानर्थक्येति। तत्र भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयं तदुक्तमाचार्यशिवरामिना असद्वादीहिकायायन इ
ति अत्र न जायते प्रियतेवेति प्रतिज्ञा। कदाचिन्नायं भूत्वा भवितान भूय इति तदुपपादनं अत्र नित्य इति तदुपसंहार इति विभागः
आद्यतयोर्निकारयोर्निये धेनमध्यवर्तिविकाराणां तद्याप्यानां निषेधे जाते विगमनादिविकाराणां समुक्तानां मध्यपलक्षणायाप
क्षयश्चरद्विष्वस्वशब्देनैव निराकियेते। तत्र कूटस्थ नित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च। न स्वतन्त्रो गुणतो वाऽप्युक्तः संभवतीत्युक्तं
शाश्वत इति। शाश्वत सर्वदा भवति नापक्षीयते नापक्षीयत इत्यर्थः। यदि नापक्षीयते तर्हि वदतामिति नेत्याह पुराण इति पुरापि
नव एक रूपेण वा नानूतनां काचिदवस्थामनुभवति। यो हि नूतनां काचिदुपचयावस्थामनुभवति सर्वद्वत इत्युच्यते लोके अयं तु
सर्वदेक रूपेण नापक्षीयते नापक्षीयते वेत्यर्थः। अस्ति च विपरिणामो तु जन्मविनाशात् भूतत्वात् एवमननिषिद्धौ। यस्मादेवं सर्वविका
रभूय आत्मा तस्मात्परीरेह्यमाने तत्संबद्धोपिकेनाप्युपायेन न हन्यते न हंतुं शक्यत इत्युपसंहारः। ४९ नायं हति न हन्यत इ
ति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितं। इदानीं न हंतुं तदुपपादयन्नुपसंहारं। वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययं कथं स पुरु
षः पार्थ कं द्यातयति हंतिकम् ४९ न विनष्टं लोकां यस्यानमविनाशिनं अत्यविकाररहितं तत्र हेतुः। अव्ययां न विद्यते व्ययोऽवय

४९

४

वापचयोगुणापचयो वापचयः। न मव्ययं अत्र यवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात् समुच्चय इति तस्य न विनाशः संभवतीत्यर्थः।
ननु जन्मत्वेन विनाशितं ननु मस्यामहेनेत्याह अजमिति न जायत इति। द्यविकाररहितं तत्र हेतुः। तत्र सर्वदा विद्यमानं प्राग
विद्यमानं स्यादिति जन्मदेहेन तु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः। अथवा अविनाशिनं अबाध्यं सत्यामेतियावत् नित्यं सर्वव्यापकं तत्र हेतुः। अ
जमव्ययं जन्मादेनाशः प्रत्यक्षः जायमानस्य विनश्यतः सर्वव्यापकस्य सत्यत्वे योरयोगात्। एवं सर्वविक्रियामनुभूतं प्रकृतमेव देहि
तु जातानं यो वेदावेजनातिशयावाप्येपि देशाभ्यां साक्षात् करोति अहं सर्वविक्रियामनुभूयः सर्वभासकः सर्वदेहेतरहितः परमानं
दबोधरूप इति तस्यैव देहानुपपत्तः पूर्णरूपः कंहंति कथं हंतिकिंशब्द आक्षेपः। न कस्यपि न कथमपि हंतीत्यर्थः। तथा कं द्यातयति क
थं द्यातयति कस्यपि न द्यातयति कथमपि न द्यातयतीत्यर्थः। न हि सर्वविकारभूयस्या कर्तुं न न क्रियायां कर्तृत्वं संभवति तथा च
श्रुतिः। आत्मानं विद्वज्जानी यदयमस्मीति प्ररुषः। किमिच्छकस्य कामाय शरीरमनुसंज्ञेरेदिति। शुद्धमात्मानं विदुषस्तद्वत्
न निबंधनाध्यासविहृतो तन्मूलरगद्वेषाद्यभावात्। कर्तृत्वं भोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति। अयमत्राभिप्रायो भगवतः वस्तुतया के
दिनकरोति न कारयते दकिं चित्सर्वविक्रियामनुभूयस्वभावत्वात्। परंतु स्वप्नदवाविद्यया कर्तृत्वादिकमात्मान्यभिमन्यते मूढः। त
दुक्तं। उभोतौ न विजानीत इति श्रुतिश्च ध्यायतीव लेलायतीव लेलादिः। अत एव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि। विद्वान्
समूलाध्यासबाधा-नात्मनिकर्तृत्वादि कमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वान् विद्वत्तत्वात्। अतो विक्रियारहितत्वाद्वितीयत्वाच्च।
विद्वान् करोति कारयति वेत्युच्यते। तथा च श्रुतिः। विद्वान् भोक्तृकृतं भूतं नोति। अर्जुनो हि स्वस्मिन् कर्तृत्वं भगवति चकाराय
तत्त्वमध्यस्य हिंसा निमित्तं दोषमुभयवाप्याशङ्कते। तत्रानपि विदितं मिप्रायो हंति द्यातयतीति तदुक्तं यमा विद्वेषा-आत्म

2000

निकृष्टं चिन्मयिकारिणं ब्रह्मणोऽप्युपायशक्यं नाकार्यं चिन्मयि प्रायः ॥ अविनिश्चयप्रदर्शनेनात्मनः कर्तृव्यप्रविधावसरे
सिद्धेऽपि ब्रह्मणोऽपि ते हंति न पतन्त्येवार्थः पुरःस्फूर्तिवद्वैतवैधेयधेतोस्त्यवावकानंतराभ्युत्तामुपपत्तेः तथैव यतित
कार्यं निवेद्यतइति ॥ अतोऽहं न सत्त्वाक्षेपेण कर्मतरां भवताभ्युत्तायतइति सूत्रजनजिते मया सां ॥ तस्माद्युक्तं यत्र हं
नस्य भगवतोभ्युत्तानां वास्तवकर्तृत्वाभावस्य कर्मभावे समवादिर्दिदं ॥ ३२ ॥ नन्वेवमात्मनो विकारित्वोभावेऽपि तानोपि
काशितान्युद्दस्य न तेषां कलात्कथं नीष्पादिदेहानामनेकसुखलसाधनानां मया सुद्विभाषाः कार्यइत्याशंकाया उत्तरं जीर्णी
निहितयवस्त्रादिभ्यां निरुक्तातिविक्रियाश्च न्यएव न रोयथेत्येतावनेव निर्वहे अपराणीति विशेषणमुक्तं ॥ तिष्ठत्यपराणां
॥ वास्तविकीणां चिन्मयि विहाय नवानिष्टहानि न रोपराणि ॥ तथाशरीराणि विहाय जीर्णान्यत्रानिर्ग
॥ यातिवदनिदेही ॥ ३३ ॥ ॥

॥ याति न वानि देही ॥ ३३ ॥ ॥
 एतन्निग्रहानि कृत्वा निवृत्तं शान्तिं विहाय कृत्वा निजोक्तानि जनोक्तानि लोके वित्यायातं तथा जीर्णानि वयसात् पसावत् शानि जीर्णानि
 शीराणि शीराणि च कृत्वा निवृत्तं शान्तिं विहाय कृत्वा निजोक्तानि जनोक्तानि लोके वित्यायातं तथा जीर्णानि वयसात् पसावत् शानि जीर्णानि
 एतन्निग्रहानि कृत्वा निवृत्तं शान्तिं विहाय कृत्वा निजोक्तानि जनोक्तानि लोके वित्यायातं तथा जीर्णानि वयसात् पसावत् शानि जीर्णानि
 प्राजापत्यं वा शास्त्रं वेत्यादि कृतं एतदुक्तं भवति भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्ममुत्तमं प्रतिबन्धकानि जर्जराणि वारीराणि पातयित्वा विद्यदेहं संपादये
 पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये
 जर्जराणि वारीराणि पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये पातयित्वा विद्यदेहं संपादये

क

कारणवत्तथाचालतनुपकारकेयुहेऽपकारकश्चभ्रमंभाकार्षीरिति। अपराणि अन्यानि संजातीनि पदत्रयवशात् भगव
दभिप्राय एवमभ्युहितः। अनेन दृष्टानेन अविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः कियत इति तु प्राज्ञाचार्यानामतिशयम् ॥ २३ ॥
ननु देहनाशो न दम्भतरवृत्तिर्न आत्मनः कुतो न विनाशो गुरुदाहेतदंतर्वर्तिषुरुषवदित्यत आह शस्त्राद्यस्यादीनि तीक्ष्णा
न्यपि स्पर्शकृतमात्मनो न क्षिंरं। अत एव विनाशेन निष्ठा कुर्वन्ति तेषां प्रवक्तुः। अत्रतिप्रचलितोपि नेन मस्ती कर्तुं
क्रीडितानवेनमापोऽस्त्वंतवेगलोपि आर्द्राकारेण विच्छिद्य दयं प्रकुर्वन्ति। भारुतो वायुरतिप्रबलोपि नेन नीरसं कुर्वन्ति।
नेन क्षिंरं विशस्त्राणि नेन दहति पावकः॥ नेन चैवं केदयं तपो न शोषयति मारुतः॥ २४॥ २२॥
अक्षोद्योयमयादी गमके हौषोष्य एव च नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलो यस्य सनातनः॥ २५॥ २३॥

ति। सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वात् एव नुत्यानुवादे नोपवासः पृथिव्यपूते जोवायूनामेव नाशकत्वात् प्रसिद्धे ते पा
मेवोपवासो नाशकाशस्य शस्त्रादीनां नाशकत्वात् सामर्थ्यतस्त्यनुमितनाशानर्हत्वे हेतुमाह यतोऽक्षेयोयं अतो नेनार्हं
दंति शस्त्राणि अक्षेयोयं यतोऽतो नेन दंति पावकः यतोऽक्षेयोयं अतो नेन क्लेदयं यापयतोऽक्षेयोयं अतो नेन शोषयति मा
रुत इति कर्मैया योजनीया एवकारः अत्यं कंसं वद्धमानोऽक्षेयं ब्रह्म त्वाय यया वः समुच्चये हेतो वा क्लेदाद्यनर्हत्वे हेतुमा
ह उत्रार्द्धन नित्योयं पूर्वापरकोटिरहितोऽतोऽनुलाघः असर्वगतत्वे ह्यनिराज्यत्वात् यावद्विकारी तु विभग इति न्यायात्
पराभ्युपगतपरमात्मादीनामभ्युपगमात् अयत्नसर्वगतो विभुरतो गिरा एव तेन प्राप्य वं प कृतं यदि वायं विकारी

रानी
५३

स्यात्तदा सर्वगतो न स्यात्तद्वदुक्ता एव विकारी अतः सर्वगत एव सत्त्वविकार्यवगया कर्ता यद्विचार्यलाजि या वा न्यात
 विकारी स्यात् घटादिवत् अत्र नाना लोकोऽतो न विकारी एतेन सत्त्वविकार्यवगया कर्ता पूर्ववत्स्थापयित्वा नावस्थानापन्नविकार्यव
 योऽत्र लनमार्जकियेति वक्ष्यते अस्मादेवंतस्मात् सत्त्वानो य सर्वदेककृत् न कस्या अपि क्रियायाः कर्मकर्तृत्वं उक्तं स्याति
 तदुक्तं न्यातं वा फलयोगेहिकर्मत्वं स्यात् अथेतु नित्यवो नोक्तं अतः नित्यस्यैव घटादेरुक्तं सत्त्वानो सर्वगतवान् अत्रा
 न्यातं नैवेद्यवत् आदेः प्राप्यवावस्था एव वादविकार्यः विकार्यकर्ता घृतादेरेव विकार्यत्वात् अत्रा न्यातं सत्त्वार्थः सति
 यद्विदुर्दृष्ट्यादेः संस्कार्यत्वात् तथा च श्रुतयः आकाशवत् सर्वगत अनित्यः ब्रह्म इव सत्त्वोदिवितिष्टा लोकः निष्कलः निष्क्रि
 यः अतमित्यादयः यः पृथिव्यातिष्ठन् पृथिव्या अंतरो योऽपमृतिष्ठन् जलोऽंतरो यस्तेजसितिष्ठन् तेजसोऽंतरो यो वायोतिष्ठन् वा
 योऽंतरो यो वायोरतिष्ठन् अतः सर्वगतस्य सर्वतया मितया तदविवक्ष्यत्वं दर्शयति यो हि शस्त्रादो नतिष्ठति तं शस्त्रादयः अंतंति
 अथेतु शस्त्रार्थः नास्ति तस्मिन्तिष्ठन् अतः कथमेतं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयी कुर्वन्तित्याभिप्रा
 यः अत्र येन सूत्रं स्तयति तेजसि ब्रह्मादिश्रुतयोऽनुसंधेयाः तस्मात् प्राये प्रकटीकरिष्यति जगवान् इतिदिक् २५
 वेषादिग्राहकप्रमाणाभावात् पितृदभाव इत्यहं अयमव्यक्तो यमित्यादिभिरन्यव्यक्तो यमव्यक्तो यमविकार्यो यमित्येतान्
 तस्मादेवं विदित्वेनानुशोचितुमर्हति २६ योहीदियगो वरो भवति स प्रत्यक्षाद्वा कदस्युच्यते अयं रुपादिभिरन्यव्यक्तो यमविकार्यो
 अतो न प्रत्यक्षतत्त्वत्वेन वादिग्राहकमित्यत्र प्रत्यक्षाभावात् अनुमानं वादिश्रुत आह अविद्यो यद्विद्योऽयमेव सत्त्वोदिवगया कर्ता

चंदा

43.

काचित्प्रत्यक्षोदिवद्वादिर्दृष्टोत्थापिकस्य धारादिदर्शनात्। कुरिदनुमेयो भवति अत्र प्रत्यक्षे तु स्यान्निवृत्त एव संभवा-जानुमेयव्यति
 भावाः। अत्र प्रत्यक्षस्यापीदियादेः सामान्यतो दृष्टानुमानविषयवदृष्टमत आह अत्रिकायां यथैदमिति क्रियावच्चक्षुरादिकं न तस्मिन्
 कार्यान्वयानुपपत्त्या कल्याणानमर्थपित्रः। सामान्यतो दृष्टानुमानस्य च विषयो भवति अत्र तु न तद्विषयानि क्रियावानतो नार्थ
 धर्तुः सामान्यतो दृष्टत्वा विषय इत्यर्थः। लौकिकं तद्वत्स्यापि प्रत्यक्षादि पूर्वकत्वात् तत्र विषयधर्तुः न तद्विषयधर्तुः ननु वैदिके वदन्त तत्र चैव वादि
 गृहीत्य तद्वत्त्व आह। अत्र ते वैदिके सोपकारणेन अछेद्याव्यक्तादिरूप एवायमुच्यते तास्यैराप्रतिपाद्यते अतो न वैदिकस्य तद्वि
 पादकस्यापि छेदावादि प्रतिपादकव्यतिरेकः। अत्र नैनं छेदंतीत्यत्र शस्त्रादीनां तत्राशक सामर्थ्याभाव उक्तः। अत्रैवोपमित्युक्तं
 स्य चैदादिकर्म वा योग्यनुक्तं। अत्र को यमित्यत्र तत्रैदादिग्राहकमानाभाव उक्त इत्येव न सत्ये इत्यर्थः। वेदादिनां नो नमित्युक्तं
 नांतु श्लोको नामार्थतः शब्दतश्चो न सत्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतं तु बोधत्वादात्मवस्तुतः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्या पाद्यशब्दो न
 शातदेवैस्तानि रूपयति भगवत्वासादत्तः। कथं न नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्वं संसारनिवृत्तये स्यादिति वदति। अत्रैवैक
 बुद्धिनिगूढं नो निश्चये निर्विकारवदसिद्धतवशो को नोपपन्न इत्युपसंहरति समादित्यर्थः। एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य श्लोककार
 यानि पूर्वकत्वात् तस्मिन् सति श्लोको मोक्षितः कारणाभावे कार्यभावस्यावश्यकत्वात्। तेनात्मानमविदिताय दनुशो वस्तु उक्तं नैव तामर्त
 विदितावनानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः। १६ एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यवस्तुत्वं। इदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि लोकोक्त्ये
 नाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवत्वात् तत्रात्मनो न स्वरूपः अति प्राणविनाशीति सौमताः। देहवात्मा स च स्थितोऽप्यनुक्षयापरिरामः

२०१-१०
४५

नैव्यवृत्तता... प्रत्यक्षं... महीतिभिर्गवद्वचना... तदापिप्रारब्धस्य कामस्यापि...
पनीयवेननित्यमुच्यते... शरद्ववादपरिहृत्य... तुल्यमेतन्मया...
रितकस्यवेदकोद्यमता... युगमासंभवात्... अक्षरयोजना...
मातृकान्नित्यमायसंज्ञाते... नान्यसेतथानिजामनेसंतं...
स्यहीत्यादिना... नित्यमायसंज्ञाते... मृतवैवाख्याख्यातं...
हमोः शोदावस्यपादितं... अथेदानीमात्मनोऽपि...
मेगवान्... अथकादीभि... नित्यकमध्यादिभारत...
मुपलब्धाभि... नित्यकमध्यादिभारत... नित्यकमध्यादिभारत...
नैव्यवृत्तता... प्रत्यक्षं... महीतिभिर्गवद्वचना... तदापिप्रारब्धस्य कामस्यापि...
पनीयवेननित्यमुच्यते... शरद्ववादपरिहृत्य... तुल्यमेतन्मया...
रितकस्यवेदकोद्यमता... युगमासंभवात्... अक्षरयोजना...
मातृकान्नित्यमायसंज्ञाते... नान्यसेतथानिजामनेसंतं...
स्यहीत्यादिना... नित्यमायसंज्ञाते... मृतवैवाख्याख्यातं...
हमोः शोदावस्यपादितं... अथेदानीमात्मनोऽपि...
मेगवान्... अथकादीभि... नित्यकमध्यादिभारत...
मुपलब्धाभि... नित्यकमध्यादिभारत... नित्यकमध्यादिभारत...
नैव्यवृत्तता... प्रत्यक्षं... महीतिभिर्गवद्वचना... तदापिप्रारब्धस्य कामस्यापि...
पनीयवेननित्यमुच्यते... शरद्ववादपरिहृत्य... तुल्यमेतन्मया...
रितकस्यवेदकोद्यमता... युगमासंभवात्... अक्षरयोजना...
मातृकान्नित्यमायसंज्ञाते... नान्यसेतथानिजामनेसंतं...
स्यहीत्यादिना... नित्यमायसंज्ञाते... मृतवैवाख्याख्यातं...
हमोः शोदावस्यपादितं... अथेदानीमात्मनोऽपि...
मेगवान्... अथकादीभि... नित्यकमध्यादिभारत...
मुपलब्धाभि... नित्यकमध्यादिभारत... नित्यकमध्यादिभारत...

४५

द्योपहितवैतन्यमादिः प्रागवस्थायेषां तानितथा...
स्थित्यवस्थायेषां तादृशानिभूता... काशादीनि...
तेषुकापरिदेवनेति... तेषुकापरिदेवनेति...
पंचस्यदर्शयति... तेषुकापरिदेवनेति...
याकाशादिभूता... काशादीनि...
पेयाविद्यमाना... काशादीनि...
यमर्थप्रतिपत्तुमर्हसि... काशादीनि...
भसे... काशादीनि...
परिज्ञानादेवशोकः... काशादीनि...
त्मनोदुर्विज्ञेयतामाह... काशादीनि...
चेवकश्चित्... काशादीनि...
वृत्तप्रकाशचैतन्यरूपमपि... काशादीनि...
मिवब्रह्ममपि... काशादीनि...

नमः प्रकाशमते

२० मी. ८८

विष्णुवधमर्दिवाहकमिति... तथाचोक्तं पराशरेण कृत्योद्दिष्टं जारहृत्
शक्तपाणिः प्रदंडवान्। निरुक्तं च सैव्यानि कृतिर्धर्मोपापलयेत् मनुनापि समो वमाधर्मो राजा आहूतः पालयन् राजाः
निरुवर्तेत संश्रामातका जंधर्ममनुस्मरन्। संश्रामेष्टनिवर्तिष्वप्रजा नो वैवपालनं। सुश्रूषा ब्राह्मणानां वराः श्रेयस्क
रूपमित्यादि। राजशब्दश्च कृत्यजातिमावदाचीति स्थितमवेष्टाधिकरणोत्तेन न भूमिपालस्यैवायं धर्म इति च मित्यौ
उदाहृतवचनेपि कृत्योहीति हार्धर्ममिति च स्पष्टं लिंगं। तस्मात् कृत्यस्य युद्धं प्रशस्तो धर्म इति साधु भगवता प्रहितं
अपघ्नो-ये गो-अध्वेभ्यः पशवो गो-अध्वे इति वत प्रशंसालक्षणं या युद्धादन्यद्वेयः साधनं न विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः।
एतेन युद्धात्प्रस्तुतरं किं विदनुष्टानु ततो निवृत्तिरुचितेति निरस्तं। न च प्रेयो नृपस्य मिह वा स्वजनमाह वदत्येतदपि
ननु युद्धस्य कर्तव्येपि न भीष्मादौणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुं मुचितमिति गार्हितवादित्याशंक्याह यदुक्तं याचोपा
स्वर्गहारमपावृतम् सुखिनः कृत्याः पार्थलं ते युद्धमीदृशम् यदुक्तं याचप्रयत्नयतिरेकेण चोऽवधारयौ
अन्येनोपास्तितं ईदृशी भीष्मादौणादि वीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये कृत्याः प्र
गेहं न लभंते ते सुखिनः सुखभाज एव जयसत्यानायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभोत्पराजयेवातिशीघ्रमेव
गस्यलाभादित्याह स्वर्गहारमपावृतमिति अतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धं अद्यवधानेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिः

४८

४८

मादिकर्तुर्विरतरेण देहपातस्य प्रतिबंधाभावश्च वापेक्षणादित्यर्थः। स्वर्गहारमित्यनेन प्रयेनादिवत् प्रत्यवायशंक
परिहृता। स्थिनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टान्तरुलस्य शत्रुवधस्य न हि स्यात्सर्वाणि भूतानि ब्राह्मणं तनह
दित्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकवात् फले विध्यभावाच्च न विधिस्पष्टे निषेधानवकाश इति न्यायावकाशोऽपि
इत्यदिफलं स्वर्गः सवननिषिद्धः तथाच मनुः आह वेष्टाभिधौऽन्योन्यां जिघांसंती महीक्षितः। युद्धमानाः पराजिता
स्वर्गेयास्त्यपराङ्मुखा इति युद्धं तु अग्नीषोमीयाद्यालंभवदिति वा अनियेधेन स्पष्टं शक्यते षोडशिशुहणादिवत्
ग्रहणाय हणयोक्त्य बलतया विकल्पवत् सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सैकोच संभवात्। तथाच विधिस्पष्टे निषेधा
नवकाश इति न्यायाद्युद्धं न प्रत्यवायजनकं नापि भीष्मादौणादिगुरु ब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषः तेषामाततायिद्यत्त
इत्तं मनुना गुरुवाबालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वक्तुं तस्मात् आततायिनमायांतं हन्यादेवा विचार्यन् आततायिनमायांतं ह
वेदं तगं रणो जिघांसंतं जिघांसीया त्रेतेन ब्रह्महमवेत्। जिघांसीयादिति जिघांसी सन्नियादित्यर्थः। नाततायिवधे दोषो ह
तुर्भवति कश्चनेत्यादि। ननु स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः। अर्थशास्त्रानुबलवद्भारतास्वामिति स्थितिर्था
नवकायवचनात् आततायिब्राह्मणवधे विप्रत्ययस्यैव ब्राह्मणं न हन्यादिति दृष्टप्रत्ययजनानपेक्षवाद् धर्मशास्त्रं जिघां
संतं जिघांसीया त्रेतेन ब्रह्महमवेदिति च स्वजीवनार्थं दण्डशस्त्रं अत्रोच्यते। ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इति वयुहवि
धायकमपि धर्मशास्त्रमेव सुखदः सैवमेव अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते

रिति।

४९

२३०-२३१
॥५९॥

तरिपूयथेति। एवमेवमनुनायुक्तं। तथाचमरणानीतस्याकिमकीर्तिदुःस्वपितिशंकामपनुदति संभावितस्यधर्मात्। अथ
इत्येवमादिभिरन्यत्रभ्येर्गुणैर्बहुमतस्यतनस्याकीर्तिमरणदयतिरिच्यते अधिकभवति। नोहेतो एवंयस्मात्प्रतोऽकी
र्तिमरणमेववरन्यूनवातवमप्यति संभावितोमिमहादेवादिसमागमेनप्रतोना कीर्तिदुःस्वसो दुंशक्यसीत्यभिप्रायः। उदा
हृतवचनं वर्थशास्त्रवाग्निवर्तेतसंग्रामादित्यादिधर्मशास्त्राद्युर्बलमितिभावः। ३५ ननुदासिनामांनिदंनुनामभीष्म
दोषादयस्त्वमहारथाः कारुणिकवेनस्तोष्यतिमामित्यत आह कर्णादिभ्योभयाद्युद्धाभिवृत्तनसंज्ञनापयतितामं
मयाइत्यादुपरतंमंस्यते वांमहारथाः येषांचत्वंबहुमतोभूवायास्यसिलाघवम् ३६।
अवाचवादाश्चबहुचदिष्यंतितवादिताः निदंतस्तवसामर्थ्यततोदुःस्वतरनुकिम् ३७।
स्यतेभीष्मदोषादुयोधिनादयोमहारथाः। ननुतेमां बहुमन्यमानाः कथंभीतंमंस्यतइत्यत आह येषामेवभीष्मादीनां बंधुम
तोबहुभिर्गुणैर्युक्तोयमर्जुनइत्येवमतस्तएववांमहारथाभयादुपरतंमंस्यतइत्यन्वयः। अतोमिवायुद्धादुपरतइतिशेषः।
लाघवंअनादरविषयंयास्यसिप्राप्यसि सर्वेषामितिशेषः। येषामेववां प्राग्वहुमतोभूस्तेषामेवतादृशोभूवालाघवं
स्यतीतिवा ३८ ननुभीष्मादयोमहारथानबहुमन्यतां दुयोधिनादयस्त्वशत्रवोबहुमंस्यतेमुद्धनिवृत्त्यातदुपकारेनादिसं
त आह तवासाधारण्यसामर्थ्यलोकप्रासिद्धं तंनिदंतस्तवशत्रवोदुर्योधनादयः। अवाच्यान्वादाचवचनानहंशुठनिल
दिरूपमेवशब्दाचक्षुनेकप्रकाराववादिष्यतिनेतुबहुमंस्यतइत्यभिप्रायः। अथवास्तवसामर्थ्यंस्त्वतियोग्यं वंत

वनिदंतोऽहिताअवाचवादाचवदिष्यंतीत्यन्वयः। ननुभीष्मदोषादिवधप्रयुक्तंकष्टतरंडुःस्वमसहमानोयुद्धाभिवृत्तःशत्रु
कृतंसामर्थ्यंनिदंनादिदुःस्वसोदुंशक्यमीत्यत आह। ततस्तस्मान्निदं प्राप्तिदुःस्ववकिंनुदुःस्वतरंततोधिककिमपिदुःस्व
नास्तीत्यर्थः। ३९ ननुतार्हमुद्धेगुवीदिवधवशान्मध्यस्थकृतानिदंततोनिवृत्तौशत्रुकृतानिदेत्युभयतःपाशारंभु
रित्याशंक्यजयेपराजयेकलाभप्रोच्याद्यर्थमुत्तानमावश्यकमित्याह स्पष्टंस्वार्द्धं यस्मादुभयथापितेलाभस्तस्मात्तजेषामि
शत्रून्भीष्ममिवेतिस्त्वनिश्चयः सन्नुद्धायोविषयान्यतरफलसंदेहेपियुद्धकर्तव्यतायानिश्चितवादा एतेननचेताद्वयः कतरभो
हतावाप्राप्यमेवगंजिलावाभोक्ष्यमेमही तस्मादुत्तिष्ठकोतेययुद्धायकृतनिश्चयः ३८। ३९।
सुखदुःखेसमेकवालाभालाभौजयजयो ततोयुद्धाययुज्यस्व नैवंपापमवाप्यसि ३९।
गरीजइत्यादिपरिहृतम् ३८ नचेवस्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणेनस्पित्यव्याघातः राज्यमुद्दिश्ययुद्धकरणे चर्थशास्त्रवाहमे
शास्त्रापेक्षयाहोर्बल्यं स्यात्ततश्चकाभ्यस्याकारणोक्तःपारंपट्यार्थश्चगुरुब्राह्मणादिवधस्यकृतोधर्म्यं वंतथाचाथवेदितिको
कार्येव्याहृतइतिचेतवाह। समताकरणांशागदिवशादित्यां मुखेत्कारणोलाभेत्कारणेनयेवरागमरुवाएवंदुःस्वितहेताव
लाभेत्हेतावजयेचद्वेषमरुवाततोयुद्धाययुज्यस्व सन्नद्धीभवा। एवंसुखकामनादुःस्वनिवृत्तिकामनावाविहायस्वकर्मबुध्या
युज्यमानैर्गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तंनित्यकर्मकिरणानिमित्तंनैवंपापनप्राप्यसि। यस्तुफलकामनयाकरोति सगुरुब्राह्मणा
दिवधनिमित्तंप्राप्नोति। योवानकरोतिस्त्वनित्यकर्मकिरणानिमित्तं। अतःफलकामनाभंतराकुर्वन्नुभयविधाप्रतिपार्पनप्राप्तो

२३०-२३१
५२

अवसायिनामपि व्यवसायिका बुद्धिः कुतो न भवति प्रमाणस्य तुल्यव्यवसायिकप्रतिबंधकस्य ज्ञानात् न भवतीत्याह विभि
याभिमां प्रवदति यावावापहतचेतसां विपश्चितानां दसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीत्यर्थः । समाधाय न विध्युपायं न प्रसिद्धां
पुष्पितां पुष्पितां पलाशवदापातरमणीयां साध्यसाधनसंबंधं प्रतिभानात्रिंशयफलभावाच्च ततो निरतिशयं फलं वाच्यं
दाहा जन्मकर्मफलप्रदां जन्मपूर्वशरीरेन्द्रियादिसंबंधलक्षणं तदधीनं वक्तव्यं तद्व्याप्तिमात्रं निमित्तं तदधीनं च फलं

याभिमां पुष्पितां वाचं प्रवदत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थनान्यदस्तीति वादिनः ४३
कामात्मानः स्वर्गफलजन्मकर्मफलप्रदां क्रियाविशेषवद्गुलं भोगैश्वर्यसुखं प्रति ४४
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां यावदपहतचेतसां व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधेयविधीयते ४५

ननु स्वर्गादि लोकां विनश्यन्तां निप्रकर्षेण छटीयं प्रवदति चेदेन ददातीति तथा तां कुत एव मत आह भोगैश्वर्यमिति चेद
याविशेषवद्गुलं अमृतपानोर्वशी विहारपरिजातपरिमलादिनिबंधनो यो भोगस्तत्कारणं च यदेष्वर्थं देवादिभिरपि
योगतिष्ठति प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषा अनिहोचतर्षूणाः सन्तीति होमादयस्ते बद्गुलं विस्तृतां अतिवाकुल्येन
भोगैश्वर्यसाधनक्रियाकलापप्रतिपादिका मितियावत् कर्मकांडस्य हि तदपेक्षया सर्वनातिविस्तृतं प्रसिद्धा एता

५३

५३

दृशीकर्मकांडलक्षणं वाचं प्रवदति प्रकर्षापरमार्थस्वर्गादिफलमभ्युपगच्छति ये के विपश्चितः विचारजन्यतामर्थपरिज्ञानभू
न्याः । अतएव वेदवादरताः वेदे ये संति वादार्थवादा अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्येवमादाय स्तिष्ठेव तां
दार्थसत्यत्वेन एवमेवेति दिति मिथ्या विश्वासेन संतुष्टाः । हे पार्थ अतएव नान्यदस्तीति वादिनः कर्मकांडपेक्षया नास्त्यन्यज्ञा
नकांडं सर्वस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वात् कर्मफलं ह याचनास्त्ययं निरतिशयं ज्ञानफलमिति वदनशीलाः मस्ता प्रबंधेन ज्ञानं
कांडविरुद्धार्थमात्रेण दत्तार्थः । कुतो मोक्षद्वेषिणस्ते यतः कामात्मानः काम्यमानविषयशतानुलचित्वेन काममयाः एव
सति मोक्षमपि कुतो न कामयंते यतः स्वर्गपराः स्वर्गएवोर्वश्याद्युपेतत्वेन परउच्छेद्येषां ते तथा स्वर्गातिरिक्तः पुरुषार्थो
नास्तीति भ्राम्यंते विवेकवैराग्याभावाभोक्षकधामपिसो दुमक्षमा इति यावत् । तेषां च पूर्वोक्तयोर्भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानां
रुचिवादिदोषादर्शनेन निविष्टांतः करणानां तया क्रियाविशेषवद्गुलं यावावापहतचेतसां कृत्वा दितं चेत्तौ विवेकविज्ञानं येषां तथा
भूतानां अर्थवादास्त्यर्थः । तात्पर्यविषये प्रमाणोत्तरावाधिते वेदस्य प्रामाण्यमिति सुप्रसिद्धमपि ज्ञातुमशकानां समाधाव
तः करणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते न भवतीत्यर्थः । समाधिविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तेषां न भवतीति वा अधिकरणे
विषये वा सप्रम्यास्त्युक्त्या वा । विधीयत इति कर्मकर्तृरित्यकारः । समाधीयते स्मिन् सर्वमिति व्युत्पत्त्या समाधि रंतः करणं वा
परमात्मावेति नाप्रसिद्धार्थकल्पनां अवहं ज्ञेयवस्थानं समाधिस्तन्मिति व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विद्यत इति यावत्
नेतु रूढे वादता । अयं भावः यद्यपि काम्या न्यग्निहोत्रादीनि शुद्धार्थेभ्यो न विनिश्चयं तेषां फलमिति संधिदोषा न्नाशय

२ गी.टी.
५४

शुद्धिसंपादयति भोगानुगुणानुशुद्धिर्ज्ञानोपयोगिनी एते देवदर्शयितुं भोगैश्च सत्कानामिति पुनरुपात्तं फलाभिर्धर्मैरेणु
कृतानि ज्ञानोपयोगिनी शुद्धिमादधतीति सिद्धे विपश्चिद्विपश्चितोः फलं वेत्तुं कर्णविस्तरेण चेतदग्रे प्रतिपादयिष्यते ५५ ननु स
कामानां माभूदाशयदोषाद्वावसायिका बुद्धिः निष्कामानां तु यवसायात्मके बुद्ध्या कर्मकुर्वतां कर्मस्वाभावात्स्वगतिफलप्राप्तौ
ज्ञानप्रतिबंधः समानवत्याशंक्याह न यासां गुणानां कर्मत्रे गुण्यं काममूलः संसारः स एव प्रकाशयन्नेन विषयो येषां तादृशो वेसः
कर्मकांडा लकाः यो यत्फलकामस्तस्यैव तत्फलं बोधयतीत्यर्थः न हि सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति विनियोगेऽपि सकृदनुष्ठा
नात्सर्वफलप्राप्तिर्भवति तत्तत्कामनाविरहात् यत्फलकामनयानुतिष्ठति तदेव फलं तस्मिन् प्रयोगद्वितीयास्थितं योगसिद्धधिकरणे
।थ त्रेणुण्यविषयावेदानि त्रेणुण्यो भवार्जुन निर्द्वंद्वोनित्यसवस्थो नियोगिहेम आत्मवान् ५६

यस्मादेवं कामनाविरहे फलविरहः तस्मात्तन्निस्त्रेणुण्यो निष्कामो भवेद् अर्जुन। एतेन कर्मस्वाभावात्संसारो निरस्तः ननु
शीतोष्णादिद्वंद्वप्रतीकाराय वस्त्राद्यपेक्षणात् कुतो निष्कामवमत आह निर्द्वंद्वः सर्वत्र भवेति संबध्यते। मात्रास्पर्शास्त्वित्युक्त्या
येन शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुर्भव असह्यदुःखं कथं वा सोढव्यमित्यपेक्षायामाह नित्यसवस्थः नित्यमचंचलं यस्य सर्वं धेयीष्यती
यं न स्मिंस्तिष्ठतीति तथारजस्तमोभ्यामभिभूत एवो हि शीतोष्णादिपीडयामिष्यामीति मन्वानो धर्मी हि सुखो भवति बंदुरज
स्तमसी अभिभूय सवमात्रालंबो भवति ननु शीतोष्णादि सहने विरुद्धिप्राप्तादि प्रतीकारार्थं किं विदुपातमुपादेयमुपा

५४

तत्तद्वर्णयामिति तदर्थं यत्ने क्रियमाणोक्तः सर्वमित्यत आह नियोगिहेमः अलक्ष्णलाभो योगः लक्ष्णपरिरक्षणं हेमस्तद्विहितो भव
वित्तविक्रयकारिपरिश्रमहरहितो भवेत्यर्थः न चैवर्विता कर्त्तव्या कथं भवति जीवा येषामिति यतः सर्वतिथी परमेश्वर एव तव यो
गहेमादिनिर्वाहा येषां नीत्याह। आत्मवानात्मा परमात्मा ध्येयत्वेन योगहेमादिनिर्वाहकत्वेन च वर्तते यस्य स आत्मवा-सर्वकामनापरि
त्यागेन परमेश्वरमागधयतो मम स एव देहयात्रामात्रमपोक्तं संपादयिष्यतीति निश्चित्य निश्चितो भवेत्यर्थः। आत्मवान् अप्रमत्तो भवे
ति वा ५६ न चैवं शं कनीयं सर्वकामनापरित्यागेन कर्मकुर्वन्नहं ते स्तैः कर्मजनितां देवं वितः स्यामिति यस्मात् उदपाने कुड्जला
शये जाता वैकवचनं यावानर्थः यावत्स्नानपानादिप्रयोजनं भवति सर्वतः संस्तुतो दके महति जलाशये तावानर्थो भवत्येव यथा हि पूर्वत
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संस्तुतो दके तावानर्थेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ५७

निर्द्वंद्वः सर्वतः स्रवंतः कविदुपत्यकामेकत्र मिलंति तत्र प्रत्येकं जायमानमुदकप्रयोजनं संस्तुदिते सुतशं भवति सर्वेषां निर्द्वंद्वानामे
कत्रैव का सारं भवित्वा एव सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु काम्यकर्मसु यावानर्थो हेतु एव गभर्नंदयर्थतः तावान् विजानतो ब्रह्म तत्त्वसाक्षा
त्कृतवतो ब्राह्मणस्य ब्रह्मबुभूषो भवत्येव कुड्जानंदानां ब्रह्मज्ञानं दाशवात्तत्र कुड्जानंदानां मर्मतर्भावादेतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि
मात्रा मुपजीवतीति श्रुतेः। एकस्याप्यानंदस्याविद्याकल्पिततत्तदुपाधिपरिच्छेदमादायां शांतिवद्वपदेशाकाशस्यैव घटाद्य
वच्छेदकल्पनया। तथा च निष्कामकर्मभिः शुद्धितः करणस्य तवात्मज्ञानोदये परब्रह्मज्ञानं प्राप्तिः स्यात्तथैव च सर्वानंदप्राप्तौ ननु

२ गी.टी.
५५

ज्ञानंदाप्राप्तिनिबंधनवैयथ्यावकाशः अतः परमानंदप्रापकयतवज्ञानायनिका मकर्मणि कुर्वित्यभिप्रायः। अत्र यथा तथा भवतीति पदत्रया ध्याहारः यावान्तावानिति पदद्वयानुषंगः दाहार्ति केदृष्टव्यः। ४७ ननु निष्कामकर्म निरात्मज्ञानसंपाद्य परमानंदप्राप्तिः क्रियते वेदात्मज्ञानमेव संपाद्य किं ब्रह्मायासैः कर्मभिर्वाहिरंगसाधनभूतैरित्याशङ्क्याह तत्तवाभुक्तातः करणस्य ताकालिकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवातः करणशोधकैः अधिकारो मयेदं कर्तव्यमिति बोधोक्तं न ज्ञाननिष्कारूपे वेदोतवाक्याविवारादौ कर्मचक्रवर्तस्त्ववतत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यां विदवस्थायां कमानुष्ठानात् प्रागूहृतकाले वा अधिकारो मयेदं भोक्तव्यमिति

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूमि ते संगोस्त्वकर्मणि ४८

बोधो मास्तु ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्या भावेऽपि कर्मस्य सामर्थ्यादेव फलजनयिष्यतीति चेन्नैत्याह मा कर्मफलहेतुर्भूः फलकामनया हि कर्मकुर्वन्फलस्य हेतुरुत्पादको भवति अतु निष्कामः स च कर्मफलहेतुर्भूः न हि निष्कामेन भगवदपरा बुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इत्युक्तं फलाभावेऽपि कर्मणां माते संगोस्त्वकर्मणि यदि फलं नैवाते किं कर्मणा दुःखरूपेणोति अकरणतव प्रीतिर्भाभूत् ४८ पूर्वोक्तमेव विवरोति योगस्यः कुरु कर्मणि संगं त्यक्त्वा च न जया सिद्धि सिद्धौः समो भूत्वा समं यो गच्छति ४९ हे धर्मजयवर्धनः स संगं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा कर्मणि कुरु। अत्र बहुवचना कर्मण्येवाधिकारस्तद्वत्त्वजोतावेकवचनं संगत्यागोपायमाह। सिद्धा सिद्धौः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षफला सिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वरा

राम.

५५

राधनबुद्ध्या कर्मणि कुर्वित्यर्थः। ननु योगशास्त्रेण साधकैर्लक्ष्यं अत्र तु योगस्याः कर्मणि कुर्वित्युच्यते अतः कथमेतदौ दुःशकमित्यत आह। समं यो गच्छति अर्थात् सिद्धा सिद्धौ। समं वददमेव योगस्य साधनं योऽपि नोच्यते न तु कर्मणि कोपि विरोधस्त्यर्थः। अत्र पूर्वोक्तं स्तोत्रार्थेन व्याख्यातं क्रियते इत्येव न रूपा मिति भाष्यवारीयः पंथाः। सुखदुःखे समो ह वै साधनया जयस्येन युद्धमावकर्तव्यता प्रकृतवा दुःखादहं दुष्टादृष्टसर्वफलप्राप्त्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः। ४९ पूर्वोक्तं कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूमि ते संगोस्त्वकर्मणि ४८ पूर्वोक्तमेव विवरोति योगस्यः कुरु कर्मणि संगं त्यक्त्वा च न जया सिद्धि सिद्धौः समो भूत्वा समं यो गच्छति ४९ हे धर्मजयवर्धनः स संगं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा कर्मणि कुरु। अत्र बहुवचना कर्मण्येवाधिकारस्तद्वत्त्वजोतावेकवचनं संगत्यागोपायमाह। सिद्धा सिद्धौः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षफला सिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वरा

२००
५६

तमहसुखमनुभवितुं न शक्नुवन्तीत्यात्मानमेव वदन्ति। तथा महतादुःखेन कर्माणि कुर्वन्त्याः सुदुर्फलमात्रलोभेन प्रमानं
दत्तमनुभवेन वदन्ति। इत्यहो हौर्भाग्यं मौद्यं च तेषामिति कथं पदेन धनितं ५० एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्ता तद्भविष्यता
माह इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समवबुद्ध्या युक्तो जहाति परित्यजति। उभे सुकृतदुःकृते पुण्यपापे स च बुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण य
स्मादेवं तस्मात्समवबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्व उद्युको भव यस्मादीदृशः समवबुद्धियोग इति शर्पितं चेत्तसः कर्मसु प्रव
र्त्तमानस्य कौशलं कुशलभावः यद्विधं हेतुना मपि कर्मणां तदभावे मोक्षपर्यवसायि वचनम् अहं कौशलं समवबुद्धियुक्तः क
बुद्धियुक्तो जहातीदृशे सुकृतदुःकृते तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५१
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं यत्कामनी विनाः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदगच्छन्त्यनामयम् ५२
मयोगः कर्मात्मापि स न दुष्टकर्मकृतं यं कर्तुं न शक्नोति महाकुशलं स्वतन्त्रं न कुशलं यत्तत्र तेनोपि सन्तः जाती यदुष्टं यं न करोषीति यतिरेको
न धनितः। अथ वा इह समवबुद्धियुक्ते कर्माणि कर्तुं सति स च बुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मा साकारवान् स न जहात्युभे सुकृतदुःकृ
ते तस्मात्समवबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व यस्मात्कर्मसु मध्ये समवबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलः दुष्टकर्मविचारणं च तु
रदित्यर्थः ५३ ननु उक्तं त्वानमपेक्षितं न तु सुकृतं हानं पुरुषार्थभ्रंशपत्तेरित्याशंक्य तुल्यं स्वार्थे न परमपुरुषार्थप्राप्तिफलमाह
समवबुद्धियुक्ता हि यस्मात्कर्मफलं यत्का केवलमीश्वराश्रयार्थं कर्माणि कुर्वन्त्याः स च बुद्धिद्वारेण जहातीति विना स वमस्यादि
वाक्यजन्त्या समनीषावन्तो भवन्ति तादृशाश्च संतो जन्मात्मकेन बंधेन विनिर्मुक्ताः विशेषणान्तिकं बलं कृतेन निरवशेषं भुक्ताः

५६

पदं पदनीयं मात्सतन्मनंदं रूपं ब्रह्म अनामयं विद्यातत्काशीसकरो गरहितमभयं मोक्षारम्भं पुरुषार्थगच्छं यदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।
यस्मादिदं फलं कामनीयं तस्मात्समवबुद्ध्या कर्माणि नुष्ठितं तैः कृतान्तःकरणं बुद्धयस्तत्र मस्यादिप्रमाणो स चात्म तत्त्वज्ञानविन
ष्टा ज्ञानतः कार्याः संतः सकलानर्थान् हन्ति परमानंदप्राप्तिरूपं मोक्षारम्भं विष्णोः परमपदं गच्छन्ति तस्मात्समवियुक्तैः स्यान्निश्चितं
अहितमिदं युक्तैः श्रेयो जिज्ञासुरेवं विधं कर्मयोगमनुष्ठेति भगवतोभिप्रायः ५४ एवं कर्मानुष्ठितः कदापि स च बुद्धिः स्यादित्यतः
हे नखेतावता कालेन स च बुद्धिर्भवतीति कालनियमोक्तिः किंतु यदा यस्मिन्काले तेन वबुद्धिरंतःकरणं मोहकलितं यत्नितरिष्यति अ

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्द्यतितरिष्यति तदा गतास्मिन्वेदं श्रोतव्यं संप्रकृतस्य च ५५
अतिविप्रतिपन्नान्येयदास्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५६

विवेकात्मकं कालुष्यं अहमिदं ममैदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगह्वरं यत्किमिष्टातिशयं सौमलमपहाय शुद्धभावमापस्य
तद्विना यत्तदा तस्मिन्काले श्रोतव्यं संप्रकृतस्य च कर्मफलं संप्रविष्टं वेत्तुं ह्यर्गं तासि परीक्ष्य लोकावकर्मवितानं ब्राह्मणो नि
वेदमायादिति श्रुतेः निर्वेदेन फलेनांतःकरणं बुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ५७ अंतःकरणं बुद्धिर्ब्रह्मा तन्निर्वेदस्य कदाज्ञान
प्राप्तिरित्यपेक्षायामाह तेन वबुद्धिः अतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरुपचारिततायै विप्रतिपन्नानेकविधसंशयविषयासि
वद्वेन विप्रतिपन्नं यदा यस्मिन्काले बुद्धिर्जविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपपरित्यज्य समाधिपरमात्मनि निश्चला जाय
त्वमदशीनतरुणविहंगपरहिताश्चला सुषुप्तिमूर्छास्तृप्तीभावादि रूपलयलक्षणचलनराहित्या सती स्थास्यति लब्धविहं

२ गी० ३०

पलकरो दोषोपरित्यज्य समाहिता भविष्यतीति ज्ञानं वा अथवा निश्चलाः संभारानां विपरीतभावान्तरिता अनलादीर्घकालाद
स्नेहैर्यस्य कारसेवनेर्विजातीयप्रत्ययादुचिताः निबन्धप्रदीपवदात्मनिस्थास्यतीति योजनाः ॥ ३॥ अतस्त्रिकाले ॥ ३॥ जी
वपरमात्मैक्यलक्षणं तदवस्थादिवाक्यं उच्यते सर्वदसाक्षात्कारसर्वयोगफलमवाप्स्यसि ॥ ३॥ नः साध्यांतराभावात् ॥ ३॥ क
यः स्थितप्रज्ञो भविष्यतीति भाष्यः ॥ ३॥ एवं च जीवस्य स्थितप्रज्ञत्वं कथं सातुं अर्जुन उवाच ॥ ३॥ योवाह जीवन्मुक्तो न भूया
मिदानीं वमुमुक्षूणां सो होपायभूतानीति मननानां स्थितानिश्चलाः संभारानां निवृत्त्याय समास्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवाच
मा भिस्त्वयुक्तित्वेति अतोविशिनष्टि समाधिस्थस्यास्थितप्रज्ञस्य काभावात् कर्मणिष्यतीति भाष्येति ॥ ३॥ अथेति भाषातत्त्व
अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य काभावात् समाधिस्थस्यैकेशव
स्थितधीः किं प्रभावेतं किमासीत्तत्र तेन किम् ॥ ५५ ॥

समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनैवैवद्वि यत इत्यर्थः स च व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभावेत स्तुतिनि
दादावभिमतं देवादि लक्षणां किं कथं प्रभावेत सर्वत्र संभावनायां लिङ्गं तथा किमासीत् व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिर्
दिग्गन्धनिग्रहकरोति तन्निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषया आनोति तत्कर्म भाषणासनवदनादिभूतजन्विलक्षणा
विकीर्णनीत्यर्थः तदेवं चारः प्रश्नाः समाधिस्थे स्थितप्रज्ञे एकः व्युत्थितचित्तप्रज्ञे त्रय इति के ॥ ३॥ अथेति संभारानां सवैतय
मितया चमेवेतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थो सीति सूचयति ॥ ५५ ॥

एतेषां वदुं एषां प्रश्नानां क्रमेण उत्तरं भगवानुवाच यत्तदध्याय समाप्तिः ॥ कामान् कामसंकल्पादीन् मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणावि
कल्पनिद्रास्मृतिभेदेन तत्रांतरेपे च ध्याप्रपेवितात्सर्वान् निरवशेषान् प्रकर्षणकारणवाधेन यदा जहाति परित्यजति ॥ सर्वदा
निश्चला एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थ इति शेषः ॥ कामानात्मनात्मधर्मवेन परित्यागयोग्यतामाह मनोगता
निति ॥ यदि ह्यात्मधर्माः स्युस्तदानत्यकुंशकीरवद्वो ह्यवतस्वाभाविकवात् ॥ मनसस्तु धर्मा एते अतस्तत्परित्यागेन परित्य
क्तुं शक्या इवेत्यर्थः ॥ ननु स्थितप्रज्ञस्य सुखप्रसादालंगम्यः संतोषविशेषः प्रतीयते ॥ सकथं सर्वकामपरित्यागेत्यादित्य
श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः
स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५६ ॥

तत्राह ॥ आत्मन्येव परमानंदरूपेन तु अनात्मनि तुल्ये आत्मना स्वप्रकाशाविद्वेषभासमानेन तुष्टः परित्यजः ॥
समुत्सृज्यार्थलाभात् ॥ तथा च कतिः यदा सर्वप्रमुच्यंते कामा येस्य हृदि क्षिताः ॥ अथ मनोऽस्मिन् भवत्यत्र ब्रह्मसमं
तदिति ॥ तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एव विधेर्लक्षणवाचिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्य उत्तरं ॥ ५६ ॥
इदानीं व्युत्थितचित्तस्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनमनानिमूढजनविलक्षणा निव्याख्यानि ॥ तत्र किं प्रभावेतेत्यस्य
उत्तरमाह द्वाभ्यां ॥ ३॥ अथानि विविधानि शोकमोहचराशिरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि ॥ ३॥ अथ संपादिप्रयुक्त
न्याधिभोक्तानि ॥ अतिवातातिरिक्त्वादि हेतुकान्याधिदैविकानि ॥ तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसत्तापात्मकचित्तवृत्तिविशे

२ गी० टी०
५८

वेदप्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विष्टं दुःखपरिहारकृतं तया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽद्विष्टमनाः अविवेकिनो हि
दुःखं प्रतीतिस्तथा ह्युपापोऽद्विष्टो दुःखान्नमेतावता दृशदुःखभागिनं को ते दुःखमीदृशानि शक्यति इत्यनुतापाम
कोऽतिरूपस्तमसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्देगाख्यो जायते यद्ययं पापानुष्ठानसमये स्वात्तदातत्प्रतिबंधकत्वेन सफ
लः स्यात्ताभोगकाले तु भवत्कारणे सति कार्यस्योद्देहमशक्यत्वात् निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम
दुःखं जायत इत्यविवेकमनूपवात् न विवेकिनश्चित्तप्रज्ञस्य संभवति दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते न तु तदुत्त
रेण जीवो भ्रमोऽपि न तु दुःखोत्तरकारणत्वात् सोऽपि प्रारब्धकर्मतिरेण प्राप्यतामिति चेत् न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमो वा दा
दुःखेऽद्विष्टमनाः सुखेषु विगतस्मृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५९

नाशानाशेन भ्रमा संभवात् तज्जन्य दुःखं प्राप्य प्रारब्धभावात् यथा कथं विदेहयानामात्रनिर्वाहकप्रारब्धक
र्मफलस्य च भ्रमाभावेऽपि बाधितानुद्विष्टोपपत्तेरिति विस्तरेण ये वक्ष्यन्ते । तथा सुखेषु सवपरिणामरूपसुखीना
त्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु विविधेषु प्रारब्धदुःखकर्मप्रापितेषु विगतस्मृहः आगामितज्जातीयसुखस्यैव हारहितः
स्मृहः हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसुखस्य कारणधर्ममनुष्ठीय द्रव्ये वतदाकांक्षारूपातामसीद्विज्ञेति
वृत्तिरेव सा चाविवेकिन एव जायते न हि कारणभावे कार्यमवितुमर्हति अतो यथा सति कार्यमाप्नुदिति दृष्टाकां

५८

क्षारूप उद्देगो विवेकी नो न संभवति तथैवा सति कारणकार्यभूयादिति दृष्टाकांक्षारूपात्तत्वात्मिका स्मृहापिनो
पपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात् । हर्षालिकावाचित्तवृत्तिः स्मृहाशब्देनोक्ता सापि भ्रांतिरेव अहो ध
न्यो हं यस्य ममेदं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्योऽस्ति भुवने केन वा पापेन ममेदं सुखं न विच्छिद्येते येवमात्मि
कोऽकुलतात्पतामसीद्विज्ञेति वृत्तिः अतएवोक्तं भाष्ये नाग्निरिवेधनाद्याधानेयः सुखान्यनुविवर्द्धते सविग
तस्मृह इति वक्ष्यति च न प्रवृत्तेः प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियमिति सापि न विवेकिनः संभवति भ्रांति वात् ।
तथा वीतरागभयक्रोधः रागः शोभनाध्यासनिबंधनो विषयेषु रंजनात्मकचित्तवृत्तिविशेषोऽत्यंताभिनिवेश
रूपः रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य देन्यात्मचित्तवृत्तिविशेषो भ
र्या एव रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्याभिज्ञानात्मकचित्तवृत्ति
विशेषः क्रोधः । ते सर्वे विपर्ययरूपवादि गतायस्मात् सतथा एतादृशो मुनिर्मननशीलः सन्यासी स्थितप्रज्ञ
उच्यते एवं लक्षणाः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्देगनिस्मृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यत्र
यउक्तः । एवं चान्योऽपि मुमुक्षुर्दुःखेनोद्विजेत् सुखेन प्रवृत्तेः रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः
५९ किंच सर्वेषु देहजावनादिष्वपि यो मुनिरनभिज्ञेहः यस्मिन् सति अन्यदीये हानिरद्विस्वस्मिन्नारो
प्येता सतादृशान्यविषयः वेनापरपर्यायस्तामसोऽवृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिज्ञेहः । भगव

२ गी.टी.
५५

तिपरमात्मनि तु सर्वथा भिन्ने ह वा न भवे देव अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थं वादिति दृष्टव्यं । ततश्च प्रारब्धकर्मप्राप्तितं शुभं सु
खहेतुं विषयं प्राप्य नाभिन्दति हर्षविशेषपुरःसरं प्रशंसति अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अंतरस्यापूर्वकं
न निन्दति अज्ञस्य हि सुखहेतुयः स्वकलत्रादिः सशुभो विषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिकाधी वृत्तिर्भाति रूपाऽभिन्
दः सवतामसः तदुक्तकथनादेः परप्ररोचनार्थं वा भावेन व्यर्थं वा । एवमस्योत्पादने न दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रक
कषादिरेनं प्रत्यशुभो विषयस्तन्निन्दादिप्रवर्तिकाभातिरूपाधी वृत्तिर्द्वेषः सोपितामसः तन्निन्दायानिवारणार्थं वा
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्प्राप्यशुभाशुभम् नाभिन्दति नन्दनं द्वेष्टितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५५।२।
यदा संहरते वा यं कूर्मो गानीव सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५५

भावेन व्यर्थं वा । तावभिन्दद्वेषौ भातिरूपोतामसो कथमभ्रान्ते भुद्भस्ये स्थितप्रज्ञे संभवेतां तस्माद्विचालकाभावात् तस्या
नभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञापरमात्मतत्त्वविषयाप्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी सस्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एव
मन्योपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् शुभं प्राप्य न प्रशंसति अशुभं प्राप्य न निन्दति इत्यभिप्रायः । अत्र निन्दाप्रशंसादि
रूपावाचो न प्रभाषत इति व्यतिरेक उक्तः ५५ इदानीं किमासीतेति प्रश्ने स्योत्तरं वक्तुमारभते षड्विंशोक्तैः तत्र प्रारब्ध
कर्मवशाद्युत्थानेन विकृतिज्ञानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमे स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह अयं व्युत्थि
तः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः सर्वेभ्यः च पुनरर्थं यदा संहरते पुनरुपसंहरति सकोचयति तत्र दृष्टं

५५

तः कूर्मो गानीव तदा तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेति स्पष्टम् । पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशाया मपि सकलतामसभाव उक्तः अधुना तु पु
नः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशेषः ५५ ननु मूढस्याविशेषादिवशाद्विषयेभ्य इन्द्रियाणां मुपसंहरणं भवेति
तर्क्यतस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्युक्तमत्र आह निराहारस्य इन्द्रियैर्विषयाननाहारतो देहि नो देहाभिमानस्तो मूढस्यापि रोगिणः
काष्ठतवास्त्रिनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते किंतु समवर्तंरसस्तत्त्वोत्तं वर्जयित्वा अज्ञस्य विषयानिवर्तन्ते तद्विषयो रागस्त
न निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परंपुरुषार्थदृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोपि तु दुःखरागोपि

वृत्त्यो

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः रसवर्जस्योपस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ५६

यत तो ह्यपि को ते य पुरुषस्य विपश्चितः इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरति प्रसभं मनः ५७

निवर्तने अपि शब्दादिषु याश्च । तथा च यावानर्थ इत्याहो व्याख्यातः । एवं स रागविषय निवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न
मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मात् प्रासति परमात्मसम्यग्दर्शने रागविषयो छेदः तस्मात् स रागविषयो छेदिकायाः सम्यग्दर्श
नाहिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यमहता यत्नेन संपादयेदिति अभिप्रायः ५७ तत्र प्रज्ञास्थैर्यं बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रह
आसाधारणकारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानादर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह हे को ते य यत
तः भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्तं कुर्वतापि च किञ्चिद्विचक्षणं दनु दाते तो नावश्यकमात्मानेपदमिति ज्ञापनात्

२ गी० टी०
६०

परस्मैपदमविस्तृतं विमर्शितः असंततविवेकिनेषु नैः सच स्यात्तन्मः कृणामात्रं निर्विकारं कृतमपि संदिग्धाणि संतिविकारं प्रापयंतित
नुविरोधिदिवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राह प्रमाथी निप्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वादिदेकोपमं नैः कृमाणि अतः प्रमथं स
प्रमथस्य बलाकारेण यथैव विपश्चितिस्त्वामिनिविवेके चरुके सति सर्वप्रमाथिवादेवेदिग्धाणि विवेकजं प्रमाथं प्रविष्टं मन
स्ततः प्रचायस्व विषयाविष्टं न हरतीत्यर्थः ॥ हिंसायः प्रसिद्धिं द्योतयति प्रमिद्धो लोके ह्ययमर्थो यथा प्रमाथिनो दस्यवः दस्यम
मेव धनिर्न धनरक्तं वा भिभूयत योः पश्यतो रेव धनं हरति तथेदिग्धाण्यपि विषयसन्निधाने मनोहरतीति ६१ एवं तद्विद्वत्कः
प्रतीकार इत्यत आह न निदिग्धाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनः सन्नासीत

तानि सर्वाणि समययुक्तं आसीत मत्सरः वशो हि यस्येदिग्धाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६२ ॥ ३ ॥

निर्वापारस्तिष्ठेत् प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेन्न तत्राह मत्सर इति अहं सर्वात्मा वा मुदेव एव परं कृष्टं उपादेयो यस्तस्य
मत्सरः सत्कृतमज्ञेय इत्यर्थः तथा चोक्तं न वा मुदेव प्रकृतानामभुवं विद्यते क्वचिदिति यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य
दस्यो निगृह्यते राजाश्रितो यमिति तावाचते स्वयमेव तद्वश्या भवति तथैव भगवन्तं सर्वं तर्था मिणमाश्रित्य तत्प्रभावेनैव
स्थानीदिग्धाणि निगृह्याति पुनश्च भगदाश्रितो यमिति मवातानि तद्वश्या न्येव भवतीति भावः यथा च भगवद्भक्तेर्निराश्रयभाव
वत्तथा विस्तरैराग्रे व्याख्यास्यामः ॥ इदं यवशीकारे फलमाह वशो हीति स्पष्टं तदेतद्वशीकृतोदियः सन्नासीतेति किं

संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितः निगृहीतमनः सन्नासीत

न कुम्भसो बाह्योदिय इति चार्थः नर्थहेतुर्बुद्धिहीतबाह्योदियस्य तत्त्वत्वात् दंष्ट्रोरावन्मनस्य निगृहीते विनका विकृतिः ॥ ज्ञा
होद्योगाभावेनैव कृत्स्नवत्त्वात् न युक्तं आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशं क्य निगृहीतबाह्योदियस्यापि युक्तं बाभावे सर्वानर्थ
श्रुतिमाह द्वाभ्यां निगृहीतबाह्योदियस्यापि धायादीन् विषयानध्यातुं यतो मनसा पुनः पुनश्चित्तयतः पुनस्तु विषयेषु संग
आसंगः प्रमाथी सुखहेतव एतदस्य तं मनोनाध्यासलक्षणं प्रीतिविशेषः उपजायते संगे तत् सुखहेतुवज्ञानलक्षणं तत्
जायते कामादमेते भवेदिति तच्छाविशेषः तस्मात् कामात्कुतश्चित्प्रतिहयमानात् तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधो भिज्ज

ध्यायते विषयान् पुनः संगस्तेषूपजायते संगस्ते जायते कामः कामाक्रोधो भिजायते ६३
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशालक्षणमिति ६४ ॥ ३ ॥

लनास्माभिर्जायते क्रोधाद्भवति संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः संमोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्रोच्चार्योपरिष्ठार्थ
सुखं शान्त्यस्य विभ्रमो विचर्नविभ्रंशः ॥ तस्माच्च स्मृतिभ्रंशात् बुद्धेरेकात्म्याकारमनोईते नीशः ॥ विपरीतभावोपचयदो
षा प्रतिबंधात् अनुत्पत्तिरुत्पत्त्याश्च फलयोग्यत्वेन विलयः ॥ बुद्धिनाशात् स्य प्रयति तस्याश्च फलभूता या बुद्धेर्लो
पात्प्रणश्यति ॥ सर्वपुरुषार्थयोग्यो भवति ॥ यो हि पुरुषार्थयोग्यो जातः स्मृत एवेति लोके व्यवक्रियते ॥ अतः प्रणश्य
तीत्युक्तं यस्मादेवं मनसो निगृह्यभावे निगृहीतबाह्योदियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तन्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्ययादि
संनिप्रायः ॥ अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्तं आसीतेति ६४ श्रीहंदावनेराधा कलोजयति कसः

२ गी. वी.
६९

मनसि निरुद्धीति तु बाह्योऽप्यनिग्रहाभावेऽपि दोष इति चेन्न किं चेत्तेत्यस्योत्तरमाहात्म्यमिः योऽसमाहितचेताः स बाह्योऽपि
 दिव्याणि निगृह्यापिरागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चित्तयन् पुरुषार्थं द्रष्टुं भवति विधेयात्मा तु तदुक्तं पूर्वस्माद्यतिरेका
 र्थः वशीकृतो तः करणस्तु आत्मवश्येर्धनो धीनेः स्वाधीनैरिति वारागद्वेषाभ्यां विधुर्केर्विशदते शिंदियेः आनादिभिर्वि
 षयान्शब्दादीन् विषयान् वरुणपलममानः प्रसादप्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति
 निरागद्वेषप्रयुक्तानि ह्यिन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते मनसि स्ववशो तुरागद्वेषोत्तयोऽभावे च न तदधीनं इति चेत्
 रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्येर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ६९
 प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसोऽस्याशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठति ७०
 अवर्जनीयतया तु विषयोपलंभो न दोषमावहतीति न शुद्धिर्वाद्या घात इति भावः एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थका
 रणं सुतरां तर्हि भोगः तेन जीवनार्थं विषयान् भुंजानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शक्या निरस्ता स्वाधीनैरिंद्रियैर्विषय
 आलोकीति चेत् किं चेत्तेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ७१ प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते चित्तस्य
 प्रसादे स्वच्छरूपे सति सर्वदुःखानां हानिर्वाणां ध्यानादिना मज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्य यतिरुपजायते हियस्मात्
 सन्नचेतसो यत रागद्वेषाद्विमुक्तोऽस्ति तदा तदवतिष्ठते स्थिरा भवति विषयीत भावनादि
 प्रतिबंधाभावात् ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततश्च शिरो ध्याननिवृत्तिः ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति

क्रमेण प्रसादे यत्राशुबुद्धिः पर्यवतिष्ठति तत्र प्रसादमधिगच्छति ७०
 तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते चित्तस्य प्रसादे स्वच्छरूपे सति सर्वदुःखानां हानिर्विनाशोऽस्य यतिरुपजायते हियस्मात्

६९

इममेवार्थव्यतिरेकमुत्वेन दृढयति अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया भ्रवणमननाख्यवेदांतविचारजन्यानास्ति नोत्प
 द्यते तदुध्यभावेन च युक्तस्य भावनानिदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्यया नंत रितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा सर्वत्र नो
 स्तीत्युत्तेनाश्रयः न च भावयत आत्मानं शान्तिः सकार्या विद्या निवृत्तिरूपा वेदांतवाक्यजन्या ब्रह्मलोकसाक्षात्कृतिः अशांतस्या
 त्मसाक्षात्कारश्च न्ययुक्तः सुखं मोक्षानंद इत्यर्थः ७२ अयुक्तस्य बुद्धौ नास्ति बुद्धिरित्यत आह चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमाना
 नाम वशीकृतानां मिंद्रियाणां मध्ये यदेकमपींद्रियमनुलक्षीकृत्य मनोविधीयते प्रेर्यते इति यावत्तत्कर्मकतीरिलकारः
 नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य नाचायुक्तस्य भावना न च भावयतः शान्तिरशांतस्य कुतः सुखं ७३
 इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनो नुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नो विमोचति ७४
 तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ७५
 तदिंद्रियमेकं यदि मनसा नुसृतं अस्मसाधकस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयांशस्त्रीयां हयति अपनयति मनसस्तद्विषया
 विषयवात् यदेकमपींद्रियं प्रज्ञा हरति तदा सर्वाणि हरतीति किमुक्तव्यमित्यर्थः दृष्टांतस्य च अत्राभस्येव वायोर्नोकार
 णसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुं भसीत्युक्तं एवं दार्ष्टान्तिकेण स्थानीये मनश्चांचल्ये स लेव प्रज्ञा हरणसामर्थ्यमिंद्रिय
 स्य ननु भूस्थानीये मनस्येयं इत्युक्तं ७६ हियस्मादेवं सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि ह्ये महाबाहो इति संबोधयन् सर्वश
 बुनिवारणकर्म वाच्यं यशुनिवारणेपि चैकमोसीति सूचयति स्पष्टमन्यत् तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः
 इंद्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञप्रतिलक्षणवस्य मुमुक्षुप्रतिप्रज्ञासाधनवस्य नोपसंहरणीयत्वात् ७७

गी.टी.०
६३

यस्मादेवंतस्मात्प्राप्तानपि सर्वांश्चाहान्गहक्षेत्रादीन् आंतरात्मनोराज्यरूपान्वाप्तानामात्ररूपान्वाप्तपुष्पिगच्छतस्त्वन
स्पर्शतुल्यान्कामांश्चिद्विधानविशयोवेद्यशरीरजीवनभावेपिनिःस्पृहः सन्नयतोनिर्हंकारः शरीरेन्द्रियादावय
महमित्यभिमानश्च्यःविद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंज्ञिनारहितइतिवाच्यतोनिर्ममशरीरयात्रामात्रायात्रार्थेविश्र
रक्षकमीक्षितेकोपीनाच्छादनादोममेदमित्यभिमानवर्जितः सन्नयः पुमांश्चरतिप्रारब्धकर्मवशेनभोगानभुंक्तेयादृक्
कतयायन्नकापिगच्छतीतिवाच्यत्वंभूतः स्थितप्रज्ञः प्राप्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणमविद्यातत्कार्यनिवृत्ति

विहायकामानयः सर्वान्पुमांश्चरतिनिःस्पृहः निर्ममोनिर्हंकारः सप्राप्तिमधिगच्छति ७१

एषाब्राह्मीस्थितिः पार्थ ज्ञेया प्राप्यविमुक्त्यति स्थित्वास्थामंतकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायोगेश्वरकृष्णार्जुनसंवादेसंख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः

मधिगच्छतिज्ञानबलेनप्राप्नोति। तदेतदीदृशं ब्रजनंस्थितप्रज्ञस्येतिचतुर्थप्रश्नस्योत्तरपरिसमाप्ति ७१
तदेवंचतुर्थोऽप्रश्नानामुत्तराज्ञेनसर्वाणिस्थितप्रज्ञलक्षणानिमुमुक्षुकैर्व्यतांकथितानि। संप्रतिकर्मयोगफल
भूतांसारथ्यनिष्ठाफलैर्नक्तवन्उपसंहरति एषास्थितिप्रज्ञलक्षणयाज्ञेनकथिताएवातेभिहितासंख्येबुद्धिरे
तिवपायुक्तास्थितिर्निष्ठासर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणब्राह्मीब्रह्मविषयादिपार्थज्ज्ञेयास्थितिप्राप्य

या

६४

गी.टी.०

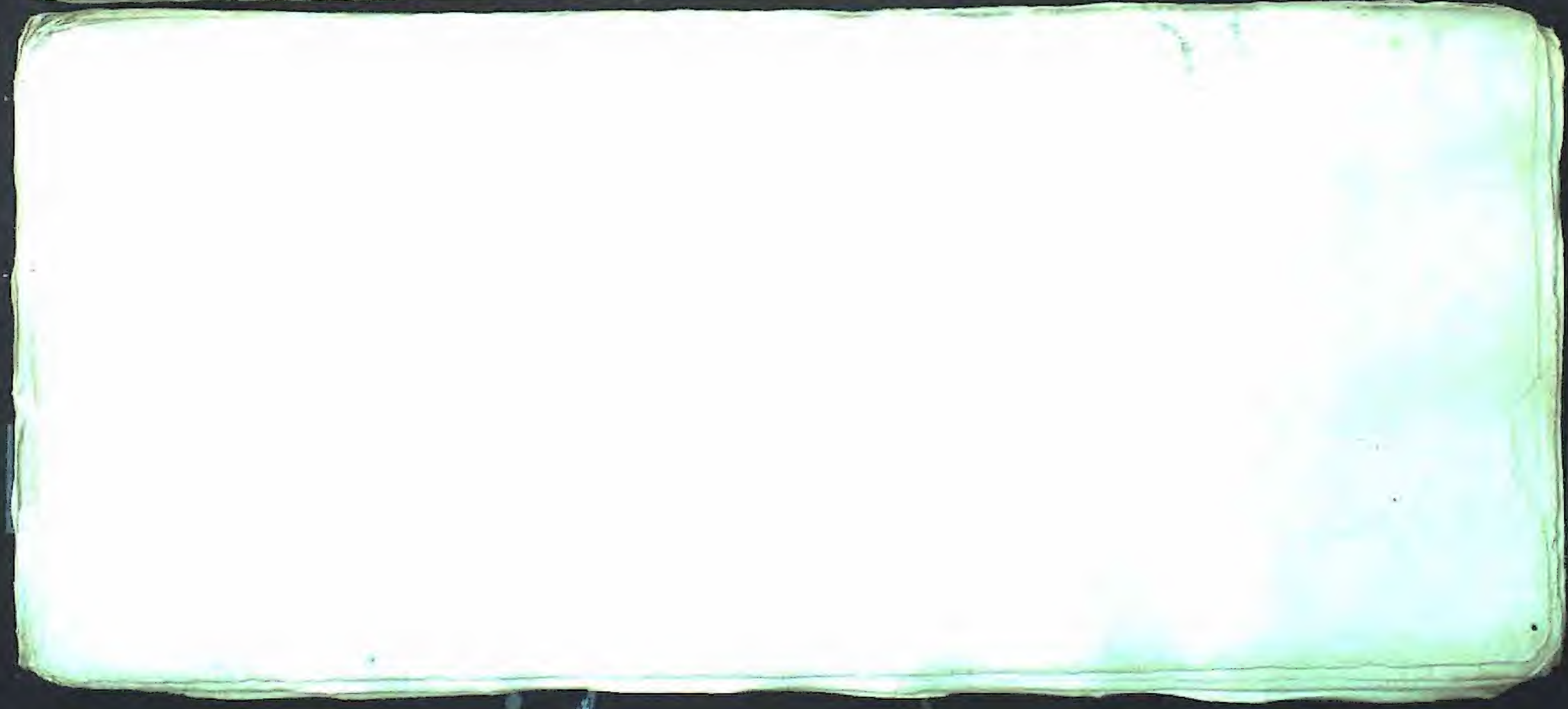
६४

यः कश्चिदपिपुनर्नविमुक्त्यतिनहिज्ञानवाधितस्यज्ञानस्यपुनः संभवोस्ति। अनादिवेनोपेत्यसंभवात्। अस्यांस्थितो
अंतकालेपिअंतवयसिस्थित्वाब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणिनिर्वाणंनिर्वृतिब्रह्मरूपंनिर्वाणमितिवाच्यं। गच्छत्यभेदे
नकिमुवक्तव्यं योब्रह्मचर्य्यदेवसंन्यासपथावत्जीवमस्यांर्जुन्यांस्थितावतिवेष्टते। सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्य
दिशब्दार्थः। ज्ञानंतत्साधनंकर्मसर्वशुद्धिश्चतत्फलम्। तत्फलंज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितम्
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता
श्रीभगवद्गीतागूढार्थटीपिकायांसर्वगीतार्थसूत्राणामद्वितीयोऽध्यायः अर्थः ८०

२ गीता टी
६४

६५

श्रीकृष्णजनमः एवतावत्प्रमेनाध्यायेनोपोह्यति तो द्वितीयेनाध्यायेन कृत्वा शास्त्रार्थः सूत्रिता तथा हि आदौ निष्कामकर्मनिष्ठा
ततोऽन्तराध्यायः ततः प्रवृत्त्यादि साधनपुरःसरः सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञान
निष्ठा तस्याः फलं च निगुणात्मिका विद्या निवृत्त्या जीवमुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यंतं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवमुक्तिश्च दशायां वपर
मपुरुषार्थलंबनेन परवैराग्यप्राप्तिः देवसंपदाख्याचक्षुःश्रवणसनातडुकारिण्यादेया आसुप्तसंपदाख्याचक्षुःश्रवणसनातद्विशेष
नी हेयादेवसंपदोऽसाधारणकारणसाविकी संप्रदा आसुप्तसंपदस्तत्त्वज्ञानसमीचेति हेयादेयविचारैर्भूतकृत्वा शास्त्रार्थपरि
समाप्तिः तत्र योगस्थः कुरुकर्त्ता गीत्यादिना सूत्रिता सवशुद्धि साधनभूतानिष्कामकर्मसंन्यासिना न्यायविशेषरूपेण ततोऽन्त
तुर्था भगवत्प्रपंचयते ततः शुद्धांतःकरणस्य शमदमादि साधनसंपत्तिपुरःसरा विहाय कामानयः सवशुद्धि आदिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्या
सनिष्ठा संकेयविस्तररूपेण पंचमप्रश्नाभ्यां कृततावत्पदार्थे निरूपितः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता युक्त आसीत् मलम
त्यादिना सूत्रिता नेक प्रकाराभगवद्भक्तिनिष्ठा अध्यायपदेन प्रतिपाद्यते तावता च तदर्थोपि निरूपितः प्रथमध्यायः समाप्तः
अतिमवांतर प्रथममने दत्तं तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वपदार्थे काज्ञानरूपविदा विनाशिनित्यमित्यादिना सूत्रिता तद
छात्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वयाप्रपंचिता ज्ञाननिष्ठा यावत्फलं त्रेगुणविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवाद्गुनेत्यादिना सूत्रिता त्रै
गुण्यनिष्ठनिश्चयतुर्दशे सैव जीवमुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपंचिता तदगतासिर्निर्बन्धमित्यादिना सूत्रिता परवैराग्य
निष्ठा संपदः कथेदद्वारेण च दशोऽविवेच्यतु द्विगुणमनादयादि स्थितप्रज्ञलक्षणैस्तत्त्वज्ञानात् परवैराग्योपकारिणी देवी संपदा
देयाया विमोक्षिणी वा च मित्यादिना सूत्रिता तद्विभिन्ना सती तद्विदेयायोदशे देवसंपदोऽसाधारणकारणवसाविकी श्र
त्यानिर्हृदो नित्यसंबलद्वयादिना सूत्रिता तद्विभिन्ना सती तद्विदेयायोदशे देवसंपदोऽसाधारणकारणवसाविकी श्र

६५

६५

अथ च पूर्वोक्तसर्वोपसंहार इति कृत्वा गीतार्थं समाप्तिः ततः पूर्वध्याये सौख्यवादिमाश्रित्य ज्ञाननिष्ठा भगवतोक्ता एषा ते निहिता
कारणे बुद्धिरिति तथा योगादिमाश्रित्य कर्मनिष्ठा ततोऽन्तराध्यायः ततः प्रवृत्त्यादि साधनपुरःसरः सर्वकर्मसंन्यासः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता भगवद्भक्तिनिष्ठा ततस्तत्त्वज्ञान
निष्ठा तस्याः फलं च निगुणात्मिका विद्या निवृत्त्या जीवमुक्तिः प्रारब्धकर्मफलभोगपर्यंतं तदन्ते च विदेहमुक्तिः जीवमुक्तिश्च दशायां वपर
मपुरुषार्थलंबनेन परवैराग्यप्राप्तिः देवसंपदाख्याचक्षुःश्रवणसनातडुकारिण्यादेया आसुप्तसंपदाख्याचक्षुःश्रवणसनातद्विशेष
नी हेयादेवसंपदोऽसाधारणकारणसाविकी संप्रदा आसुप्तसंपदस्तत्त्वज्ञानसमीचेति हेयादेयविचारैर्भूतकृत्वा शास्त्रार्थपरि
समाप्तिः तत्र योगस्थः कुरुकर्त्ता गीत्यादिना सूत्रिता सवशुद्धि साधनभूतानिष्कामकर्मसंन्यासिना न्यायविशेषरूपेण ततोऽन्त
तुर्था भगवत्प्रपंचयते ततः शुद्धांतःकरणस्य शमदमादि साधनसंपत्तिपुरःसरा विहाय कामानयः सवशुद्धि आदिना सूत्रिता सर्वकर्मसंन्या
सनिष्ठा संकेयविस्तररूपेण पंचमप्रश्नाभ्यां कृततावत्पदार्थे निरूपितः ततो वेदांतवाक्यविचारसहिता युक्त आसीत् मलम
त्यादिना सूत्रिता नेक प्रकाराभगवद्भक्तिनिष्ठा अध्यायपदेन प्रतिपाद्यते तावता च तदर्थोपि निरूपितः प्रथमध्यायः समाप्तः
अतिमवांतर प्रथममने दत्तं तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ततस्तत्त्वपदार्थे काज्ञानरूपविदा विनाशिनित्यमित्यादिना सूत्रिता तद
छात्रयोदशे प्रकृतिपुरुषविवेकद्वयाप्रपंचिता ज्ञाननिष्ठा यावत्फलं त्रेगुणविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवाद्गुनेत्यादिना सूत्रिता त्रै
गुण्यनिष्ठनिश्चयतुर्दशे सैव जीवमुक्तिरिति गुणातीतलक्षणकथनेन प्रपंचिता तदगतासिर्निर्बन्धमित्यादिना सूत्रिता परवैराग्य
निष्ठा संपदः कथेदद्वारेण च दशोऽविवेच्यतु द्विगुणमनादयादि स्थितप्रज्ञलक्षणैस्तत्त्वज्ञानात् परवैराग्योपकारिणी देवी संपदा
देयाया विमोक्षिणी वा च मित्यादिना सूत्रिता तद्विभिन्ना सती तद्विदेयायोदशे देवसंपदोऽसाधारणकारणवसाविकी श्र
त्यानिर्हृदो नित्यसंबलद्वयादिना सूत्रिता तद्विभिन्ना सती तद्विदेयायोदशे देवसंपदोऽसाधारणकारणवसाविकी श्र

गी.टी.
६६

कर्मणो निष्कामादिपि बुद्धिरात्मतद्विषया न्यायसीप्रशस्ततरा च दितेतव मतान्ततदा किं कर्मणि घोरि हि साद्यने कायासबद्धे
नामतिष्ठकं नियोजयसि कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यादिना विशेषणेन प्रयतिहे केशवो सर्वेश्वरस्य सर्वेष्टदायिनस्तव मां भक्तशिष्यस्ते
दृशाधिमानित्यादिना च देकशरणतयोपसर्गप्रतिप्रतारणानोचितेत्यभिप्रायः १ ननु नाहं किं विदमि प्रातारयामि किं पुनस्तव
तिप्रियं वंतु किं मे प्रतारणविद्वपश्यसीति चेत्तत्राह तव वचनं व्यामिश्रं भवत्येवममवेकाधिकारिकवाभिज्ञाधिकारिकवसंदेहो
व्यामिश्रसंकीर्णार्थमिव ते यद्वाक्यं सा प्रतिज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयप्रतिपादकं तेन वाक्येन वं मे मम मेदं बुद्धेर्वाक्यतात्पर्यापरिज्ञानाद्बु
द्धिर्भक्तकरणं मोहयसीवभ्रांत्या योजयसीवपरमकारुणिकवाचनं मोहयस्येवममुस्वाशयदोषान्मोहो भवतीतीवशब्दार्थः १
अर्जुन उवाच १ व्यायसीवे कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तर्कि कर्मणि घोरि मां नियोजयसि केशव २
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयो हुमाप्नुयां ३
एकाधिकारिबेविरुद्धयोः समुच्चयानुपपत्तेरेकार्थवाभावेन च विकल्पानुपपत्तेः प्रागुक्तैर्यथाधिकारिभेदमन्यसे तदेकं मां प्रतिवि
रुद्धयोर्निश्चयो रूपदेशयोगात् तदुक्तानं वाक्यमैकमेवाधिकारं मे निश्चित्य वद मे नाधिकारनिश्चयपुरस्सरमुक्तेन वयामयांनु
ष्ठितेन स्तनेन कर्मणा वै केन श्रेयो मोक्षमहमाप्नुयां प्राप्नुयोग्यः स्यात् एवं ज्ञानकर्मनिष्ठयोरेकाधिकारिबेविरुद्धसमुच्चययोर्द
संभवादधिकारिभेदज्ञानायाजुर्नस्य प्रशस्तिति स्थितं इहेतरेषां कुमतं समस्तं श्रुतिस्मृतिन्यायवलाजिस्ती पुनः पुनर्भाष्यकृता
दियता दत्तो न त कर्तुं सह प्रवर्तमानाध्यकारमतसारदर्शनाग्रंथमात्रमिह यो ज्यते मया आशयो भगवतः प्रकाश्यते केवलं स्वव
चसो विप्रुद्धये ३

पृष्ठ ६६

लेखक
कामेश्वर

एवमधिकारिभेदेर्जुनेन एतदनु रूपं प्रतिवचनां अस्मिन् अधिकारिवाभिमतलोके शुद्धाशुद्धांतःकरणभेदेन द्विविधे जने द्विवि
धाद्विप्रकारानिष्ठा स्थितिः ज्ञानपरता कर्मपरता च पुरापूर्वाध्याये मया तवात्यंतहितकारिणा प्रोक्ता प्रकर्षणस्य लक्षणोक्त
कथावाधिकार्येक्यशंकया माग्लासीरिति भावः हे अनघ अपापेति संबोधयन्नुपदेशयोग्यतामर्जुनस्य सूचयति एके
वानेष्टासाध्यसाधनावस्थाभेदेन द्विप्रकाराननु हे एव स्वतंत्रे निष्ठे इति कथयितुं निष्ठेत्येकवचनात् तथा च वक्ष्यति एकं श्रेयं
च योगं च यः पश्यति स पश्यतीति तामेव निष्ठां द्विविधेन दर्शयति संख्यासम्यगात्मबुद्धिस्तां प्राप्तवतां ब्रह्मचर्यादेव कृतसं

श्रीभगवानुवाच लोके स्मिन् द्विविधानिष्ठा पुरा प्रोक्ता मया
नघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ४

न्यासानां वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थानां ज्ञानभूमिमा रूढानां शुद्धांतःकरणानां सांख्यानां ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव युज्यते
ब्रह्मणा धनेनेति युक्त्या न्यायोगेन निष्ठा ता निसर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्पर इत्यादिना अशुद्धांतःकरणानां तु ज्ञा
नभूमिमना रूढानां योगिनां कर्माधिकारयोगिनां कर्मयोगेन कर्मैव युज्यते अंतःकरणशुद्धाधनेनेति युक्त्या योगेन
निष्ठा तांतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानभूमिकारो हणार्थं धर्माद्विबुद्धाश्च योग्यतस्तत्रियस्य विद्यत इत्यादिना अत एव न
ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोरित्येवाकिं बुद्धिमा कर्मणां शुद्धांतःकरणानां सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञानमिति वितशुद्धाशु

श्री १०८
२८

श्रीलोकमान्येश्वरकर्मण्यसंन्यस्यविस्तृतयेनिकामकर्मोपेवयथाशास्त्रं कुर्यात्तयस्मात्तुष्टादोऽप्युद्धातःकरणं
न्यास्यतिरेकार्थः न हि द्यागो ज्ञाने द्यागो श्रीवादीनिमनसा सहनियमपापहेतुशब्दादि विषयासंकेतनिर्वत्येनसाविवे
कबुक्तेननियम्येतिवाकर्मै दि येवाकु पाण्यादिभिः कर्मयोगंशुद्धिहेतुनयाविहितं कर्मैतं करोत्यसक्तः फलाभिलाष
भूयः सन्तो विवेकी सइतरस्मान्मिथावारादि शिष्यतेपरिभ्रमसास्यविफलातिशयभाक्तेनभ्रैछोभवतिहेतुर्जुनआश्च
र्यामिदं पश्ययदेकः कर्मै द्यागिध्यापारयन् पुरुषाभूत्याऽपरस्तज्ञाने द्यागो निगल्य कर्मै द्यागो व्यापारयन् परम

यास्तिं द्यागि मनसा नियम्य नित्यम्यारजतेऽर्जुन कर्मै द्यैः कर्मयोगमसक्तः अविशिष्यते
नियतं कुरु कर्मै वं कर्मज्यायोऽयं कर्मणाः शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्धे दकर्मणाः ॥

पुरुषार्थभागभवति यस्मादेवं तस्मान्नमसा ज्ञाने द्यागो निगल्य कर्मै द्यैः त्वं प्रागननुषितसिद्धिहेतुकर्मनिय
तविध्युदेशे फलसंबंधं न्यतयानियत निमित्तेन विहितं कर्मभ्रौतं स्मात्तं नित्यमिति प्रसिद्धं कुरु। कुर्वति मध्यमपुरुषप्र
योगे एवैवमिति लब्धेन च मिति पदमर्थतिरे संक्रमितं। कस्मात् अशुद्धातः करणेन कर्मै वं कर्तव्यं हियस्मात् अकर्मणोऽ
कस्मात् कर्मै वं व्यायः प्रशस्यतरं न केवलं कर्मभावेन वातः करणशुद्धिरेव न सिद्धेता किंतु अकर्मणो युद्धादिकर्मै रहि
तस्य नेतव्यानां प्रारीरुतिरपि न प्रकवेता द्वा दृष्टिरेव लक्षणं न सिद्धेता तथा च प्रागुक्तं। अपि च तंतः करण
शुद्धिसमुच्चयार्थः ॥

शरीर

२८

कर्मसाधनप्रतेजंतुरिति श्रुतेः सर्वकर्मबंधात्मकवात् मुमुक्षुणा न कर्तव्यमिति मवानस्योत्तरमाह। यज्ञः परमेश्वरः यज्ञो वै विष्णुः
सुरितिः तैत्तिरीयसंज्ञाधनार्थं यज्ञे कर्मतत्त्वज्ञार्थं। तस्मात् कर्मणोऽन्यत्र कर्मणि प्रवृत्तोलोकः कर्मधिकारी कर्मबंधनः कर्मणाव
ध्यतेन वीर्यशोधनार्थेना अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्महेतौ ते यत्कर्मै रणधिकृतो मुक्तसंगः स समावरसम्यक् शुद्धात्पुनः समाव
र १० प्रजापतिवचनादप्यधिकृतेन कर्मकर्मै वं व्याहृत्य सहयज्ञा इत्यादि वक्तुर्भिः सहयज्ञेन विहितकर्मकलापेन वर्तते इति स
हयज्ञाः कर्मधिकृता इति यावदोपसर्जनस्यति पदे सादेशाभावः। प्रजाः वीर्यणीश्वराकल्याणोऽस्तुष्टोवाच प्रजानां पतिः स्व

यज्ञार्थं कर्मणोऽन्यत्र लोकोपकर्मबंधनः तदर्थं कर्मकौतैयमुक्तसंगसमावर १०
सहयज्ञाः प्रजाः स्तुष्टोपुरोवाच प्रजापतिः अनेन प्रसविष्यध्वमेवोस्त्विष्टकामधुकु ११

एतस्मिन्वाचेत्याह। अनेन यज्ञेन स्वाश्रमोचि न धर्मै रणप्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिः उत्तरोत्तरमाभिवृद्धिर्लभ्यते इत्यर्थः
। कथमेव वृद्धिः स्यादत आह। एष यज्ञा र्वाधर्मः वो युष्माकं इष्टकामधुकु। इष्टानभिमतकामाकांक्षानि फलानि दोग्धि
प्रापयतीति तथा श्रीमद्भोगप्रदोस्त्वित्यर्थः। अत्र यद्यपि यज्ञहणमावश्यमकर्मफलहेतु धर्मिकरणे प्रत्यवायस्यायेक
यनात् काम्यकर्मणो विप्रकृते प्रस्तावोनास्त्येवमा कर्मफलहेतु धर्मित्वेन निराकृतवात् तथापि नित्यकर्मणामप्यनुषं
गिकफलसंज्ञावादेवोस्त्विष्टकामधुगित्युपपद्यते तथा चापः स्तैवः स्मरति तथाप्रे फलार्थे निमित्ते लायागधर्मा
सद्येते एव धर्ममात्रमर्थान्नूल्यद्येते नो वेद नूल्यद्येतेन धर्महानिर्भवतीति। फलसंज्ञावेपितदभिसंधनमभिसंधिभ्यामात्रं

वर्ष

नित्ययोगिनिर्वाणः कर्मनिर्वाणः संहितस्यपि वस्तुमत्रावा
उत्पन्नो न विद्येत। निस्तरणनाशेप्यतिपादयिष्यते ११
२८

कथमिष्टकामदोर्घृष्टं यज्ञस्येति तदाह अनेन यज्ञेन यूयं यज्ञमाना देवानि शदीभ्या वयत हविर्भीमेः संवर्द्धयत नर्पयतेत्यर्थः ।
तदेवाः युष्माभिर्भीविताः संतो वो युष्माभ्या वयंतु हृद्यादिना म्नीयति हारेण संवर्द्धयंतु । एवमन्योश्च संवर्द्धयंतो देवाश्च यूयं व
पुंश्चो योभिमतमर्थं प्राप्यथ देवास्तप्तिं प्राप्यंति यूयं च स्वर्गस्त्विदं परं श्रेयः प्राप्यथेत्यर्थः । १२ न केवलं पारत्रिकमेव फलं
यज्ञात् किंचित् कर्मपीत्याह अभिषलविता भोगान् प्रपञ्चन्ति हि रण्यादीन् वो युष्माभ्यं देवादास्त्येति तद्विधिं हि यस्मात् त्व
ज्ञेर्भीविता स्तोत्रितास्ते यस्मान्नेर्ऋणवज्रवज्ज्यो दत्ता भोगास्तस्मात् तैर्देवैर्दत्तान् भोगान् सभ्यो देवेभ्योऽग्रदायज्ञे सुदेवो

देवाभावयतानेनतेदेवाभावयंतुवः परस्परंभावयंतः श्रेयः परमवाप्यथ १२
। इष्टाभ्योवाहिवोदेवादास्यंतेयज्ञभाविताः तेनर्दत्तानप्रदायेभ्योयोभुंक्तेनएवसः १३

दृशेनाङ्गुतीरसंपाद्य भो मुं के देहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्नान एव तत्कर। एवमः देवस्त्वापहारी देवकृणानपाकरणात् २३
 वैश्वदेवादियज्ञावशिष्टममृतं ये श्रुति ते संतः। शिष्टावेदोक्तकारिण देवा दृष्टापाकरणादतस्ते मुच्यंते सर्वे विहिताक
 रणानिमित्तैः पूर्वकृतैश्च पंचसूत्रानिमित्तैः किं चिद्वैभूतभाविपातका संसर्गिणस्ते भवन्तीत्यर्थः। एवमन्वये भूतभावि
 पापाभावमुक्त्वा व्यतिरेके दोषमाह। भुजते ते वैश्वदेवाद्यकारिणोऽप्यपापमेव तुषाद्येव धारणे ये पापाः पंचसूत्रानिमित्तं
 ग्रमादकृतं हिंस्रानिमित्तं च कृतपापाः संतः आत्मकारणादेव यजति न तु वैश्वदेवाद्यर्थम्। तथा च पंचसूत्रादिकृतपापविद्य

[illegible]

वृक्षशिशिरः संतो मुनयैर्गर्वकृत्स्नैः पुनरेतेद्वयपापयेपर्वत्यात्मकारणात् १४
 ईनाद्भवतिभूतानिपुनयादनेसंभवः यज्ञाद्भवतिपुन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १५

न केवलं प्रज्ञापयितुं नादेव कर्मकर्तव्यमपितु जगत्प्रवृत्तिहेतुत्वात्पीत्याह नादिभिः अत्राहुं कादितो को हि
ह्येयपरिणता इत्यादि प्राणिशरीराणि भवन्ति जायन्ते अत्रस्य स भवो न कश्चन स भवः अपर्यायादृष्टेः प्रत्यक्षसि
द्धेनेव ता अत्रकर्मयोगमाह यज्ञात्कापीर्द्विरेग्निहोत्रादेश्चापूर्वा श्यादुर्माद्वन्तिपतयः तथा चाग्निहो
त्रादौ हीदितनकवर्तनयाया शब्दात् मष्टाध्यायीकादितनकया जवत्पर्यवर्तनया वाच्यं प्रस्थाः मनुना वीर्ता अग्ने
मात्माहुतिः तस्य वादित्यमुपनिषत्ते आदित्या ज्ञायते इति ईष्टेः अंततः प्रजादिति सच यज्ञो धर्मा रव्यः सूर्याक
संस्पृहवः भविष्यत्तमानवापारस्य अत्राह अर्षस्य विहितं कर्मकरणं १५५

ती टी २

७०

र

तत्रापूर्वेत्यादकं ब्रह्मोद्भवब्रह्मवेदः स एवोद्भवः प्रमाणं यस्य तत्रावेदविहितमेव कर्म पूर्वसाधनं ज्ञानी हिन
वन्मत्स्यारं प्रविष्टादितमित्यर्थः । ननु पारं वेदशास्त्रापेक्षया वेदस्य किं वेत्तुं शक्यं यत्वेदप्रतिपादित एव धर्मो ना
न्यस्यत आह ब्रह्मवेदस्य महारसमुद्भवः अक्षरात्परमात्मनो निर्दिष्टात्सुरुषान्वासाभावेनावुद्धिपूर्वसमुद्भव
आविर्भावो यस्य तदहं समुद्भवतथा चोपरोधेयत्वेन निरस्त समस्तदोषाशंकं वेदवाक्यं प्रामिति जनकतया
प्रमाणा मतीदित्यर्थः ननु भ्रमप्रमादकरणापाटवविप्रलिप्सादिदोषवत्प्रणीतं पाठं वाक्यं प्रामिति जनकमिति

कर्म ब्रह्मोद्भवविद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं ब्रह्मे प्रतिष्ठितं १६

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अद्यायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थस जीवति १७

भावात्तथावकृतिः अस्मिन्महोभूतस्य निश्चयितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वागिरस इतिहासः पुरा
णं विद्या उपनिषदः संहोकाः सूत्राण्यनुरागानि चारव्याना न्येये वेदानि निश्चयितानीति तस्मात्सोहा
मात्समुद्भवतया सर्वगतं सर्वप्रकाशकं नित्यमविनाशितं च ब्रह्म वेदस्य यजेधर्माख्येः तीद्विप्रप्रतिष्ठितं तास्य
ज्ञानतः पार्थ प्रतिपादितो यधर्मपरिमाणेन वेदबोधित एव धर्मो नुष्ठेय इत्यर्थः १६ भवत्वेवं ततः किं कृतमित्यत
ह आदौ परमेश्वरात्सर्वावभासकमित्यनिर्दोषवेदाविर्भावः ततः कर्मपरिज्ञानं ततो नुष्ठानाद्धर्मोत्पादः ततः प

७०

र

ज्ञेयं ततो ज्ञेयं ते भूतानि पुनस्तथैव भूतानां कर्मप्रवृत्तिरित्येव परमेश्वरेण प्रवर्तितं चक्रं सर्वज्ञगन्निर्वाहकं यो नानुवर्तयति नानु
विष्ठति स अद्यायुः पापजीव नो मोघं व्यर्थं मेव जीवति हे पार्थ तस्य जीवनात्तरामेव वर्जनात्तरे धर्मा नुष्ठानसंभवादित्यर्थः । तथा
वकृतिः अथो अयं वा आत्मा स वेदां भूतानां ४ लोकः स यजुर्होति यद्यजते तेन देवानां लोको यदनुष्ठूते तेन स्रष्टाणां मथ यद्विष्ट
भ्यो निष्टृणां त्रियम् ज्ञामिच्छते तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्वा स यते यदेभ्यो शनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पुत्रभ्यस्तृणोद
कं विदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु धापदा वयोऽप्यपि पीलिकाभ्य उपजीवति तेनेषां लोक इति ब्रह्मविदं व्यावर्तयति इन्द्रिया
राम इति यत इन्द्रियोर्वषये धारमति अतः कर्माधिकारी संस्तुदकरणात् पापमेवा विध्वंस्य व्यर्थं मेव जीवतीत्यभिप्रायः १७
यत्स्वोन्द्रियारामो न भवति परमार्थदर्शी स एव जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्भूतं कर्मानुविष्ठन्नपि न प्रत्यवेति कृतकृत्य इति साह
क्षाभ्याम् यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १८ इन्द्रियारामो
हि स्रक्कंदनवनितादिषुरतिमनुभवति मनो ज्ञानपात्रादिषु तृप्तिपशुषु त्रिहिरण्यादित्वाभेन रोगाद्यभावेन चतुर्ष्वुक्तविषया
भावे रागिणामन्यतृप्त्यनुविष्टदर्शनादिति तत्प्रितुष्टयौ मनोवृत्तिविशेषाः साहसिद्धालंभपरमानंदस्तद्वैतदर्शनाभावाद्
तिफल्गुवाच्चविषयसुखं न कामयत इत्युक्तं यावानर्थ उदपान इत्यत्र अतो नात्मविषयक रतिरिति तृष्ट्यभावादात्मानं पर
मानंदमद्वयसाक्षात्कुर्वन्नुपचारादेव मुच्यते आत्मरतिरात्मतृप्तश्च आत्मसंतुष्ट इति । तथावकृतिः आत्मकीड आत्मरति
क्रियावा नेषजसुविदांवरिष्ठ इति आत्मतृप्तिश्चेति वक्तव्यं एव कारानुक्षणार्थः । मनेव इति यः कश्चिदपि मनुष्य एव भूतः
स एव कृतकृत्यो ननु ब्राह्मणाद्यादि प्रकथं लोकिकं यत्तु आत्मन्येव च संतुष्ट इत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः य एव भूतस्तस्य
धिकारहेतुभावात् किमपि कार्यं वेदिकं लोकिकं वा न विद्यते १८

गी.टी.३
७३

नृत्तात्मविदोपि अभ्युदयार्थं निश्रेयसार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं वा कर्मस्यादित्यत आह तस्यात्तरतेः कृतेन कर्मणाऽभ्युदयलक्ष-
णे निश्रेयसलक्षणे वाऽर्थः प्रयोजनं नैवास्ति तस्य स्वर्गादभ्युदयानर्थं वा तन्निश्रेयसस्य च कर्मसाध्यत्वात् तथा च क-
तिः परीक्ष्य लोकान् कर्मविता न ब्राल्लोको निर्वेदमाया आस्त्यकृतः कृतेनेति अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः ज्ञा-
नसाध्यस्यापि व्यावृत्तिरेवकारेण सूचिता आत्मरूपस्य हि निश्रेयसस्य नित्यप्राप्तस्याज्ञानमात्रमप्राप्तिः तच्च तव ज्ञानमात्रा-
पनोद्यं तस्मिंस्तव ज्ञानेनापनुजेत स्यात्माविदो न किंचिद्वैकर्मसाध्यं ज्ञानसाध्यं वा प्रयोजनमस्तीत्यर्थः एवंभूतेनापि प्रत्य-

नेव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न वास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थश्च पाश्रयः ३५

वायपरिहारार्थं कर्मण्यनुष्ठेयान्येवेत्यत आह नाकृतेनेति भावे निष्ठानित्यकर्मकरणेन इह लोके गदितं वरूपः प्रत्यवायप्रा-
प्तिरूपो वा कश्चनार्थो नास्ति सर्वात्रोपपत्तिमाह गत्रादेन नो हेतो यस्यादस्यात्मविदः सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु को-
पि अर्थश्च पाश्रयः प्रयोजनसंबन्धो नास्ति किंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य कोपिक्रियासाध्योऽर्थो नास्तीति वाक्यार्थः अस्य तोऽ-
कृताकृते निष्प्रयोजनेनैव न ताकृते तपत इति श्रुतेः तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या दशत आत्मास्तेषां संभवतीति श्रुतेर्देवा अ-
पि तस्य मोक्षाभिबनाय न समर्था इत्युक्तेर्न विद्वाभावार्थमपि देवा राधनरूपक मीनुष्ठानमित्यभिप्रायः एतादृशो ब्रह्म-
विद्भूमिका सप्तकमेदेन निरूपितो वसिष्ठेन ज्ञानभूमिः शुभेच्छारम्भा प्रथमापरिकीर्तिता विचारणाद्वितीया स्यात्तृतीया
तनुमानसा स वापत्तिश्चतुर्थस्याततोऽसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनीषष्ठी सप्तमी तु र्यगा स्मृतेति तत्र नित्यानि

७३

त्यवस्तुविवेकादिपुरःसराफलपर्यवसायिनी मोक्षेष्टा प्रथमा ततो गुरुमुपसृत्य वेदांतवाक्यविचारः श्रवणमननात्मको द्विती-
या ततो निदिध्यासनाभ्यासेन मनस एकाग्रतया सक्षमवस्तुग्रहणयोग्यवन्तृतीया एतद्भूमिका त्रयं साधनरूपं जाग्रदव-
स्थोच्यते योगिभिः मेदेन जगतो भानात् तदुक्तं भूमिका त्रितयं वेतं ज्ञानजाग्रदिति स्थितं यथावद्देवबुद्धेर्देवजगज्जाग्रति-
दृश्यत इति ततो वेदांतवाक्यान्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थः भूमिका फलरूपा स वापत्तिः स्वभावस्थो-
च्यते सर्वस्यापि जगतो मिथ्यात्वेन स्फुरणात् तदुक्तं अद्वैते स्वर्यमायाते द्वैते प्रथममागते पश्यंति स्वप्नवलोकं चतुर्थः भू-
मिका मिता इति सोयं चतुर्थं भूमिप्राप्ते योगी ब्रह्मविदित्युच्यते पंचमीषष्ठी सप्तम्यस्त भूमिका जीवन्मुक्तेरेवावतरे भेदाः
तत्र सविकल्पकसमाध्यभासेन निरुद्धमनसियानिर्विकल्पकसमाध्यवस्था साऽसंसक्तिरिति सुषुप्तिरिति चोच्यते
ततः स्वयमेव व्युत्थानात् सोयं योगी ब्रह्मविद्वरः ततस्तदभ्यासपरिपाकेण चिरकालावस्थायिनी सापदार्थाभावनीतिर-
दसुप्तिरिति चोच्यते ततः स्वयमनुत्थितस्य योगिनः परप्रयत्नेनैव व्युत्थानात् सोयं ब्रह्मविद्वरीयान् उक्तं हि पंचमीभू-
मिकामित्यसुषुप्तिपदनामिका षष्ठीगा रुसुषुप्ताभ्यां क्रमात्पतति भूमिकामिति यस्यास्तसमाध्यवस्थायान् स्वतो नवा-
परतो व्युत्थितो भवति सर्वथा भेददर्शनाभावात् किंतु सर्वदा तत्र यत्स्वप्रयत्नमंतरेणैव परमेश्वरप्रेरितप्राणवायुव-
शादन्यैर्नर्वाह्यमानदैहिकयावहारः परिपूर्णपरमानंदघन एव सर्वतस्तिष्ठति सा सप्तमी तुरीयावस्था ततो प्राप्ता ब्र-

गी. १२
७२

लुविहृष्टइत्युच्यते। उक्तं हि षष्ठांशम्यामसोस्थिवा सप्तमीभूमिमात्रुयादा। किंचिदेवैषसंपन्नस्त्वश्वेभनकिंचन
विदेहमुक्ततात्तासप्तमीयोगभूमिका। अगम्यावचसोशांतासासीमायोगभूमिद्वितीयामधिकृत्यश्रीभागवतेस्मर्य
ते। देहचनश्चरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धो नपश्यति यतोध्यगमवत्स्वरूपं। देवादुपेतमथदेववशादपेतं वासो यथापरिह
तंमदिशमदाधः। देहोपिदेववशागः स्वलुकर्मया वत्स्वार्जकप्रतिसमीक्ष्यतएवसासुः। संप्रपयवमधिगूढसमाधि
योगः स्वाप्नपुनर्नभजते प्रतिबुद्धवस्तरिति। श्रुतिश्चातद्यथाहिनिर्लुयनीवल्मीकेमृता प्रत्यस्ताशयीतेवमेवेदंशरीरं
शेते। यथायमशरीरोऽमृतः प्राणोब्रह्मेवतेज एवेति। तत्रार्थसंग्रहः। चतुर्थश्रुमिकाज्ञानंतिस्त्रःस्युःसाधनंपुनः। जीवन्मु
क्तेरवस्थास्तपरास्तिस्त्रः प्रकीर्तिताः। अत्रप्रथमभूमित्रयमारुहोऽतोऽपिनकर्माधिकारी किंपुनस्तब्रह्मानीतद्विशि
ष्टो जीवन्मुक्तो वेत्यभिप्रायः। १५ यस्मान्नवमेवंभूताज्ञानी किंतुकर्माधिकृतएवमुमुक्षुः। तस्मादसक्तः सततं कार्य
कर्मसमाचर अस्मत्कोह्याचरन्कर्मपरमाप्नोतिपुरुषः १० असक्तः फलकामनारहितः सततं सर्वदानतुकदाचित्
कार्यं अवश्यकर्तव्यं यावज्जीवाश्च निबोदितं तमेतं वेदानुववनेन ब्रह्मणा विविदिषति यत्तेन दानेन तपसा नाशकेने
तिश्रुत्याज्ञाने विनिर्मुक्तं कर्म नित्यं नैमित्तिकं लक्षणं सम्यगाचार्यथाशास्त्रं निर्वर्तय। अशक्तो ह्यस्मादाचरन् ई
श्वरार्थं कर्म कुर्वन् सर्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण परमोक्तं प्राप्नोति। पुरुषः पुरुषः स एव सत्पुरुषो नान्यदत्यभिप्रायः
२०

ननु विविदिषोरपि ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यर्थं श्रवणमनननिदिध्यासनानुष्ठानाथ सर्वकर्मत्यागलक्षणः संन्यासो विहितः तथा
चनकेवलं ज्ञानिन एव कर्मनिधिकारः किंतु ज्ञानार्थिनोपि विरक्तस्य तथावमभावि विरक्तेन ज्ञानार्थिना कर्मणि हेयायेवे
त्यर्हनाशं कां रुत्रियस्य संन्यासावधिकारप्रतिपादनेनापनुदतिभगवान् जनकादयो जनकाज्ञानशत्रुप्रभृतयः क
तिस्मृतिप्रसिद्धाः रुत्रियाविद्वांसोपि कर्मणोवसहनतुकर्मत्यागेन सह संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठायास्थि
ताः प्राप्ताः। ह्यस्मादेवंतस्मात्त्वमधिकरुत्रियो विविदिषुर्विद्वान्नाकर्मकर्ममर्हसीत्यनुषंगः। ब्राह्मणाः पुत्रेषणाया
कर्मणोवहिसंसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्य कर्तुमर्हसि ११

अविनेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायाथ भिहावर्त्य वरंतीति संन्यासविधायकेवाक्ये ब्राह्मणवस्य विव
क्षितवात्स्वराऽयकामोराजाराजसूयेन यजेतेत्यत्र रुत्रियववता चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयोराज्यस्य द्वौ
वेश्यस्येति च स्मृतेः। पुराणेषु। मुखतानामयधर्मो यदि लोर्लिङ्गधारणं। वाङ्मतातोरुजातानां नायधर्मः प्रश
स्यत इति। रुत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावात् उक्तः। तस्माद्युक्तमेवोक्तं भगवता कर्मणोवहिसंसिद्धिमास्थिता
जनकादय इति। सर्वराजाश्रिताधर्माराजाधर्मस्य धारक इत्यादि स्मृतेर्वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तकत्वेनापि रुत्रि

गी०टी०२

७२

लोऽवश्यं कर्मकुर्यादित्याह लोकेति लोकानां स्वेस्वेधर्मे प्रवर्तनमुन्मार्गा निवर्तनं च लोकसंग्रहस्तं पश्यन् पिशाचा
ज्जनकादिशिष्टाचारमपि पश्यन् कर्मकर्तुमर्हस्येवेत्यर्थः । रुत्रियजन्मप्रापकेण कर्मणारब्धशरीरस्त्वविद्वान्
पिजनकादिबन्धनैश्च कर्मबलेन लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तुं योग्यो भवति ननु त्वत्तुं व्राह्मणजन्माभादित्यभि
प्रायः । एतादृशं भगवदभिप्रायविदा भगवता भाष्यकृता व्राह्मणस्यैव सत्या सो नायस्येति निर्णीतिः । वार्षिकं क
तानुप्रोदिवा दमात्रेण रुत्रियवैश्ययोरपि सत्या सो स्तीत्युक्तमिति द्रष्टव्यं ११ ननु मया कर्मणि किं प्रमाणं पि

अद्यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ११

लोकः किमिति तत्संगृहीयादित्याशंक्य श्रेष्ठत्वात्तुं विधायिवा दित्याह श्रेष्ठः प्रधानभूतो राजादिः यद्यकर्म
चरति शुभं शुभं वा तत्तैवाचरतीति ततः प्राकृतस्तदनुगतो जनः न च यत्स्वातन्त्र्येणोत्तरः । ननु शास्त्रमवलोक्या
शास्त्रीयं श्रेष्ठाचारं परित्यज्य शास्त्रीयमेव कुतो नाचरति । लोक इत्याशंक्या चारवत्प्रतिपत्तावपि श्रेष्ठानुसारि
तामिदं दर्शयति स यदिति स श्रेष्ठो यल्लोके किं वेदिकं वा प्रमाणं कुरुते प्रमाणं न मन्यते तदेव लोकोऽनुवर्तते
प्रमाणं कुरुते ननु स्वातन्त्र्येण किं विदित्यर्थः । तथा च प्रधानभूतेन बयाशां लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तव्यमेव प्र

कैर

धानानुयायिनो जनस्यैव हास्यं भवतीति प्रा
यादित्यभिप्रायः १२

७३

अत्र वाहमेव दृष्टांत इत्याह त्रिभिः हे पार्थ मे मम परमेश्वरस्य त्रिधा पिलोकेषु किमपि कर्तव्यं नास्ति यतो न वा प्रकृतं
किं विना मावाप्तं नास्ति तथापि वर्तस्व कर्मण्यहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः । पार्थ तिस्रो धर्माश्चिभूद्वै रुत्रियवंशे
वस्त्वभूरापत्यापत्येन वात्यंतं मत्समोऽहमिव वर्तितुमर्हसीति दर्शयति १३ लोकसंग्रहापिन ते कर्तव्यो विफल
वा दित्याशंक्याह यदि पुनरहं मर्तं द्वितीः लभः स न कर्मणि जातुकदा विनवर्तयं नानुतिष्ठेयं कर्मणि तदा मम श्रेष्ठ

न मे पार्थास्तिकर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंच न नानवाप्तमवाप्तं वर्तस्व च कर्माणि १३

यदि ह्यहं न वर्तयं जातुकर्मण्यतं द्वितः मम वर्तमानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः १४

उत्सीदयुर्हि मे लोकान् कुर्यात्कर्मवेदहं संकरस्य च कर्ता स्यामुपहृता मिमाः प्रजाः १५

स्य मतो वर्तमानं हि पार्थ मनुष्याः कर्माधिकारिणः संतः अनुवर्तते अनुवर्तेरनुसर्वशः सर्वप्रकारैः १४ श्रेष्ठस्य
तव मार्गानुवर्ति च मनुष्याणां मुवितमेव को दोष इत्यत आह अहमीश्वरश्चेद्यदि कर्म न कुर्यात्तदा स दनुवर्तिनां
न्वादीनामपि कर्मानुपपत्तेः लोकस्थितिहेतोः कर्मणो लोपेने मे सर्वलोका उत्सीदयुर्बिनश्येयुः ततश्च वर्णा सं
करस्य कर्ता हमेव स्याते न चेमाः सर्वाः प्रजा हमेवोपहृता धर्मलोपेन विनाशयेयं कथं च प्रजानां मनुग्रहार्थं

श्री २-३
१४

प्रवृत्तेश्वरोऽहं ताः सर्वा विनाशयेयमित्यभिप्रायः अद्यदावर्तीत्यादेरपरा योजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्कर्तुं मर्ह
सिअपितुश्रेष्ठाचारवादीत्याह यद्यदिति तथानममश्रेष्ठस्य यादृशाचारस्तादृश एवमदनुवर्तिना च यानुष्ठे
यो न स्वातंत्र्येणान्यदस्यार्थः कीदृशस्त्रिवावारी यो मयानुवर्तनीय इत्याको हायां न मे पार्थव्यादिभिस्त्रिभिः श्लोके
स्तत्प्रदर्शनमिति १५ ननु तेष्वप्यलोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वीत स्यादपि कर्तृवाभिमानाभावात्तत्रापि कर्तृतिः
मम तु जीवस्य लोकसंग्रहार्थं कर्माणि कुर्वीत स्यात्कर्तृवाभिमानेन ज्ञानाभिभवः स्यादित्यत आह सक्ताः कर्तृवा
सक्ताः कर्मण्यविद्धां सोयथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्धास्तथा सक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् १६
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरेत् १७
भिमतेन फलाभिसंधिना च कर्मण्यभिनिविष्टा अविद्धां सो अज्ञायथा कुर्वन्ति कर्मलोकसंग्रहं कर्तुमिच्छन् विद्वान्
त्वविदित्वेव कुर्यात् किंतु असक्तः सत्कर्तृवाभिमानं फलाभिसंधिं वा कुर्वन्ति सार्थः भारतंति भारतवर्षो
वर्त्तेन भूतानां स्थानं रतेन वाच्यं यथोक्तं शास्त्रार्थबोधयोग्यो सीति दर्शयति १८ ननु कर्माणुष्ठानेनैव लोकसंग्र
हः कर्तव्यो ननु तव ज्ञानोपदेशेनेति को हेतु इति आह अज्ञानां अविवेकिनां कर्तृवाभिमानेन फलाभिसंधिना

१४

च कर्मसंधिनां कर्मण्यभिनिविष्टानां या बुद्धिरहेतवः कर्मकरिणे एतत्फलं च मोक्ष्यदिति तस्याभेदे विचालनं अकर्मजो
पक्षेनेन न कुर्यात् किंतु युक्तोऽविहितः सन् विद्वान्लोकसंग्रहं चिकीर्षुः अविद्धादधिकारिकाणि सर्वकर्माणि समाचरेत्
रेव अद्यामुत्पाद्य जोषयेत्प्रीत्या सेवयेत् अनधिकारिणां सुपदेशेन बुद्धि विचालनेन कर्मसुश्रद्धा निवृत्ते ज्ञानस्य वा तु
ल्ये भूयः प्रवृत्तस्य तथोक्तं अज्ञायत् प्रवृद्धस्य सर्वज्ञेति बोधदेत् महानिरयजालेषु संतेन विनियोजित इति
अविद्धविदुषोः कर्मज्ञानमात्रेणैव कर्तृवाभिमानतदभावाभ्यां विशेषं दर्शयन् सक्ताः कर्माणि निश्चोकार्थं विवर्णयन्ति
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते १८
इत्यां प्रकृतिशब्दसवरजस्तमोगुणैर्विभिन्ना ज्ञानात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः सा या तु प्रकृतिं विद्वां मायिनं तु महेश्व
रमिति श्रुतेः तस्याः प्रकृतेर्गुरोर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि लौकिकानि वैदिकानि च कर्माणि सर्वशः
सर्वप्रकारैः अहंकारेण कार्यकरणसंघातप्रत्ययेन विमूढः स्वल्पविवेकासमर्थः आत्मातः करणस्य सोहंकार
विमूढात्मा भूतस्यात्माभिमानी तानि कर्माणि कर्ताहमिति कशेभ्यहमिति मन्यते कर्त्रध्यासेन कर्ताहमिति तद्व्य
त्ययः तेन न लोकाव्ययनिष्ठा शबलार्थतुनामिति वक्ष्ये प्रतिषेधः १८ विद्वांस्तु तथानमन्यत इत्याह ॥ ॥ ॥

१०८

तत्राहंकारस्य वेत्तीति तत्र वित्तुशब्देन तस्याज्ञाद्वैतशुभाह कस्यतत्र प्रित्यन आह गुणकर्मविभागयोर्गुणादेहं प्रियांतः क
रणाहंकारस्य दानिकर्मविशिष्टवृत्तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्य दानीति गुणकर्मतिद्वैकवद्भवः विभज्यते सर्वज्ञां
गानाधिकारिणां भासकत्वेन एव भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंगोऽस्मात् गुणकर्मविभागश्चेति द्वंद्वः तयोर्गु
णकर्मविभागयोर्भास्यभासकयोर्ज्ञां चैतन्ययोर्विकारिनिर्विकारयोस्तु वंशआत्मयोर्वेत्तिसंयुगाः करणात्मका गुणो
बुधियेषु प्रवर्तते विकारिवाचनदुर्निर्विकारआत्मातिमवानसंज्ञते संस्कारकृत्वाभिनिवेशमतत्र विदिवन करिहेमहा

तत्र वित्तुमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणगुणेषु वर्तते इति मवानसंज्ञते ३९
प्रकृते गुणसंमूहाः संज्ञाते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मदानकृत्स्नविद्विवालयेत ३०

बाहो इति संबोधयन् सामुद्रिको कसलुसुषुप्तकृत् योगिवाचनप्रत्ययजनसाधारण्येन वमाविवाकी भवितुमर्हसीति सू
चयति गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्र विदिति वा अस्मिन्पक्षे गुणकर्मणोरित्येतावतौ विविहो विभागपदस्य प्र
योक्तव्यं ३९ तदेवं विददविदुषोः कर्मानुष्ठानसाम्येन विद्वानां वदुषां बुद्धिमेदं न कुर्वदित्युक्तमुपसंहरति प्रकृतेः
पूर्वोक्ताया माया गुणैः कार्यतया धर्मेदहादिभिर्विकारैः सम्यक्मूढाः स्वरूपास्फुरन्तनामेवात्मवेन मन्यमाना स्तेषा
मेव गुणानां देहं प्रियांतः करणानां कर्मसु व्यापारेषु संज्ञां तेषां कर्मवयं कुर्महि स्तत्फलमायेति दृढतरात्मीयबुद्धिं कुर्वति

ॐ

देवानकर्मसंज्ञितोऽकृत्स्नविदोऽनात्माधिकारिणो मदानसुप्तविद्वेन इत्याधिकारमप्रापानकृत्स्नवित्प्रदिरूपात्वा
नित्यं यन्निवालयेत कर्मप्रकाशतो न प्रव्यापयेदित्यर्थः ३० त्रिमदाः सुद्धांतः करणाः तेष्वयमेव विवेकोदयेन निवर्तन्ति
ज्ञानाधिकारप्राप्ता इत्यभिप्रायः ॥ कृत्स्नकृत्स्नशब्दोऽनात्मानात्मपरतया श्रुत्यर्थानुशासितवार्तिककृद्भिर्यारिष्यते
सदेवेतादिवोक्त्यर्थः कृत्स्नवस्तुयतोऽद्वयं सैभक्तद्विभूतस्य कुतोऽकृत्स्नस्य वस्तुनः ॥ यस्मिन् दृष्टेऽप्यद्वैतार्थः
तदन्वयश्च शिष्यते तथा दृष्टेऽपि दृष्टः स्यादकृत्स्नश्चाह गुणवैतदिति अनात्मनः सावयववादनेदधर्मवत्त्वाच्च केनचित्तु
मेतः केन विदवयवेन वा विशिष्टतस्मिन्नेकस्मिन् घटो जातेऽपि धर्मी रणावयवांतरेण वा विशिष्टः स एवाज्ञाते
वशिष्यते तदन्वयश्च एतद्विरुद्धातो वा ॥ एतद्वैतथातास्मिन् घटादावज्ञानोऽपि पदादिज्ञातः स्यादिति तत्रो नेदितस्य
अस्य वा ज्ञानात्तदज्ञानेऽप्यन्यज्ञानाच्च सोऽकृत्स्न इत्युच्यते तत्कृत्स्नस्य द्वयस्यामेव तज्ज्ञानेकस्य विदशे ॥ अस्याभावा
दिति श्लोकद्वयार्थः ॥ ३० एवं कर्मानुष्ठानसाम्येऽप्यनुविज्ञयोः कर्तृवाभिनिवेशात्तदभावाभ्यां विशेषतः इदानीं
मज्ञस्यापि सुसुप्तोऽसुसुप्तपेक्षया भगवदप्येकफलमिदं ध्यात्वा च विशेषवदने ज्ञतयाऽनुविज्ञस्य कर्मधिकारं
दृष्टयति मायि भगवति वा सुदेव परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वान्यतरि सर्वात्मनि सर्वाणि कर्मणि कर्तृकिकानि वेदिकानि

च सर्वप्रकाराणि अध्यात्मचेतसा अहंकर्तृतायां मिथीनस्तस्मात् एवेश्वराय राज्ञ इव भृत्यः कर्माणि कर्त्तव्यमीत्यनया बुद्ध्या
सम्यस्य समर्प्य निराशीर्निष्कामः निर्म्ममो देहपुत्रादिषु स्वीयेषु ममताशून्यः विगतचरः संतापहेतुवा लोका एव चरेश
त्वेनैकः ऐहिकपारत्रिकदुर्ग्रथो नरकपातादिनिमित्तशोकरहितः भूत्वा च मुमुक्षुर्बुद्ध्या स्वविहितानि कर्माणि कुर्वित्य
भिप्रायः । अत्र भगवदर्थे निष्कामत्वं च सर्वकर्मसाधारणं मुमुक्षो निर्म्ममत्वं च केशवं युद्धमात्रे प्रकृत इति दृष्टव्यं अ
न्यत्र ममताशोकयोरपमकत्वात् ३३ फलाभिसंधिराहित्येन भगवदर्थेण बुद्ध्या विहितं कर्मानुष्ठानं सर्वशुद्धिज्ञानप्रा

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यास्या ध्यातुं चेत्तसा निराशी निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३१

यमेमतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावतो न मूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ३१

सिद्धोरेणामुक्तिफलमित्याह इदं कलाभिसंधिराहित्येन विहितकर्मानुवरणरूपं भ्रममत्तं नित्यं नित्यवेदबोधितव्ये
नानादिपरंपरागतं आवश्यकमिति वा सर्वदेति वा मानवाः अनुष्यायेकचित्तमनुष्याधिकारवार्त्तकर्मणां श्रद्धावन्तः शा
स्त्राचार्योपदिष्टैर्येन भुक्तेष्वेव भवेत्तदिति विश्वासः श्रद्धातद्धतः मनस्यसंतः गुरोषु दोषाविष्करणमस्य सा च उः स्वा
त्मके कर्मणि मां प्रवर्त्तयन् अकस्मिन्को यमित्ये वरूपा प्रकृते प्रसक्तातामस्य मयि गुरोवा सुदेवै सर्वसुहृद्भिरुर्व
तो येनुतिष्ठन्ति तेपि सबुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण सम्यक्ज्ञानिवन्मुच्यन्ते कर्मभिर्धर्मधर्मिण्येः ३२

एवमध्वये गुरुमुक्तावतिरेके दोषमाह नृशब्दः श्रद्धावद्देधर्म्यमश्रद्धांस्त्वयति। तेन येनास्ति क्वाश्रद्धा नाभ्यस्यंतीति
 यमुद्गादयतः वेतनमममतेनानुवर्तते। तानवेतसो दुष्टविज्ञानत एव सर्वज्ञानविमूढान्सर्वत्रकर्मणि ब्रह्मणिसगुणे निगुणे च
 यज्ञानतः विविधप्रमाणातः प्रमेयकप्रयो जनमूढा सर्वत्रकारेणायोग्या ब्रह्मासर्वपुरुषार्थभ्रष्टा विदिजानीहि ३२ ब्रह्म
 गुरुद्वयवशासनातिक्रमेभ्यं पश्यंतः कथमसूयंतस्तवभतेनानुवर्तते। कथं वा सर्वपुरुषार्थसाधने प्रतिकूलभवंतीत्यत आ
 ह प्रकृतिर्नाम प्रागजप्रकृतधर्माधर्मज्ञाने द्वादिस्मंकारोवर्तमानजन्मन्यभिव्यक्तः सर्वतोक्तवानूतं विद्याकर्मणीसम

ये चैतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि न ह्यनवेतसः ३३

सदृशं वेदते स्वस्थाः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३५

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्वार्थरागद्वेषो व्यवस्थितो तयोर्नवशमागच्छेन्नौ त्वस्य परिपक्वौ ३५

न्यायभेदे पूर्वप्रज्ञायेति श्रुतिप्रमाणकः तस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः सदृशमनुरूपमेव सर्वे जितुं जीनवा ब्रह्मविदपि पञ्चादि
निष्ठाविशेषादितिन्यायादुपलक्ष्यज्ञानाच्चेष्टते किमु मूर्खः तस्माद्भूतानि सर्वे प्राणिनः प्रकृतियां न्युवर्तन्ते पुरुषार्थं
साहेतुभूतामपि तत्र समवायाज्ञानानियहः किं कश्चित्तरागो कश्चिन्मदुरितानि वर्तितुं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अहानरकसाध
नवशावापि दुर्वासनाप्राबल्यात्पापेषु प्रवर्तमानानमहासनातिक्रमदोषा द्विभ्यतीति भावः ३७ ननु सर्वस्य प्राणिवर्ग
स्य प्रकृतिवशवर्तित्वेनैकैवेदिकपुरुषकारेण न्यायाभावाद्द्विभिन्ने धान्त्यकं प्राप्तं न च प्रकृतिभूतः कश्चिदस्ति यत्र प्रति

ਸੀ.ਐਸ.ਐਸ.

99

इन्द्रिय

तदर्थं बर्त्तयामास ह । इति यथेति वीज्या सर्वेषां त्रिधा राग मध्वैषमेव द्वेषो रूपा रसे गंधे च एवं कर्म इत्यादि विषयेषु
वचनाद्ये अनुकूलेशास्त्रनिविद्धेपिशराः प्रतिकूलेशास्त्रविहितेपि द्वेष इत्येवं प्रतीतिरित्यर्थः राग द्वेषौ च स्थितावानुकूल्य प्राप्ति
नूल्य व्यवस्थया स्थितौ नवनियमेन सर्वत्र तौ भवतः । तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रस्य चायं विषयो यत्र योर्वशनागच्छेदिति । कथं या
हि पुरुषस्य प्रकृतिः सावलवदनिष्टानुबन्धिब्रह्मज्ञानाभावसहकृतेश्च धनवस्ताननिबन्धनं रागे पुश्च लोभशास्त्रनिविद्धकल्लंजभ
रुणा दोषप्रवर्तयति तथा बलवदनिष्टानुबन्धिवेश्च धनवस्तानाभावसहकृतानिष्टसाधनवस्ताननिबन्धनं द्वेषपुश्च लोभशास्त्रविहिता
दयिसंध्यावन्दनादेर्वर्तयति तत्र शास्त्रेण प्रतिषिद्धस्य बलवदनिष्टानुबन्धिवेश्च ज्ञापिते सहकार्यभावात् केवलं दृष्टेष्टसाधन
ताज्ञानं मधुविषसंपृक्तान्नभोजन इव तत्र न रागं जनयितुं शक्नोति । एवं विहितस्य शास्त्रेण बलवदनिष्टानुबन्धिवेश्च बोधिते संह
कार्यभावात् केवलमनिष्टसाधनवस्तानं भोजनादाविव तत्र न द्वेषं जनयितुं शक्नोति । तत्र शास्त्रेण बलवदनिष्टानुबन्धिवेश्च बोधिते संह
कर्तव्यति निविद्धाच्च निवर्तयति शास्त्रीयविवेकविज्ञानप्राप्त्येन स्वाभाविकरागद्वेषयोः कारणोपमर्दनोपमहीनप्रकृति
र्विपरीतमार्गे पुरुषं शास्त्रदृष्टिं प्रवर्तयितुं शक्नोति । तत्र शास्त्रस्य पुरुषकारस्य च वैयर्थ्यप्रसंगः तयो रागद्वेषयोर्वैयर्थ्यप्रसंगः
चेत्तदधीनो प्रवर्तेत निवर्तेत वा किंतु शास्त्रीयतद्विषयज्ञानेन तत्कारणविघटनद्वारा नो नाशयेत् । हि यसमातौ रागद्वेषौ
स्वाभाविका इति चेत् तौ कोऽस्य पुरुषस्य श्रेयोर्थिनः परिपंथिनो शास्त्रेयो मार्गस्य विघ्नकर्तारौ तद्दृष्ट्वा इव पथिकः । इदं
द्वयाह शास्त्रादौ देवाश्चासुराश्च तत्त्वकानीयसा एव देवाऽप्यासा असुरा न एषु लोकेषु स्पृहे तेत्यादि श्रुतौ स्वाभाविकता
गद्वेषनिमित्तत्वेन विपरीतप्रवृत्तिमसुरत्वेन शास्त्रीयप्रवृत्तिं तं देवत्वेन निरूप्या व्याख्यातमतिविस्तरेण सुपरम्यते ३५

39

ननु स्वाभाविक रागद्वेषप्रभु कपश्चादि साधारण प्रवृत्तिप्रहासेन शास्त्रीयमेव कर्म कर्त्तव्यं चेत् हि यत्पुनरं प्रहिताशनादित
क्रियतां किं किमिति दुस्साधनं बुद्धे नैत्यत आह श्रेया-अशस्यतरः स्वधर्मः श्रेयार्णमाश्रयं वा प्रतियोगिहितः सतस्य स्वधर्मो वि
गुणोपि सर्वगोपसंहारमन्तरेण कृतोपि परधर्मो तद्वत्प्रत्यविहतास्त्वनुष्ठिता त्वर्वागोपसंहारेण संपादितादपि नहि वेदा
विरक्तमानसगम्यो धर्मः येन परधर्मोऽप्यनुष्ठेयः धर्मवात्स्वधर्मवदित्यनुमानं तन्मानं स्याच्चोदनालक्षणे धर्म इति व्याप्या
ततः स्वधर्मो किं विदग्धहीनोपस्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः प्रशस्यतरं परधर्मस्य स्य जीवितादपि स्वधर्मस्य स्य नि

अथान्वधर्मविगुणः परधर्मोऽस्वच्छितात् स्वधर्मोऽनिधनं श्रेयाः परधर्मोऽभ्यावहः ३६

अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्ता यं पादं वसति पूरुषः अनिहन्निवर्त्तमानो बलदिव्यो जितः २७

धनं हि इह लोके कीर्त्यावहं परलोके च स्वर्गादि प्रापकं परधर्मस्तु इहा कीर्त्तिकरत्वेन परत्र नरकप्रदत्वेन च भयावहो यतः अतो
रागद्वेषादि प्रयुक्तस्वाभाविक प्रवृत्तिव्यवधारणे विहित एवेत्यर्थः । एवं तावत्सुखव्यवस्थां गीतादि शिष्टाश्रयः प्राप्तिस्तदन्तर्गा
कारिणां वशे यो मार्ग भ्रष्ट एव मुक्तं श्रेयो मार्गं भ्रंशेन फलानि संधिपूर्वकं काम्यकर्मचरणैव केवलपापमात्रावशेन बल
निकारणानिकथितानि ये चेत्तदभ्यस्यन्त इत्यादिना तत्रायं संग्रहः श्लोकः । अहं हि निश्चयात्स्यादुष्टवित्रवमूढतो प्रकृते
वर्शनात्तिवंगराद्वेषोऽप्युक्तोऽपरधर्मरुचिर्वैद्युक्ता दुर्मार्गबाहकः ॥ २६ ॥ श्रीनन्दनं दर्शयति श्रीकृष्णः

५३:

१२७
७

तत्र काव्यप्रतिविह प्ररुत्तिकारणमपनुद्यभगवसतमनुवर्तितुं तकारणवधारणाय ध्यायतो विषयाभ्युसइत्यादि
नापूर्वमनर्थमूल मुक्तं सांप्रतं प्रकृतेर्गुणमसूदाइत्यादिना बहु विस्तरं कथितं तत्र किं सर्वाण्यपि सम प्राधान्येन कार
णानि अवेष्टं के मेव मुख्यकारणमितराणि तु तत्सहकारीणि केवलं तत्राद्यैर्मेव पृथक् द्वि-वारणे महाप्रयासः स्यादित्येते
कास्मिन्नेव निराकृते कृतकत्वात् स्यादित्यनेन ब्रह्मैकैकदेवताप्रयुक्त-मेरितो-वन्मताननुवर्तरे सर्वज्ञानविमूढ-पुरुषः पा

ये

अर्जुन उवाच अथ केन प्रयुक्तो यं पापं वरति पुरुषः अनिष्टं त्रयिवाक्येयवनादिवानियोजितः ३७

७

पमलार्थानुबोधिसर्वकलाभिभोधिपुरस्सरं काव्यविद्यादिशानुवधसाधनं दशैनादिप्रतिविहं च कलंजमरुणादित
ऊर्ध्वकमनिगतिश्च यंकर्तुमनिश्चयिनतु निरुक्तेन कणपापमपुरुषाधीनबोधिवदुपादिष्टं कमेव चापिकहे तिनवपारतं
चातिनेत्तं भवति अतो येन बलादिवानियोजितोऽज्ञो देवभूत्वस्त्वमनावरु दंस रीनध्वनिनुबोधिवृजान त्रेपितादृशंकर्मा
वहति तस्मै प्रवर्तकं मां प्रतिबुद्धि सा वा ममुद्धेरायेत्यर्थः हेवाभ्यष्टि वंशमनाता महकुले कपयावतीर्णं तिसंबोध
मेव काहे नो मुनो हं वया नोपे कणीय इति स्मरयात ३७॥

७

एवमनेनेह अथो रवत्वादुः काममयपुरुष इति अतो वेदमय आसी देव मेव सो कामयत नायामेखादथ प्रजायेया
अनित्रं ३७॥ दयकं ते कुर्वीयेत्यादिप्रतिज्ञासहसुत्रं यस्त्वया पृष्टो ह तुर्वनादनर्थमागे प्रवर्तकः स एष काम एवम
हान्शुदुयानिमित्तानुवर्तितप्राप्तिः प्राप्ता नो ननु को धोपानिजारा दो प्रवर्तको र पुरुष इह आह को ध एष काम ए
ह केन विद्धे तु नाप्रदिनः को ध वेन परिणमनेनः का धोपेष काम एव एतस्मिन्नेव महादेशिणि निवारिते सर्वपुरुषा
अपानि रित्यर्थः तत्रिवाशोपायज्ञानाय तकारणमाह रजोगुणसमुद्भवः दुःखप्रवृत्तिवलात्तको रजोगुणस्वसमु

श्रीमन्नानुवाच कथं एव को ध एष रजोगुणसमुद्भवः महाभानो महागुणाविद्धो नमिह वेदियं ३८

दुःखः कारणं यस्य अतः कारणानुविधायिवात्कार्यस्य सोपितथा यद्यपि तमोय एवो कित्तस्य कारणं तथापि दुःखे प्रवृत्तौ
चरत स एव दयाध्यात्रयेव निर्दिष्टः एतेन सा विद्या दस्यारजासिहीणो सोपि परिहीयत इत्युक्तं अथवा तस्मै कथमन
र्थमार्गे प्रवर्तकत्वमित्यत आह रजोगुणस्य प्रवृत्त्यादिलक्षणास्य समुद्भवो यस्य कामो विविषयाजितापात्तकः स्व
यमुद्भवो रजः प्रवर्तय च पुरुष दुःखालोककर्मणि प्रवर्तयति तिनयमवश्यं हंत यमिथ्य निप्रायः ननु सामेदानं
डेने इहैवाश्ववारउपायास्तत्र प्रथमात्रिकस्या सं भवेवतुथो दंडः प्रजोक्तो ननु हठादेवेत्याशं कात्रयाणामसंभवे

गी.टी.३
७२

वक्तुं विना नष्टि महाशयो महापाप्मेति महद्वशमस्येति महाशयः। यत्तद्विद्यां व्रीहियवंहिरण्यपशवः स्त्रियः। ना
लमेकस्य तदसर्वमिति मन्वाशमन्त्रजेदिति स्मृतेः। अतो न दानेन संधातुं शक्यः नापि सामं भेदाभ्यां यतो महापाप्माऽसु
ग्रः तेन हि बलात् प्रेरितोऽनिष्फलमपि ज्ञानं पापं करोति। अतो विद्धि ज्ञानी हि। एतन्काममिह संसारं वैरिणो। त
देतत् सर्ववित्तं वार्तिककारेणैवेदमग्र आसीदिति श्रुतिव्याख्याने। प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यथोक्तस्याधिकारिणः।
स्वातन्त्र्ये सति संसारस्य तौ कस्मात् प्रवर्तते। ननु निःशेषविध्वस्तसंसारं नर्थवत्तमिति। निवृत्तिलक्षणे वाच्यं केनार्थं
प्रेर्यते वशः। अनर्थपरिपाकत्वे मपि ज्ञानं प्रवर्तते। पारतन्त्र्यमते दृष्ट्या प्रवृत्तं न हि शीकवित्। तस्माच्छ्रुत्योर्थिनः
पुंसः प्रेरकोऽनिष्कर्मणि। वक्तव्यस्तन्निरासार्थमित्यर्थः स्यात्पराश्रुतिः। अनाप्तपुरुषार्थेयं निःशेषानर्थं
संकुलः। इत्येकामयता नानाप्रान् पुमर्थान्माधनेर्जडः। जिहसति तथानर्थान विद्वानात्मनि श्रितान्। अवि
द्योद्भूतकामः समन्वयोऽवल्लितिवश्रुतिः। अकामतः क्रियाः काश्चिदृश्यं तेनेह कस्यचित्। यद्यपि कुरुतेऽंतु
स्तत्तकामस्य चेष्टितं। काम एष को धर्म्म इत्यादिवचनं स्मृतेः। प्रवर्तको नापरोतः कामादन्यः प्रतीयत
इति। अकामत इति मनुवचनम्। अन्यत् स्पष्टम् ३८

७२ साक्षी

तस्य महापाप्मात्वेन वैरिबन्धेन वदन्तेः स्पष्टयति। तत्र शरीरं भासा गंतः करणस्यालक्ष्यवृत्तिकवात्सल्यः कामः शरीरा
रंभकेण कर्षणा स्थूल। शरीरावल्लिभेल्लेखवृत्तिकेतः करणरुताभिव्यक्तिः सन्धूलो भवति स एव विषयस्य चित्तस्य
नतावस्थायां पुनः पुनरुद्दिश्यमानः स्थूलतरो भवति स एव पुनर्विषयस्य भुज्यमानतावस्थां प्रत्यतो देकं प्राप्तः स्थू
लतमो भवति तत्र प्रथमावस्थायां दृष्टांतः। यथा धूमेन सह जेना प्रकाशात्मकेन प्रकाशात्मको वद्विरात्रियते द्वितीय
दस्थायां दृष्टांतः यथा ददर्शो मलेना सह जेना दशो लस्यनेतर सुदिक्तेन चकारोऽवांतरं वैधर्म्यं सूचनार्थः अत्रिग्रत

धूमेनाव्रियते वद्विर्यथा दर्शो मलेन च यथोत्वेनावृत्तौ गर्भस्तथा तेनेदमावृत्तम् ३९

इति क्रियानुकर्षणार्थं चतुर्थावस्थायां दृष्टांतः यथोत्वेन जरायुर्गर्भवेष्टनचर्मणाऽतिस्थूलेन सर्वतो निरुध्याह
तः तथा प्रकारत्रयेणापितेन कामेनेदमावृत्तं अत्र धूमेनावृत्तौपि वद्विर्दीहादिलक्षणां स्वकार्यं करोति मलेनावृत्तस्त्वा
दर्शः प्रतिबिम्बग्रहणलक्षणां स्वकार्यं करोति स्वच्छताधर्ममात्रतिरोधानात्स्वरूपतस्तूपलभ्यत एव उह्वेनावृ
तस्तगर्भनिहस्तपादादिप्रसारणरूपं स्वकार्यं करोति न वा स्वरूपतस्तूपलभ्यत इति विशेषः ३९

या

श्रीरी.
८०

तथातिनेदमावृतमिति संग्रहवाक्यविरुद्धोति ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमंतःकरणविवेकविज्ञानं वा इदं शब्दनिर्दिष्टमेतेन
कामेनावृतं तथाप्यापातं मुखहेतुवा दुपा देयः स्यादित्यत आह ज्ञानिनो नित्यवैरिणा अज्ञो हि विषयभोगकाले कामेति
त्रमिव पश्यंस्त्वा कार्येऽवेप्राप्ते वैरिर्वज्रानातिकामेना हंडुः शिवमापाक्षि इति ज्ञानी तु भोगकाले ज्ञानात्प्राप्तेनाह मयं
प्रवेशित इत्येवोतो विवेकी दुःखी भावति भोगकाले च तत्परिणा मेवानेनेति ज्ञानिनो सौ नित्यवैरिणोति सर्वथा तेन हंतव्य एव
त्यर्थः तर्हि कं स्वरूपो सा वित्यत आह कामरूपेण कामन मिच्छा तस्मात्सैव रूपं यस्य तेन हे को ते येति संबंधाविकारेण
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण को ते यदुपप्रेषणानलेन च ४०

प्रेमाणां सूचयति ननु विवेकिनो हंतव्योप्यविवेकिन उच्यते यः स्यादित्यत आह उः प्रेरणानलेन च चकार उपमार्थः न
दिद्यतेऽलं यथा त्रिर्यस्य स न लो वद्विः स यथा ह विषा प्रयत्नं मशक्यं स तथा यमविभोगेनेत्यर्थः अतो निरंतरं संतापहे
तुवा द्विवेकिन इवा विवेकिनो विहेय एवामो तथा न स्मृतिः न ज्ञानुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ह निवृत्त
वर्त्तव्य एवाभिवृद्धत इति अथ वा दृष्ट्या विषया सिद्धिनिवर्त्तनादि धारूपः कामो विषयभोगेन स्वयमेव निवर्त्त
यते किंतु त्रातिनिर्वधेनेत्यत उक्तं उः प्रेरणानलेन च त्रातिविषयसिद्ध्या तत्कालमिच्छातिरोधाने पियुनः प्रादुर्भावा दुविषय

न ५५५ नी ८०
सिद्धिरिति भावः
वर्त्तव्येति भावः
८०

ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने मुखेऽनेनेति ज्ञानमंतःकरणविवेकविज्ञानं वा इदं शब्दनिर्दिष्टमेतेन
निवचनादानगमनविमर्शानंदजनकानिष्ठागादीनि च मनःसंकल्पकात्मकं बुद्धिरध्यवसायात्मिका च अस्य कामस्या
धिष्ठानमाश्रय उच्यते यतः एते रीदियादिभिः स्वस्वयापारवद्विश्रयैर्विभो हयक्षिति विविधं मोहयति एष कामो
ज्ञानविवेकज्ञानमावृत्याच्छाद्य देहिनं देहानिमानितं ४१ यस्मादेवं यस्मादिंद्रियाधिष्ठानः कामो देहिनं मोहयति
तस्माच्च मादो मोहनात्पूर्वकामनिरोधात्पूर्वमिति वा इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि नियम्य वशीकृत्य तेषु हि वशीकृत्येषु मनोबु
इंद्रियाणि मनोबुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतेर्विभो हयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४१
तस्माच्च मिंद्रियाण्यादीनि यम्य भर्तृर्धम पाप्मानं प्रजहिह्ये न ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४२

ह
द्योः पिवशीकरणं सिध्यति संकल्पाध्यवसाययोर्बालोद्विप्रवृत्तिद्वारैवानर्थहेतुवादत इंद्रियाणि मनोबुद्धिरिति
पूर्वपृथग् इंद्रियाणींद्रियाणीत्येतावदुक्तं इंद्रियवेन तयोः पिसंग्रहो वा हे भर्तृर्धम महावंश प्रसृतं चैनसमर्थो सि
पाप्मानं सर्वपापमूलभूतमेनं कामं वैरिणं प्रजहिह्ये न ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४२
त्युपसंहाराच्च ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशजं परीक्षविज्ञानमपरोक्षं तत्कालं तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः प्राप्तिहेतुर्नीशनं ४२

ਸੀ.ਟੀ.੨
੮੩

इति
सकलमर्थः। अत्र क्रतिः। इन्द्रियेभ्यः पराहर्था अर्थेभ्यश्च परमनः। मनसस्तु पराबुद्धिर्बुद्धेरात्मा महात्मा। महतः परम
व्यक्तमव्यक्तासु परः। पुरुषात्परं किंचित्साक्षात्प्राप्तमापरागतिः। अत्रात्मनः परवत्स्यैवाव्यक्तात्यर्थविषयवादि
प्राप्तिपरवत्स्यात्किंचित्वादिन्द्रियेभ्यः पराहर्था इति स्थाने। अर्थेभ्यः पराणीन्द्रियाणीति विवक्षा भेदेन भगवदुक्तं न वि
रुध्यते। बुद्धेः साक्षादिव्यष्टिबुद्धेः सकाशात् महानात्मा समष्टिबुद्धिरूपः परः। मनो महान्मातिर्वृत्ता पूर्वबुद्धिः स्यात्तिरी
श्व इति वायुपुराणवचनात् महतो हेरण्येभ्यो बुद्धेः परमव्यक्तमव्यक्तं सर्वतगद्गीतमाचार्येण प्राक्तनप्रकृतिवि
द्यादिति क्रतेः। तदेतत्सर्वव्यक्तमोक्षोदितिवच्यक्तात्मकशास्त्रकलत्रद्वयप्रकाशकः पुरुषः पूर्णआत्मा परः तस्मा

६-बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४४
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्म
योगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३

टीकाग्रंथ ६०

गी. टी. ४
८४

स्पष्टोक्त

नः कर्मधिकारिवाद्भवति। तत्रयदुच्यते। सर्वज्ञस्येश्वरस्य सर्वकारणस्येदं देहग्रहणं नोपपद्यत इति तत्रैव कथं यदि तस्य
शरीरस्थूलभूतकार्यस्यात्तदा व्याप्तिरूपवेनाग्रदवस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं समाप्तिरूपवेच विराट् जीववन्तस्य तदुपाधिवात्।
अथ सूक्ष्मभूतकार्यतदा व्याप्तिरूपवेनैव प्रावस्थाऽस्मदादितुल्यत्वं समाप्तिरूपवेच हिरण्यगर्भजीववन्तस्य तदुपाधिवात्। तथा च
ज्योतिर्कशरीरं जीवानां विष्टं परमेश्वरस्य न संभवत्येवेति सिद्धं। न च जीवा विष्ट एव तादृश शरीरे तस्य भूतावेशवत्प्रवेश इति वा
च्यं तच्छरीरावच्छेदेन तज्जीवोभ्युपगमं। तर्था मित्रपेण सर्वशरीरप्रवेशस्य विद्यमानत्वेन शरीरविशेषाभ्युपगमं वेयथा तदभोगा
भावे च जीवशरीरानुपपत्तेः। अनोन भौतिकं शरीरमीश्वरस्येति पूर्वाहं नापीकरोति। अतोपि सन्नययात्मा भूताभीश्वरोपि स
न्निति अतोपि सन्नित्यपूर्वदेहग्रहणं अव्ययात्मापि सन्निति पूर्वदेहोवच्छेदः। भूतानां भवनधर्माणामसर्वेषां ब्रह्मादिस्त्वेव यत्तानां
मीश्वरोपि सन्निति धर्माधर्मवशात् निवारयति। कथं नाहं देहग्रहणमित्युत्तराहं नाहं। प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवामि। प्रकृ
तिं मायाख्यां विवित्रानेकशक्तिमद्यतमानघटनापटीयसी स्वोस्वोपाधिभूतामधिष्ठाय विदाभासेन वशीकृत्य संभवामि। त
त्परिणामविशेषेरेव देहवानिवजात इव च भवामि। अनादिमायेव मनुपाधिभूतायाव कालस्थायिवेच स्वेत्याजगत्कारणव
त्संपादिकामादिद्वयेव प्रवर्तमाना विभुद्वयमयत्वेन मम सन्निष्ठा इति स्थितिः। अतोपि सन्नययात्मा भूताभीश्वरोपि स
न्नित्येव देहेन विवस्वतं च वाचं प्रतीमं योगमुपदिष्टवानहमित्युपपन्नो तथा च श्रुतिः। आकाशशरीरं ब्रह्मेवेति आकाशोत्रा
या कृतं आकाशा एव तदोतं च प्रातं चेत्यादौ तथा दर्शनात्। आकाशस्तत्पुंगवमिति न्यायाच्च। अहं भौतिकविग्रहाभावात्

स्यत

ना

८४

हममनुष्ठावादिप्रतीतिः। कथमिति चेत्तत्राह। आत्मभाययेति। मन्माययेवमयि मनुष्ठावादिप्रतीतिर्लोकांनुष्ठावायनतुवक्त
वत्येति भावः। तथा वोक्तं मोक्षधर्मे मायादोषामयासृष्ट्याय नापश्यसि नारदः सर्वभूतगुणैर्गुणैर्ननुमां इष्टमहंसीति। सर्व
भूतगुणैर्गुणैर्कारणोपाधिमां चर्मवत्सुषा इष्टं नाहंसीत्यर्थः। उक्तं च भगवता भाष्यकारेण। स च भगवान् ज्ञानेश्वर्यशक्ति
बलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिको वैष्णवीस्वाम्यां प्रकृतिं वशीकृत्या ज्ञानयया भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्ध
सुखस्वभावोपि सन्नस्वमायया देहवानिवजात इव च लोकांनुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेपि भूतानुत्तिष्ठरूपेति
व्याख्यातमिच्छोक्तं। स्वेच्छाविनिर्मतेन मायामयेन दियेन रूपेण संवभूवेति निरुपयः कारणोपाधिर्मायास्योनेकशक्ति
मान्। स एव भगवदेह इति ज्ञाप्य कृतांमर्तः। अन्येतु परमेश्वरे देहदेहिभावं मन्यते य एव नित्यो विभुः सच्चिदानंदघनो भ
गवान् वासुदेवः परिपूर्णनिर्गुणः परमात्मा स एव तद्विग्रहो नान्यः कश्चिद्भौतिको मायिको वेति। अस्मिन्पक्षे यो जना
आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छिन्निधर्मेत्यादि श्रुतेः। असंभवस्तु सतो नुपपत्तेः नात्मा श्र
ते नित्यवाच्यताभ्यद्वयादिन्यायाच्चावस्तुगत्या जमविनाशरहितः सर्वभासकः सर्वकारणमायाधिष्ठानत्वेन सर्वभूतेश्च
रोपि सन्नहं प्रकृतिं स्वभावं सच्चिदानंदघनैकरसमायां व्यावर्तयति स्वाभितिनिजस्वरूपमित्यर्थः। स भगवः कस्मिन्प्रति
ष्ठितः स्वेमहिम्नि इति श्रुतेः। स्वस्वरूपमधिष्ठाय स्वरूपावस्थित एव सन् संभवामि। देहदेहिभावमंतरेणैव देहिबद्ध

गी.टी.४
८५

वह राभिकथं तद्विदेहसच्चिदानंदघने देहवप्रतीतिरत आह। आत्ममाययेति। निर्गुणेशुद्धे सच्चिदानंदरसघने मायि भगव
ति वासुदेवे देहदेहिभावभूयेत इत्येता प्रतीतिर्मायामात्रमित्यर्थः। तदुक्तं। कुरुमेवं नमवेहि वमात्मानमाखिलात्मनां जग
द्विनाय सोप्यत्र देहीवाभाति माययेति। अहोभाग्यमहोभाग्यं नंदगोपत्रजोक्तं। यन्नित्रं परमानंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनमि
ति वा केचित्तु नित्यस्य निर्वयवस्य निर्विकारस्यापि परमानंदस्यावयवावयविभावं वास्तवमेवेच्छंति। ते निर्युक्तिकं बुवा
णास्तु नास्माभिर्विनिवार्यत इति न्यायेन नापवाद्याः। यदि संभवेत्तथैवास्तु किमतिपल्लवितेनेत्युपरम्यते ७

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ८

एवं सच्चिदानंदघनस्य तव कदा किमर्थं वा देहि वद्व्यवहार इति तत्रोच्यते। धर्मस्य वेदविहितस्य प्राणिनामभ्युदयस्य नि
यस साधनस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्य वर्णाश्रमतदाचारस्य ग्यस्य यदा यदा ग्लानिर्हानिर्भवति। हे भारत भरतवंशो
द्ववैव न भास्यंतं त्ररत त्वेन वाचं न धर्महानिं सो दुंशक्नोषीति संबोधनार्थः। एवं यदा यदा अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्म
स्य वेदनिषिद्धस्य नानाविधदुःखसाधनस्य धर्मविरोधिनः तदा तदात्मानं देहं सृजामि नित्यसिद्धमेव सृष्ट
मिव दर्शयामि मायया ८

तर्हि धर्मस्य हानिर्धर्मस्य च दद्विस्तृतपरितोषकारणो येन तस्मिन्नेव काल आ विर्भवसीति तथा कथं विहवद्व्यवहार इति वाच्यं
गस्यादिति नेत्यहं धर्महान्याहीयमानानां साधूनां पुण्यकारिणां वेदमार्गस्थानां परित्राणाय परितः सवतोरिदं प्राण
स्य ५ धर्मविश्रावर्द्धमानानां दुष्टानां पापकारिणां वेदमार्गविरोधिनां विनाशाय च। तदुभयं कथं स्यादिति तदा हं ध
र्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् अधर्मनिवारणेन वस्थापनं वेदमार्गपरिरक्षणं धर्मसंस्थापनं तदर्थं संभवामि। पूर्ववत्
युगे युगे प्रति युगम् ९ जन्मनित्यसिद्धस्यैव मम सच्चिदानंदघनस्य लीलायात्पानुकरणं कर्मचधर्मसंस्थापनेन जगत्

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्टताम् धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ९
जन्मकर्मचमेदिव्यमेवं यो वेति तवतः त्वत्कादेहपुनर्जन्मनेति मामेति सोऽर्जुन ९०

रिपालनमेममनित्यसिद्धेश्वरस्य दिव्यमश्रुतमन्येः कर्तुमशक्यमीश्वरस्यैवासाधारणं एवमजोपिसन्नित्यादिना प्रति
पादितं यो वेति तवतो भ्रमनिवर्तनेनामूढोऽहं मनुष्यवशात्प्राभगवतो विगर्भवासादि रूपमेव जन्मसंभोगार्थमेव कर्मत्वात्
पितं परमार्थतः शुद्धसच्चिदानंदरसवृत्तज्ञानेन तदपनुद्यन्नस्य अपि मायया जन्मानुकरणमकर्तुरपि परानुग्रहाय क
र्तुनिरुक्तं नित्येव यो वेति स आत्मनोपितं वस्तु रणात् त्वत्कादेहमिदं पुनर्जन्मनेति किंतु मीमगवंतं वासुदेवमेव स
च्चिदानंदघनमेति ससारान्मुच्यत इत्यर्थः हि ९० अर्जुन ९०

गी.टी.४
८७

चत्वारोवर्णाएवचातुर्वर्ण्यस्वार्थेष्वभ्युपेक्ष्यरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागश्चस्तथा
हिसवप्रधानात्राहणास्तेषांचसाविकानिशमाहमादीनिकर्माणि सवोपसर्जनरजःप्रधानाः कृत्रियास्तेषांचतादृशानि
शौर्यतेजःप्रभृतीनिकर्माणि। तमउपसर्जनरजःप्रधानावेश्यास्तेषांचरुष्यादीनितादृशानिकर्माणि। तमःप्रधानाःशूद्राः
स्तेषांचतामसानिजेवाहकभूश्रूषादीनिकर्माणि। तिमनुषेलोकेद्यवस्थितानि। एवंहविषमस्वभावचातुर्वर्ण्यसूत्र
वेनतववेषम्यदुर्वारमित्याशंक्यनेत्याह। तस्यविषमस्वभावस्यचातुर्वर्ण्यस्यद्यवहारदृष्ट्याकर्तारमपिमांपरमार्थदृष्ट्या

चातुर्वर्ण्यमयासृष्टं गुणकर्मविभागशः तस्यकर्तारमपिमांविद्वाकर्तारमयम् ९४

नमांकर्माणिलिपंतिनमेकर्मफलेस्पृहा इतिमांयोभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते ९५

विद्वाकर्तारमयमनिरहंकारवेनाहीणमहिमानं २४ कर्माणिविषयसर्गादीनिमांनिरहंकारवेनकर्तृवाभिमानहीनं
भगवंतंनलिपंतिदेहान्भक्तवेननबद्धंति एवंकर्तृवांनिरास्त्यभोक्तृवांनिराकरोति। नमेममासकामस्यकर्मफलेस्पृहात्
छात्रासकामस्यकास्पृहेतिश्रुतेः। कर्तृवाभिमानफलस्पृहाभ्याहिकर्माणिलिपंतिनदभावाच्चमांकर्माणिलिपंतिनद्वयं
योपिमांकर्तारमभोक्तारंवात्मवेनाभिजानातिकर्मभिर्नसबध्यते अकर्तृत्वज्ञानेनमुच्यतइत्यर्थः ९५

८७

अपरव्याख्या कर्माणि ज्ञानकर्मणि दृश्येजदेसङ्गेषु लक्षणेषु चानुसृतं सर्वभूमाधिष्ठानं कर्म अवेद्यं स्वप्रकाश
चेतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथा अकर्माणि वस्तुप्रकाशोदावक्तृनिकल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थं सत् दृष्ट
श्ययोः संबधानुपपत्तेः। यस्तु सर्वणि भूतानि आत्मन्येवानुपपद्यति। सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सत इति श्रुतेः। एवं
परस्पराध्यासे पिबुद्धं वस्तु यः पश्यति मनुष्येषु मध्ये स एव बुद्धिमान् अन्यः अस्य परमार्थदर्शिवा नैव अन्यस्य वा परमार्थ
दर्शिवात् सवबुद्धिसाधनयोगयुक्तः अतः करणशुद्ध्या एकाग्रचित्तः अतः स एवातः करणशुद्धिसाधनरुत्तमकर्मल
दिते वास्तवधर्मे रेवस्तुयते। यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि परमार्थदर्शिभवा तावन्नेव रुत्तमकर्मकारि वीपपत्तेरित्यभिप्रा
यः। अतो यदुक्तं यश्चावा मोक्षयसे शुभादिति। यच्चोक्तं कर्मादीनां तत्तत्तद्वद्वयमस्तीति। स बुद्धिमानित्यादिस्तुतिश्च।
तत्सर्वपरमार्थदर्शने संगच्छते। अन्यज्ञानादशुभात्संसारान्मोक्षानुपपत्तेः। अतश्चैवान्यत्र बोद्धव्यं। न वा तज्ज्ञानेन
हि भवमिति युक्ते व परमार्थदर्शिनो व्याख्या। यतु व्याख्यानं कर्माणि नित्ये परमेश्वरार्थे नुष्ठीयमाने बंधहेतुवाभावात्
कर्मदमितियः पश्येत्। तथा अकर्माणि नित्यकर्मकारणे प्रत्यवायहेतुवेन कर्मदमितियः पश्येत्स बुद्धिमानित्यादि
तदसंगतमेवानित्यकर्मण्यकर्मदमितिशानस्याशुभमोक्षहेतुवाभावात् मिथ्याज्ञानवेन तस्यैवाशुभवाच्च न वै तादृशं
मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं तत्तद्वद्वयमस्तीति। नित्यकर्मानुष्ठानं हि स्वरूपतोऽतः क
राशुद्धिद्वारेण युज्यते। न तत्राकर्मबुद्धिः कृत्राण्युपयुज्यते शास्त्रेणानामादिषु ब्रह्मदृष्टिवदविहितवात्। नापीदमेव

नो-टी-४
८५

दाकारादिधायकमुपक्रमविरोधस्योक्तेः। एवं नित्यकर्मकरणमपि स्वरूपतो नित्यकर्मविरोधकर्मलोकतयोपयुज्य
ते। ननु तत्र कर्मद्वयः काप्युपयुज्यते। नापि नित्यकर्मकरणप्रत्यवायः। अभावाद्भावोपपत्त्ययोगात् अथवा तदवि
शेषेण सर्वदा कार्यत्वात् प्रसंगात् भावार्थः कर्मशब्दस्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतेष्वर्थो विधीयत इति न्यायेन भावार्थ
स्येवापूर्वजनकत्वात्। अतिशयेनोडशिनं ननु ह्यतीत्यादावपि संकल्पविशेषस्यैवापूर्वजनकत्वाभ्युपगमात्। नेह
तोद्यंतमादित्यमित्यादि प्रजापतिव्रतवत्। अतो नित्यकर्मनुष्ठानार्हकत्वे तद्विरुद्धतया यदुपवेशनादिकर्मदेव
नित्यकर्मकरणोपलक्षितं प्रत्यवायहेतु रिति वेदिकानां सिद्धांतः। अतएव अकुर्वन् विहितं कर्मैव त्रल्लक्षणार्थशता
याख्यातः। लक्षणहेतुः क्रियाया इत्यविशेषस्मरणेन हेतुवानुपपत्तेः। तस्मान्मिथ्यादर्शनापनोदप्रस्तुते मिथ्या
दर्शनव्याख्यानं। शोभते तं नापि नित्यानुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यं। नित्यानिर्गुणदित्यर्थे कर्मण्यकर्मयः पश्येदित्यादि
उक्तं वाक्यं प्रयुज्यान्मयभगवतः प्रतापवापतेरित्यादि भाष्ये एव विस्तरेण व्याख्यातमित्युपरम्यते १५
तस्मात्तत्त्वार्थदर्शिनः कर्तृत्वमिमाना ज्ञावेत कर्मलिप्तं प्रपंच्यते अहं कर्म समाधिनेत्येतेन यस्यापूर्वेक्तिपरमार्थ
दर्शिनः सर्वथा वेतो वेदिका लोके का वा समा रंजाः समा रंभ्यंत इति व्युत्पत्त्या कर्मालिका म संकल्पवर्जिताः कामः
फलतः ह्यसं कल्पे हं करोमीति कर्तृत्वमिमानस्ताभ्यां वर्जिताः लोकसंग्रहार्थं वा जीवन्मात्रार्थं वा प्रारब्धकर्मवे

८५

हीदृशं तर्हि कर्मदीनांतवमिति तदाह कर्मो देहेंद्रियादियापारे विहिते प्रतिविद्धे अहं करोमीति धर्माध्यासेनात्मन्यारोपि
तेनोस्येनाचलत्सु तटस्थवृक्षादिषु समाशेषिते चलनस्वअकर्त्रात्मस्वरूपा लोचनेन वस्तुतः कर्मभावं तटस्थवृक्षादिभि
वयः पश्येत्पश्यति तथा देहेंद्रियादिषु त्रिगुणमायापरिणामवेन सर्वदा स्यापारेषु निर्यापारस्त्रुष्टी सुखमासदत्यभि
मानेन समाशेषिते। कर्मलिप्तापारे परमेष्ठस्थवहुः सन्निरुद्धपुरुषेषु गच्छन्त्यगमनस्वसर्वदा स्यापारिदेहेंद्रियादि
स्वरूपपर्यालोचनेन वस्तुतया कर्मनिवृत्त्या प्रयत्नरूपं व्यापारं यः पश्येदुदाहृतपुरुषेषु गमनमिवात्रोदासीन्यावस्था
यामप्युदासीनोहमास इति अभिमान एव कर्म। एतादृशः परमार्थदर्शी स बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमात्रयोगयुक्तवसर्वध
कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः स बुद्धिमाननुष्येषु सयुक्तः कृतज्ञकर्मकृत् १६

वैकुण्ठेः त्रिभिर्भुजैः स्तूयते। अत्र प्रथमपादेन कर्मविकर्मणो स्तवं कर्मशब्दस्य विहितप्रतिविद्धपरवात् द्वितीयपादेन वा
कर्मणस्त्वदंशितमिति दुष्टव्यंतत्रयत्वं मन्यसे कर्मणो बंधहेतुवा इच्छीमेवमया सुखेन स्थातव्यमिति तन्मया असति कर्तृत्वा
मिथ्यानेविहितस्य प्रतिविद्धस्य वा कर्मणो बंधहेतुवाभावात्। तथा च व्याख्यातं। न मां कर्मणि लिपंतीत्यादिना सति च कर्तृ
त्वमिमाने इच्छीमहमास इत्योदासीन्याभिमानात्मकं कर्म तदपि बंधहेतुवैववस्तुतः वापरिज्ञानात् तस्मात् कर्मविक
र्मण्यकर्मणो तवमीदृशं तावाविकर्मिकर्मैरित्यज्य कर्तृत्वमिमानफलाभि संधि हानेन विहितं कर्मैव कुर्वित्यभिप्रायः
॥

८६

यतो गृहकृतीनामेकर्मफलस्य हेतुज्ञानात्कर्मभिर्न बाधते अतः एवं आत्मनोऽकर्तुः कर्मलिपं ज्ञावाकृतं कर्मपूर्वैरिति कृतं तेषां विप्र
स्मिन् युगे यथा तिसृषु प्रभृतिभिर्मुमुक्षुभिस्तस्मात्तन्मपि कर्मैव कुरुते तूष्णीमासननापि सत्रासं यद्यतव वित्तदासशुद्धये तत्र
विज्ञेयं किं संप्रहर्षपूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं अतिपूर्वयुगांतरे पितृकृतं एतेनास्मिन् युगे च पूर्वपूर्वतरैः कृतं वादवश्य
वया कर्तव्यं कर्मैति दर्शयति १६ ननु कर्मविषये किं काश्चित्संशयोपपत्तिर्येन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमित्यादि निर्वन्नासि अस्त्येवे
त्याह नोऽप्यस्य निष्क्रियेषां पितृस्थवृद्धेषु गमनप्रमददर्शनात् तथा दृष्टुं सन्निरुद्धेषु गच्छत्वपि पुरुषेषु गमनप्र

एवं ज्ञावाकृतं कर्मपूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् १६
किं कर्म किं कर्मैति कवयोऽत्र मोहिताः ततैकमप्रवक्ष्यामि अज्ञावा मोहसंश्रुता १७

मदर्शनात्परमार्थतः किं कर्म किं वा परमार्थतोऽकर्मैति कवयो मेधाविनोऽपि अत्र अस्मिन् विषये मोहिता मोहनिर्णयासा
मर्षावाप्ता अत्यंतदुर्निर्णयवादि स्युः १८ ततस्मात्तु भूमिहं कर्म अकारप्रभेदेण खेदादकर्मवत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण संदे
होऽत्र देवदद्यामि यकर्म कर्मस्वरूपं सावा मोक्षं समुक्तो न विष्य स्य भुजात्संसारत् १९ ननु सर्वलोकप्रसिद्धं वाद
हमेवैतज्ज्ञानादि देहेंद्रियादिव्यापारः कर्मतूष्णीमासनमकर्मैति तत्र किं वया कृतव्यमितितत्राह हि यस्मात्कर्मैत
अदिहितस्यापितर्कबोद्धव्यमस्ति विकर्मणश्च प्रतिबिद्धस्य अकर्मणश्च तूष्णीभावास्त्यत्र वाक्यत्रये पितवमस्ती
यध्याहारः यस्मात्तद्गहनादुज्जना कर्मण इत्युपलक्षणा कर्मकर्मविकर्मणो गतिस्तद्विमर्शः १८

२४ कर्ममोहादिबोधोऽत्र बोद्धव्यं तद्विकर्मणोऽतिः १८

ज्ञानं

गाह्या चेषा रूपा भवति तं कर्मदावकर्मादिदर्शनं तदेवाग्रि स्तेनदग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्मणि यस्यांतदधिगम
२२ पूर्वादिबोधोऽत्र विनाशो तद्व्यपदेशादिति न्यायात् ज्ञानाद्विदग्धकर्माणांतं बुधा ब्रह्मविदः परमार्थतः पंडितं आहुः
। सम्यक् दृष्टी हि पंडित उच्यते ननु भ्रांत इत्यर्थः २० भवतु ज्ञानाग्निना प्राक्तनानामपारं कर्मणां दाह आगामिनो वा नु
स्यति ज्ञानोत्पत्तिकाले क्रियमाणं तु पूर्वैरयोरनंतं भावाफलाप्यवेदिति भवेत्कस्य विदाशं कानामपनुदति कर्म
णि फलेना संगं कर्तव्यं भिमानं भोगाभिजातं च सत्का अकर्त्र भोक्ता सस्य गृह्णनेन बाधितं त्रित्यतः परमानंद

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणांतमाहुः पंडितं बुधाः २०
त्यक्ता कर्मफला संगं नित्यतः तौ निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तौ पि नैव किंचिकरोति सः २१

स्वरूपलाभेन सर्वत्र निराकांक्षः निराश्रयः आश्रयो देहेंद्रियादि रद्वैतदर्शनेन निर्गतो यस्मात्स निराश्रयो देहेंद्रि
याद्यभिमानशून्यः फलकामनायाः कर्तव्यभिमानस्य निवृत्तौ हेतुर्गर्भकर्मणो विशेषण इयं एवं भूतो जीवन्मुक्तो युः स्या
नदृष्टायां कर्मलिपेदि के लोकि के वा अभिप्रवृत्तौ पि प्राशस्त्य कर्मवशात् लोकदृष्ट्या अभितः सांगोपांगानुष्ठाना
यप्रवृत्तौ पि स्वदृष्ट्या नैव किंचिकरोति सः निष्क्रियात्मदर्शनेन बाधितवादि स्युः २२ यदाऽत्यंतविद्वेषहेतो रपि
ज्योति होमादेः सम्यक् ज्ञानवशात् फलाजनकं वंतदाशरीरस्थितिमात्रहेतो रविद्वेषकस्य भिदाटनादेर्नास्त्ये

मी.टी.४
८०

बन्धहेतुवमितिकेमुसन्नायेनाह निशशीर्गततुल्यः यतचित्तात्मावित्तमंतःकरणं आत्मावाह्योद्वयसहितोदेहसो
सहितोप्रत्याहारेणानिगृहीतोयेनसः यतो जितोद्वयोऽतोविगततुल्यत्वात्सकसर्वपरिश्रहः। त्यक्ताः सर्वपरिश्रहा
भोगोपकरणानियेनसः एतादृशोपिप्रारब्धकर्मवशात्शारीरशरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंकोपीनाछादनादि
ग्रहणमिहाटनादिरूपंयतिप्रतिशास्त्राभ्यनुज्ञातं कर्मकायिकंवाचिकंमानसंचतदपिकेवलं कर्तव्यमिमानस्य
पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्परमार्थतोऽकर्त्रात्मदर्शनात्प्राप्नोतिनप्राप्नोतिकिल्बिषंधर्मधर्मफलभूतमनिष्टं

निशशीर्यतचित्तात्मासकसर्वपरिश्रहः शारी
रंकेवलंकर्मकुर्वन्प्राप्नोतिकिल्बिषम् ११

ह संसारपापवत्सु एषस्याप्यनिष्टफलत्वेनकिल्बिषत्वात्। येतुशरीरनिर्वर्त्यशरीरमितिद्यावत्तै। तन्मतेकेवलंक
र्मकुर्वन्भित्तोऽधिकार्थलाभादव्यावर्तकत्वेनशरीरपदस्यवैयर्थ्यात्अथवाचिकमानासकव्यावर्तनार्थमिति
ज्ञेयत्वात्तदाकर्मपदस्यविहितमात्रपरवैशारीर्यवैतंकर्मकुर्वन्प्राप्नोतिकिल्बिषमित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽनर्थ
कः। वाचिकमानसंचविहितंकर्मकुर्वन्प्राप्नोतिकिल्बिषमितिचशास्त्रविरुद्धमुक्तंस्यात्। विहितप्रतिषे
दसाधारणपरवैयर्थ्यमेवआघातदतिभाष्यएवविस्तरः ११ श्रीकृष्णः

त्यक्तसर्वपरिश्रहस्ययतेः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनंकर्माभ्यनुज्ञातं तत्राच्छादनादिव्यातिरेकेणशरीरस्थितेर
संभवाद्यः। आदिनापि स्वप्रयत्नेनात्रादेकंसंपाद्यमितिप्राप्तेनियमायाह शास्त्राननुमतप्रयत्नश्चातिरेकोयदृ
क्तायेवजोलाभोऽत्राच्छादनादेःशास्त्रानुमतस्ययदृच्छालाभस्तिनसंतुष्टस्तदधिकतदृच्छारहितः। तथाचशास्त्रं
नेच्छेदितिप्रकृत्यत्रयावित्तमसंलुप्तमुपपन्नंयदृच्छयेतियात्रासंकल्पादिप्रयत्नंवारयति। मनुरपि नचो
त्पातमिन्निन्नाभ्यांननद्वत्रांगविद्यया। नानुशासनवादाभ्यामिहोत्तिष्ठेत्कहिर्विदिति। यतयोभिहार्थंशामंभ

यदृच्छालाभसंतुष्टोद्वद्वातीतोविमत्सरः समः सि
द्धावसिद्धोचक्रवापिननिबध्यते १३

विशंतीत्यादिशास्त्रानुमतस्तुप्रयत्नः कर्तव्यएव। एवंलक्ष्यमपिशस्त्रनियतमेव। कोपीनयुगलंवासः कंथा
शीतनिवारिणी। पादुकेवापिगृहीयाकुर्यान्नायस्यसंग्रहमित्यादि। एवमन्यदपि विधानबधरूपंशास्त्रस
हाननुस्वप्रयत्नमंतरेणालाभेशीतोलादिपादितः कथंजीवेदतत्राहद्वद्वातीतः। द्वद्वातिरुसिपासाशीतोस्तव
सदिनिश्रीतोऽतिकंतः समाधिदशायांतेषामसुरणात्पुनश्चानुदशायांस्फुरेत्तत्परांमानंदाद्वितीयाक

गी.टी.४
८९

अभिभक्तमप्रत्ययेन बाधात। तैर्द्वैरुपहन्यमानोप्यनुभितचित्तः। अतएव परस्य लाजे स्वस्यालाभे च विमत्सरः परो
कर्षा सहनपूर्विकास्तदो कर्षवां कामस्य सत इदितः अद्वितीया तदर्थेनेन निर्वो बुद्धिः अतएव समस्तुल्यो यदृच्छा
भस्य सिद्धावसिद्धो वा सिद्धो न दृष्टः नाप्यसिद्धो विषयः सत्त्वानुभवेना कर्तव्यपूरे शरीरपितकर्तव्यः शरीरस्थितिमा
अनयोजनं भिदाटनादिकर्म कर्वापिन निबध्यते बंधहेतोः सहेतुकस्य कर्मणो ज्ञानादिना दग्धवादिनिपूर्व
कानुवादः ३२ त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यदृच्छालाभसंनुष्टस्य यतेर्यच्छरीरस्थितिमानप्रयोजनं भिदाटनादिक
गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्मसमग्रं प्रविलीयते ३४

स

यत्तु कर्तव्यं निबध्यत इत्युक्ते गृहस्थस्य ब्रह्मविद्योजनकादेर्यज्ञादिरूपं यकर्मत इंधहेतुः स्यादिति भवेत्
स्य विराशं कतामने तुं त्यक्ता कर्मफला संगमित्यादिनोर्क विवर्णोति गतसंगस्य फला संगभूयस्य मुक्तस्य क
र्तव्यं भोक्तव्यं ध्याहः सभूयस्य ज्ञानावस्थितचेतसः निर्विकल्पक ब्रह्मात्मैक बोध स्वास्थितचित्तं यस्य त
स्य स्थितप्रज्ञेत्यर्थः। उतरो तरे विशेषणस्य पूर्वपूर्वहेतुवेना न्वयोदृष्ट्यः गतसंगवं नुतः यतो ध्यासहीनवं
तदुत्तो यतः स्थितप्रज्ञत्वमिति ईदृशा स्यापि प्रारब्धकर्मवशात् यज्ञा यदज्ञसंरक्षणार्थं यज्योतिष्मादि

८९

यत्तु प्रेक्षा चरवेन के कर्तव्यं तर्थात् ताराविलोके तत्प्रीत्यर्थमिति वा आवरतः कर्मयज्ञा नादिकं समग्रं सहा ग्रेया फले
न विवर्णोति स मग्रं प्रविलीयते प्रकर्षेण कारणो ह्येदेन तददर्शनाद्विलीयते विनश्यतीत्यर्थः ३४ अनुक्तिर्यथा
कर्षफलमजनयि वैवकुतो नश्यति ब्रह्म बोधेत कारणो ह्येदादित्याह अनेककारक साध्या हियज्ञादिक्रिया भवति
देवतोद्देशेन इत्यस्या गोयागः स एव त्यज्यमान इत्यस्या गोप्रहेयादो मरुत्युच्यते तत्रोद्देश्या देवतासंप्रदानं त्यज्यमा
न इत्येव हविः शब्दाद्यं साक्षात्तवर्थं कर्म। तत्कलं तु स्वर्गादिव्यवहितं भावना कर्म एवं धारकवेन हविषो गोप्रहेये

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मेतेन गंतव्यं ब्रह्म कर्मसमाधिना ३५

साधक तमतया जुक्तादिकरणं प्रकाशकतया मंत्रादीति करणमधिकारक ज्ञापक मेदेन द्विविधं एवं त्यागो गोप्र
हेयश्च द्वैकिये तत्राद्या यजमानः कर्ता प्रहेयेतु यजमानपरिक्रीतो ध्युः प्रहेयाधिकरणं वाग्निः। एवं देशकालवि
धिक्रियाधिकरणं सर्वक्रिया साधारणं इत्यर्थः। तदेवं सर्वेषां क्रियाकारक व्यवहाराणां ब्रह्माज्ञानकल्पितानां रज्जु
संज्ञक कल्पितानां सर्पधारादंजदीनां रज्जुतब्रह्मनेन बाधे बाधितानुव्याक्रिया कारकादिव्यवहाराभा सो दृश्य
सातो विदग्धपदव्यायेन एसाधकत्वं तद्व्यनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते ब्रह्मदृष्टिरेव च सर्वयज्ञात्मिकेति स्तूयते।

ने

गी. टी.
९२

तथा हि। अर्थेनेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याऽर्पणं जुक्तादिमंत्रादिवा। एवमर्थेनेऽस्मादित्युत्पत्त्याऽर्पणं देवता रूपं संप्रदा-
नं एवमर्थेनेस्मिन्नित्युत्पत्त्याऽर्पणमधिकरणं देशकालादि। तत्सर्वं ब्रह्मणिकल्पितं वा द्रष्टुं वरं जुक्तमित्युत्पत्त्याऽर्पणं गव-
दधिष्ठानव्यतिरेकेणासदित्यर्थः। एवं हि विद्यागप्रहेपक्रिययोः साक्षात्कर्मकारकं तदापि ब्रह्मेव। एवं यत्र प्रक्षिप्यतेऽपि
सोपि ब्रह्मेव। ब्रह्माग्रावितिसमस्तं पदं तथा येन कर्त्ता यजमानेनाधुर्युणाचल्यते प्रक्षिप्यते च तदुभयमधिकर्त्त-
कारकं कर्त्तारिविहितया तृतीयययारूढब्रह्मेति विधीयते ब्रह्मेणेति। एवं कृतमपि हवर्नत्यागक्रियाप्रहेपक्रिया च।
तदपि ब्रह्मेव। तथा तेन हवनेन यदंतं यं स्वर्गादिव्यवहितं कर्म तदपि ब्रह्मेव। अत्रत्य एवकारः सर्वत्र संबध्यते। कु-
मित्यत्रापि हवनेन ब्रह्मेत्यनुषज्यते व्यवधानाभावात्साक्षात्कावाच्च। वित्यतिस्त्वा पुनः वित्यादावब्रिड्णेत्यादिपर-
वाक्यशेषवत्। अनेन रूपेण कर्मणि समाधिर्ब्रह्मज्ञानयस्य सकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठात्रापि ब्रह्म-
श्मानं दाहयंतं यमिस्यनुषज्यते साक्षात्कादव्यवायाच्च यातेऽनेन राजाशयेत्यादौ तत्पूर्वशिष्टेत्यादि पूर्ववाक्य-
षवत्। अथवा अर्थेनेनेनेतिकरणव्युत्पत्त्याऽर्पणपदेनेव स्वर्गादिफलमपि ग्राह्यं। तथा च ब्रह्मेव तेन गंतं ब्रह्म कर्म-
समाधिनेत्युत्तराहं सा न फलकथनायेवेति समं सं-अस्मिन्पदे ब्रह्म कर्म समाधिनेत्येकं वापदं पूर्वब्रह्मपदं कृत-
मित्यनेन संबध्यते। चरमं गंतं वापदं नेति भिन्नं वापदं। एवं च नानुषंगद्वयल्लेश इति स्पष्टं। ब्रह्म गंतं वापदं नेति

३२

वत्तत्प्राप्तिरूपवारादत एव न स्वर्गादित्युक्तं तेन गंतं वापदं विद्याया आविद्यककारकव्यवहारो हेदाव। तदुक्तं वार्तिक-
द्विः। कारकव्यवहारो हि भुङ्क्ते वस्तुन वीरुते। भुङ्क्ते वस्तुनि स द्वे वकारकव्यापतिः कुत इति। अर्पणादिकारकस्वरू-
पानुपमदेनेव तत्र नामादाविव ब्रह्म दृष्टिः हि स्थिते संपन्नात्रेण फलविशेषायेति केषां चिद्वाश्वानभाष्यकृद्विरे-
व निराकृतं उपक्रमादिविरोधाद्ब्रह्मविद्याप्रकरणे संपन्नात्रेण सक्तवादेत्यादियुक्तिभिः १५ अधुना सम्य-
गदर्शनस्य यज्ञरूपकं चेन स्थावकतया ब्रह्मार्पणमंत्रे स्थिते पुनरपि तस्य स्तुत्यर्थमितरा न्यज्ञानुपन्यस्यति देवा इति

दैवमेवापरेयं संयोगिनः पर्युपासते ब्रह्मागनावपरेयं संयजेनेवोपजुहति १६

इत्युत्पत्तेयेन सदेव यज्ञस्तमेव यज्ञं दर्शपूर्णमासज्योतिषोमादिरूपमपरेयोगिनः कर्मिणः पर्युपासते सर्वदा कु-
र्वन्ति न ज्ञानयज्ञः। एवं कर्त्तव्यं यज्ञमुक्तांतः करणं शुद्धिद्वारेण तत्फलभूतं ज्ञानयज्ञमाह। ब्रह्मागो सत्यज्ञानार्जतानं
दरूपे निरस्तमस्तविशेषं ब्रह्मतत्पदार्थं स्तस्मिन्मनोयज्ञं प्रत्यगात्मानं वंद्यार्थं यजेनेव यज्ञशब्द आत्मनाम
दुयात्केन पठितः इत्यं भूतल्लोके तृतीया एवकारो भेदाभेदव्याख्याः वंद्यार्थं भेदेनेवोपजुहति तत्फल-
पतया पश्यतीत्यर्थः अपरे पूर्वविलक्षणस्तव दर्शननिष्ठाः सन्त्यासिन इत्यर्थः जीव ब्रह्मा भेददर्शनं यज्ञं चेन
संपाद्य तत्साधनयज्ञमप्युपजुहते अथा-इत्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञ इत्यादिना स्तोत्रम् १६ श्रीकृष्णः

नी टी ४

२३

तदनेन मुख्यमोक्षोद्देशो दर्शितो। अवदिकिर्निर्देशितं प्रथमः साधनतत्त्ववैयर्थ्यज्ञेन समाधत्ततत्र श्रोत्रादीनिज्ञा
नेन्द्रियाणि तन्निशब्दादिविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य अनेन साधारण्यमाधिरिति त्रयमे
कविषयसंयमशब्देनोच्यते। तथावाहजगदानुपतजलिः त्रयमेकत्र संयमइति। तत्र ह्यसुंदरीकादिमनसि
रकालस्थापनधारणा एवमेकत्र धृतस्य चित्तस्य भावदाकाररतिप्रवाहोत्तरांश आकारप्रत्ययव्यवहितो ध्या
नां सर्वथा विजातीयप्रत्ययानंतरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः समाधिः सतु चित्तभूमिनेदेनाद्विविधः संप्रज्ञातो

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु नुक्नति शब्दादीन् च ध्यानयो रंन्द्रियाग्निषु नुक्नति २७

प्रज्ञातश्च चित्तस्य हि पंचभूमयो भवन्ति क्षिप्रं मूढं क्षिप्रमेकाग्रं निरुद्धमिति। तत्र रागद्वेषादिवशाद्विषयेष्वभिनिवि
ष्टं क्षिप्रं तं द्वादिशब्दं मूढं। सर्वदा विषयासक्तमपिकदा चिद्धं न निष्ठं क्षिप्रं क्षिप्रं तया विक्षिप्रं तनक्षिप्रमूढ
योः समाधिशब्देनान्निविक्षिप्रेतु वेतसिकादा विक्कः समाधिविद्वेषप्राधान्याद्योगपक्षेन वर्तते किंतु तीव्रपव
नविक्षिप्तप्रदीपवत्स्वयमेव नश्यति। एकाग्रं तु एकविषयकधारवाहिकरति समर्थी स बोद्धे केलातमोगुणरू
ततं द्वादिशब्दं लयाभावादात्माकाररतिः सा च तोगुणरूतवांचल्यरूपविक्षेपाभावादेकविषयेवेति शुद्धसर्वे

२३

भवति क्षिप्रमेकप्रत्ययभूमौ संप्रज्ञातः समाधिः तत्र ध्येयाकाररतिरुद्दिभासते तस्या अपि निरोधे निरुद्धचित्तम
संप्रज्ञातः समाधिभूमिः तदुक्तं तस्यापि निरोधे सर्वरतिनिरोधान्निर्वीजः समाधिरिति। अयमेव सर्वतो विरक्त
स्य समाधिकलनपि सुखमनपेक्षमाणस्य योगिनो दृष्टभूमिः सन्धर्ममेघइत्युच्यते। तदुक्तं प्रसंख्यानेषु कसी
दस्य सर्वथा विवेकशब्देन धर्ममेघः समाधिरततः श्लेशकर्मनिरतिरिति। अनेन रूपेण संयमानां जेदाग्निषु
तिवक्रवचनं तिष्ठं द्वादिशब्दं नुक्नति। धारणा ध्यान समाधि सिद्धार्थं सर्वाणीन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहरन्ती
त्यर्थः। तदुक्तं स्वस्वविषया संप्रयोगे विज्ञानानुकार एवो द्वादिशब्दं प्रत्याहारइति। विषयेभ्यो निगृहीतानीन्द्रिया
णि चित्तरूपा एव भवन्ति। ततश्च विक्षेपाभावाद्धितधारणादिकं निर्वहन्तीत्यर्थः। तदनेन प्रत्याहारधारणाध्या
नरमाधिरूपं योगांगचतुष्टयमुक्तं। तदेवं समाध्यावस्थायां सर्वेन्द्रियरतिनिरोधो यज्ञवेनोक्तः। इदानीं बुद्धानां
वस्थायां रागद्वेषादिव्येन निषयभोगोयः सोपपरो यज्ञइत्याह। शब्दादीन् विषयानन्येन्द्रियाग्निषु नुक्नति। अ
न्ये बुद्धिजावस्थायां श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं स्पृहाभूयवेन अनन्यसाधारणं कुर्वन्ति संयवतेषां हो
मः २७ तदेव पातं जलमतानुसारेण लयपूर्वकं समाधिततो बुद्धानां नयज्ञइत्युक्ता वल्लादिमतानुसारं
तद्वत्तत्त्वं समाधिधारणाच्छेदेन बुद्धानां भूयः सर्वकलभूतं यज्ञांतरमाह द्विविधो हि समाधिर्भवति

२४

गी. ११-४
९७

महर्षिर्वाचः पूर्वकथितं तदनुभवमात्रं भगवन्वादिभ्यः नित्यायेन कारणाद्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वं चोक्तं तप
चमूतकार्यव्यतिरेकसमष्टिरूपविशदकार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति। तथा समष्टिरूपमपि चोक्तं तपवभूतात्म
कं कार्यमप्युक्तं तपवमहाभूतकार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति तत्रापि पृथिवीशब्दस्पर्शरूपरसगंधाख्यपंचगु
णानां धेतृत्वं तु गुणानां कार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति तदनुगुणं अपि गंधरसैतरेत्रिगुणात्मकतेजः कार्यवा
च्यत्वेतिरेकेण न संतितदिति त्रिगुणात्मकं तेजो गंधरसतृपेतरदिगुणवायुं कार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति सोऽपि हि
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाजो नु कृतिस्तानदीपिते १८

गुणात्मको वायुः शब्दमात्रगुणकाशकार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति स च शब्दगुणआकाशो ब्रह्मा मिति परमेश
रसंकल्पात्मका ईकारकार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति सोऽपि संकल्पात्मको हंकारो मायेश्वररूपमहवैतकार्यवा
च्यत्वेतिरेकेण नास्ति तदपि ईकाररूपमहत्त्वमायापरिणामवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति तदपि मायाशब्दकारणं
अत्रैवैतन्मोक्षस्तवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति तत्संशयान्न विद्यमानात्कार्यकारणत्वे प्रपञ्चे वैतन्यमात्र
मेतरोयः स एव सत्यपूर्वकश्च्यते। तत्र तत्र मस्यादि वेदांतमहावाक्यार्थज्ञानाभावेनाविद्यातत्कार्यस्या
कार्य

९४

हीणवात एवैतन्मोक्षकारणमवेत १९ कल्पात्मको वायुः शब्दमात्रगुणकाशकार्यवाच्यत्वेतिरेकेण नास्ति स च शब्दगुणआकाशो ब्रह्मा मिति परमेश
दिमहावाक्यार्थसादृश्याविषयानेव तेषां संशयान्न कार्यानिवृत्तेरनाद्यविद्यायाश्च पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यत्वा
पि पुनरुत्थानाभावात्तद्विज्ञो बाधपूर्वकः समाधिः स एव नैव हो केन प्रदर्श्यते। तथा हि। पूर्वाणि निर्विज्ञानि स्थूलरू
पाणि संस्काररूपाणि च। इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियवृत्त्याणां आविर्भावद्वारा सन प्राणारब्धानां कृपाणि पादसायुषस्या
स्थानां च पंचानां बाधानां तत्रांतरयोश्च मनोबुद्धौ कर्माणि च शब्दस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणां गंधग्रहण
निवचनादानविहरणो ह्यसर्गानंदाख्यानि च संकल्पाध्यवसायो वा। एवं प्राणकर्माणि च। प्राणानां प्राणवान्वाजांश्च
न समाना रथानां पंचानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनं कुंचनं प्रसारणं दिशितपीतं समनयनं कुर्धनयनं
मितादीनि अनेन पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रियाणि च प्राणमन्त्रे बुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्म
भूतसमष्टिरूपं हि रण्यगर्भव्यमिह विवक्षितमिति वदितुं सर्वाणीति विशेषणं आत्मसंयमयोगाजो आत्मविष
यकः संयमो धारणा ध्यानं प्रज्ञा तसमाधिरूपस्तत्परिणामसति योगो निरोधः समाधिः संपतंजलिः सूत्रयामास
तत्तन्निरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावात्तदुक्तं तत्रांतरयोश्च मनोबुद्धौ कर्माणि च शब्दस्पर्शग्रहणरूपदर्शनरसग्रहणां गंधग्रहण
निवचनादानविहरणो ह्यसर्गानंदाख्यानि च संकल्पाध्यवसायो वा। एवं प्राणकर्माणि च। प्राणानां प्राणवान्वाजांश्च
न समाना रथानां पंचानां कर्माणि बहिर्नयनं अधोनयनं कुंचनं प्रसारणं दिशितपीतं समनयनं कुर्धनयनं
मितादीनि अनेन पंचज्ञानेन्द्रियाणि पंचकर्मेन्द्रियाणि च प्राणमन्त्रे बुद्धिश्चेति सप्तदशात्मकं लिङ्गमुक्तं तच्च सूक्ष्म
भूतसमष्टिरूपं हि रण्यगर्भव्यमिह विवक्षितमिति वदितुं सर्वाणीति विशेषणं आत्मसंयमयोगाजो आत्मविष

पंचानां

गी.टी.४
८५

धसंस्कारः प्रादुर्भवति ततश्च निरोधमात्ररूपेण चित्तात्मनो निरोधपरिणत इति तस्य फलमाह । ततः प्रशांतवाहितासं
स्कारादिति तमोरजसो रूपा लयविहेयशून्यत्वेन शुद्धसवरूपं चित्तं प्रशांतमित्युच्यते । पूर्वपूर्वप्रशमसंस्कारपाटवेन त
साधिक्यं प्रशांतवाहितेति । तत्कारणं वस्तुन्यासात् । विरामप्रत्ययाभ्यामपूर्वः संस्कारशेषोऽन्य इति । विरामोऽप्युपरमस्त
स्य प्रत्ययः कारणं च्युपरमार्थः । पुनस्तथाभ्यासः । पोतः पुन्येन संपादनं स्तत्सर्वकस्तज्ज्ञानोऽयः संप्रज्ञानादि
लुप्तोऽसंप्रज्ञात इत्यर्थः । एतादृशोऽय आत्मसंयमयोगः स एवाग्निस्त्रिस्मिन् ज्ञानदीपिते । ज्ञानं वेदांतवाक्यज्ज्ञानं
ह्येकमेकमाकाकारस्तेनाविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपिते अत्यंतोऽज्वलिते बाधपूर्वके समाधौ समष्टिलिंगशरीरम
परेऽनुकृतिप्रविभापयंतीत्यर्थः । अत्र वसवीणीति । आत्मेति ज्ञानदीपित इति । विशेषणैरेणावित्येकवचनेन वपूर्व
वैलक्षण्यं सूचितमिति न पोत इत्यमरः २८ एवमिति श्लोकेऽप्ययं ज्ञानुत्काऽधुने केन श्लोकेन व्युत्पन्नानाह
इत्यस्याग एव यथाशास्त्रं यज्ञो येषां ते इत्ययं ज्ञाः पूर्वदत्तारव्यस्मार्तकर्मपराः । तथा च स्मृतिः वापीकूपतडागादि
देवतायतनानि वा अन्नप्रदानमाशमः पूर्वमित्यभिधीयते । शरणागतसंन्यासं भूतानां वायाहिंसनां बहिर्विद्वय
दानं दत्तमित्यभिधीयते । इति । इष्टास्वयं श्रोतं कर्म तु देवमेवापरे यज्ञमित्यत्रोक्तं अतर्विद्वानमपि तत्रैवं तर्क्यते । तथा
ह्युच्यते । शरणागतप एव यज्ञो येषां ते तपो यज्ञास्तपस्विनः । तथा योगश्च तदृतिनिरोधोऽष्टांगो यज्ञो येषां ते यो

८५

गयज्ञाः यमनियमासनादियोगां गानुष्ठानपराः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानसमाधयो हि योगस्याष्टा
लंघनानि । तत्र प्रत्याहारः श्रोत्रादीनां द्रियाण्यन्वयव्यवृत्तः प्रारणा ध्यानसमाधय आत्मसंयमयोगाग्रावित्यत्रोक्ताः प्रा
णायामोऽपानेऽनुकृतिप्राणमित्यनंतरं श्लोके वक्ष्यते । यमनियमासनाऽन्यत्रोच्यंते आहिसासत्यास्ते यत्र स्मचयीपरिय
दाः यमाः पंच । शौचमंतोषतपः स्वाध्यायश्चरप्राणायानानि नियमाः पंच स्थिरसुखमासनं पञ्चकस्वस्तिकाद्यनेकविधं
अशास्त्रीयः प्राणिवधो हिंसा । सावकृतकारिणां नुमोदितजे देनत्रिविधा । एवमयथार्थभाषणमवध्यहिंसा नुबन्धि
इत्ययं ज्ञोऽस्तपो यज्ञो योगयज्ञस्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च यतयः संशितव्रताः २९
यथार्थभाषणं च अनृतं । स्तेयमशास्त्रीयमार्गेण परद्रव्यस्वीकरणं । अशास्त्रीयः स्त्रीपुंसव्यतिकरो मेधुनं । शा
स्त्रानिषिद्धमार्गेण देहयात्रा निर्वीहकाधिकभोगसाधनस्वीकारः परियहः । एतन्निवृत्तिरुत्पादपरमायमाः ।
यमउपरम इति स्मरणात् । तथा च शौचं विधिवद्वाह्यमाभ्यंतरं च । मृत्तलादिभिः कायादि कालनंहितमित्येधाश
नादिवाह्यं । मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिभिर्नमलकालनमांतरं । संतोषो विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्या
नुपादित्वा नूपाचितवृत्तिः । तपः कुसिपासाशीतोष्णादिद्वंद्वसहनं काष्ठमोनाकारमोनादि व्रतानि च । शौचं तेनापि
स्वाभिप्रायाप्रकाशनं काष्ठमोना । अवचनमात्रमाकारमोनामिति भेदः । स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणां अध्ययनं

श्री रामचंद्र उज्ज

9

॥ अथ वज्रप्रणिधानं सर्वकर्माणां तस्मिन् वज्रप्रणिधानं कृतं तदा यत्पुण्यं एते विप्रसूपा नि यमाः पुराणेषु येषु कृ-
 तं तादृशं तस्यैव यमनियमे भूतं भविष्यति ॥ एतादृशं यमनियमाद्यभ्यासपरायोगयज्ञाः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यथावि-
 धिवेदाभ्यासपराः स्वाध्याययज्ञाः न्यायेन वेदार्थनिश्चयज्ञानयज्ञाः ॥ यज्ञान्तरमाह ॥ यत यो यत्नशीलाः संशितव्रताः
 सम्यक्श्रुतानि तोहरीकृतानि अतिदुर्लभजितानि येनानि संशितव्रताव्रतयता इत्यर्थः ॥ तथा च भगवानुपकुंजलिः
 वेदातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतमिति विपूर्वमहिंसाद्याः पंचयमाउक्तास्त एव ज्ञात्याद्येन वच्छेदे
 न वच्छेदभूमयो महाव्रतशब्दाद्याः तत्राहिंसातात्पर्यवच्छिन्ना यथा मृगयोर्मृगातिरिक्ता न हनिष्यामीति देशावच्छिन्ना
 यतीर्षहनिष्यामीति ॥ सैव कालावच्छिन्ना यथा न वदुर्दश्यां न पुण्ये हनीति ॥ सैव प्रयोजनविशेषरूपसमयावच्छिन्ना
 यथा नृत्रियस्य देवत्रालापप्रयोजनव्यतिरेके न हनिष्यामीति युद्धविना न हनिष्यामीति च ॥ एवं विवाहादिप्रयोज-
 नव्यतिरेकेण मत्तनवदिष्यामीति ॥ एवमापकायव्यतिरेकेण कुटुंबाद्यातिरिक्तस्तेयं न करिष्यामीति ॥ एवमनुष्य-
 तिल्लिकादिपक्षीहनिष्यामीति ॥ एवं गुवीदिप्रयोजनमंतरेण न पारिग्रहीष्यामीति ॥ यथा योग्यमवच्छेदोदृष्टव्यः
 एतादृशान् वेदपरिहारेण यदा सर्वजाते सर्वदेवा सर्वकाल सर्वप्रयोजनेषु न हन्यन्ते ॥ अहिंसादयो भवन्ति ॥
 महत्तमवर्जनेन परिपाल्यमाना तदा तदा ते महाव्रतवर्जनेन च्यन्ते ॥ एवं काष्ठमोनादि व्रतमपि द्रष्टव्यं ॥ एतादृशव्रत-
 तदाहं नि

33

दोषैर्विकामक्रोधलोभमोहानां चतुर्णामपिनरकद्वारभूतानां निवृत्तिः। तत्राहिसयाहमया क्रोधस्य। अहस्येण वस्तु
निवारेण कामस्य। अस्तेयापरिग्रह रूपेण संतोषेण लोभस्य। सत्येन यथार्थज्ञानरूपेण विवेकेन मोहस्य। तन्मूलानां
च सर्वेषां निवृत्तिरिति द्रष्टव्या। इतराणि च फलानि भक्त्या नो योगशास्त्रे कथितानि २२ प्राणायामयत्नमाह साध
ना। अपाने। पानवृत्तौ मुकुटप्रतिपत्तिप्राणवृत्तिं वा ह्यवाप्योः शरीरान्तरप्रवेशेन पूरकारणं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः।
प्राणोपानंतथापरे मुकुटिशरीरवायोर्बाहिर्निगमनेन रेचकारणं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः। पूरकरं च कथनेन चतसृ
नाभिनोद्विविधः कुंभकोपिकथित एवायथाशक्ति वायुमापूरयान्तं श्वासप्रश्वासनिरोधः क्रियमाणो तः कुंभकः य

अपानेनु कृतिमायं प्राणेषः नन्तथापरे प्राणाया भगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः

अपरे नियताहाराः प्राणानूपाणेषु बुद्धिः ३०

यथाशक्तिसर्वेषां विविधानां तन्त्रां क्रियमाणो बहिः कुम्भकः एतत्प्राणायामत्रयानुवादसर्वकृतचतुर्थकुम्भकमाह प्रा
णायामशरीरसुखनासिकाभ्यामांतरस्य वायो बहिर्निगम्य प्राणस्य गतिः बहिर्निर्गतस्योतः प्रवेशः अश्वासो
ऽपानस्य गतिः अन्तरिके प्राणगतिनिरोधः रेवके अपानगतिविनिरोधः कुम्भक इत्ययमगतिविनिरोध इति क्रमेण युग
पञ्चश्वासप्रशुसारख्ये प्राणायामगतीरुद्धा प्राणा सागरा यस्याः ततोऽपरे पूर्वविलहणाः नियता हारा आहार

ਜੀ.ਟੀ.
੨੭

नियमादिभोगसाधनविशिष्टाः प्राणेषु बाह्याः आंतरा कुंभकाभ्यामनिग्रहीतेषु प्राणान् तानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरूपान् मुक्तं
तिचतुर्थकुंभकाभ्यामेतद्विलापयन्तीत्यर्थः। तदेतत्सर्वं भागवतापत्तं जलिना संक्षेपविस्ताराभ्यां सूत्रितं। तत्र संक्षेपसूत्रं।
तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदलक्षणः प्राणायाम इति। तस्मिन्सतिश्वासे स्थिरे सति प्राणायामो नुष्ठेयः कीदृशः
श्वासप्रश्वासयोगीतिविच्छेदलक्षणः श्वासप्रश्वासयोः प्राणायामानधर्मयोर्यागतिः पुरुषप्रयत्नमतेरास्वाभाविक
प्रवहणं क्रमेण युगपच्च पुरुषप्रयत्नविशेषेण तस्याविच्छेदो निरोधश्च लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथेति। एतदेव
दिह्योति। बाह्याभ्यांतरस्तं भवति देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्म इति। बाह्यगतिनिरोधरूपवाद्वाह्य
तिः। एतदः आंतरगतिनिरोधरूपवादांतराह्यैरिचकः कैश्चित्वाह्यशब्देन रेचक आंतरशब्देन च पूरको व्याख्यातः।
युगपदुभयगतिनिरोधः स्तंभस्तद्वृत्तिः कुंभकः। तदुक्तं यज्ञोपनिषत्तु श्वासप्रश्वासयोः सत्त्वं देवविधाः कात्स्न्यना
दभावो भवति। न पुनः पूर्ववदापूरणप्रयत्नोद्यमो ग्राह्यः। नापि रेचनप्रयत्नोद्यमविधारणः। यथा तन्न उपलब्धि
तत्पुनरिच्छुषा सुर्वतः संकोचमापद्यते एवमयमपि मारुतो वहनशीलो बलवद्विधारकप्रयत्नावरुद्धक्रियः
शरीरस्य सूक्ष्मभूतो वतिष्ठते न तु पूरयति तेन पूरकः न तु रेचयति तेन रेचक इति। त्रिविधोयं प्राणायामो देश
कालेन संख्यायाचपरीक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञो भवति यथा घनी मृत् सत्त्वविंडः प्रसार्यमाणो विरलस्तथादी।

६

५७

किं वृक्षो लोके ह्येव तस्यैव मुच्यते न हि वेद एवात्र प्रमाणमिति वाह एवं यथोक्तं बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञाः स
र्वे वै कश्चेत्यसंख्यारूपा वितता विस्मृता ब्रह्मणे वेदस्य मुखे द्वारं वेद द्वारेणैवेति वा तादृशार्थः वेदवाक्यानि तु प्रत्ये
कं निस्तरन्नात्रोदाहर्यते। कर्मजा कायिक वाचिक मानसकर्मज्ञाना विद्विजानीहिताः सर्वान्यज्ञानात्मजात्रय्या
पाराः स्यात्कानमद्यापारं यतो किं तु निष्पत्तिरिह सुदुर्लभा न इत्येवं ज्ञावा विमोहः सः स्मात्संसारबंधनादिति शेषः ३३
सर्वेषां तु लक्षणनिर्देशा कर्मज्ञानयोः प्राम्यप्राप्तावाह अथान्यशस्यतरताहान्मोहफलवान् इत्यमया तदुपल

एवं बहुविधायत्तावितताब्रह्मणोमूर्ते कर्मज्ञानविद्वितानुसर्वानेवंजावाविमोक्षसु ३३
श्रेयानुव्यमयाद्यज्ञानयज्ञः परंतप सर्वकर्मविचार्यज्ञानेपरिसमाप्यते ३४

अथानुव्यमयाद्यः ज्ञानयज्ञः परतपः सर्वकमाख्यो ज्ञानपरसमाख्यतः
 ज्ञानज्ञानसूच्यात्तर्वात्मादपियज्ञात्संसारफलात्ज्ञानयज्ञ एकएवहेपरतपः कस्मादेवंयस्मात्सर्वकर्मद
 क्षिप्तसोमचयप्ररूपंभूतमखिलंनिरवशेषंस्मात्तुमुपासनादिरूपंचयकर्मतःज्ञानेज्जालेक्यमाहाका
 रेसमाप्यनेपानिबंधद्वयद्वारेणपर्यवस्यति। तमेतंवेदाबुवचनेनजालाणाविविदिषांतिग्रसेनज्ञानेनतपसा
 तशकेनेतिधर्मेणपपमयमुदतीतिवक्तव्यः। सर्वापेक्षाचयज्ञादिभक्तेरश्ववादितिन्यायाज्ञेत्यर्थः ३४

गी. टी. ४ एतादृशज्ञानप्रतीकोभिप्रत्यासन्न उपपद्यतेत्युच्यते। तत्सर्वकर्मफलभूतं ज्ञानं विद्विज्मन्स्व आचार्यान् भिगम्यतेषां प्रल्लिपाते
नृपकषेणैवैः पतनं प्राणिपातो दीर्घनमस्कप्रदानको हं कथं बद्धोऽस्मि केनोपायेन मुच्ये यमित्यादि परिप्रश्नेन बद्धविषयेनैव
देना सेवया सर्वजावेन तदनुकूलकारितया। एवं भक्तिश्रद्धा निशब्दपूर्वकेणावेनतिविशेषेणाभिमुखाः संतः उपदेशं सुप
देशं संपाद्य विधिंति नेतुं भ्यां ज्ञानं परमात्मविषयमाह्वानोक्तफलं ज्ञानिनः पदवाक्यन्यायादिमाननिपुणाः तत्र दर्शिनः
कृतमाह्वानकाराः साह्वानकारवद्विरूपदिष्टमेव ज्ञानं फलपर्यवसायिनस्तुल्य इहितिः पदवाक्यमाननिपुणैरपीति भगवतो मर्तत
। तद्विद्विज्मन्स्व आचार्यान् भिगम्यतेषां प्रल्लिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेश्येति नेतुं ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्र दर्शिनः ३५
यज्ज्ञातान पुनर्मेहि मेवंया स्यतिषां डव येन भूतान्यशेषेण दृश्यमानान्यथोपरि ३६
द्विज्मन्स्व आचार्यान् भिगम्यतेषां प्रल्लिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेश्येति नेतुं ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्र दर्शिनः ३५
यज्ज्ञातान पुनर्मेहि मेवंया स्यतिषां डव येन भूतान्यशेषेण दृश्यमानान्यथोपरि ३६
द्विज्मन्स्व आचार्यान् भिगम्यतेषां प्रल्लिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेश्येति नेतुं ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्र दर्शिनः ३५
यज्ज्ञातान पुनर्मेहि मेवंया स्यतिषां डव येन भूतान्यशेषेण दृश्यमानान्यथोपरि ३६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

गी. ४
२८

भ्यंतरविषयः प्रश्नासः प्ररकः वेपरीत्यवातावुभोवपेक्ष सकृद्वलवद्विधारकप्रयत्नवशाद्भवतिवाह्यः भ्यंतरभेदेनद्विविधः
स्तृतीयः कुंभकः तावुभावनपेक्षैवकेवलकुंभकाभ्यासपाटवेनासकृत्तत्प्रयत्नवशाद्भवतिचतुर्थः कुंभकः तथाचवाह्यः
भ्यंतरविषयाहेपीतितदनपेक्षइत्यर्थः। अत्राव्याख्या। वाह्योविषयोद्वादशांतादिराभ्यंतरविषयो हृदयनाभिवक्ता
दिः। दोविषयावाह्यविषयलोचयस्तंभनूपोगतिविच्छेदः सवतुर्थः प्राणायामइतितृतीयस्तुवाह्याभ्यंतरीविषयावप
कलोचैवसहसाभवतीतिविशेषः सतादशश्चतुर्विधः प्राणायामोऽपानेजु कृतिप्राणमसादनासाहनेश्वोकेनदर्श
तः ३०

सर्वेप्येतेयत्तविदोयत्तद्विधितकल्मषाः। यत्तशिष्टामृतभुजोयांति
ब्रह्मसनातनम् ३१ नायंलोकोस्त्ययत्तस्यकुतोऽन्यःकुस्त्वम ३२

तत्त्वमुक्तानां हारशायत्तविदांफलमाह यत्तान्वितंतिज्ञानंतिविदंतिभंतेवेतियत्तविदोयत्तानां सातारः कर्त्ता
तत्त्वयज्ञोः पूर्वैर्लैः तत्त्वितंताशितं कल्मषंयेषांतेयत्तद्विधितकल्मषाः यत्तान्वरुवीवशिष्टेकालेऽत्रममृतशब्दा
तत्त्वजतइतियत्तशिष्टामृतभुजस्तेसर्वेपिसवशुद्धिज्ञानप्राप्तिहारियायांतिब्रह्मसनातनंनित्यंसंसारामुच्यतइ
त्यर्थः। ३१ एवमन्वेयेगुणमुक्तायातिरेकेषमाहाहने उक्तानांयत्तानांमध्ये अतस्मैवियत्तयस्यनास्ति सोऽ
यत्तस्त्वस्थाअयमल्पसुरैवापिमनुष्यलोकोनास्ति सर्वनिद्यवातकुतोऽन्योविशिष्टसाधनसाध्यः परलोकः हेकुस्त्व
तम ३२

२८

१६

कारित्वंयत्तंतेन तद्वादिनृभेतानिआत्मनिर्वाच्येवदुर्ध्वेअथोअपिमयिभगवतिवासुदेवेत्यस्यैपरमार्थतोमदाल्लो
धिषाभतेइहकृत्तंनेनअधिष्ठानातिरेकेषकल्पेत्तस्याभावात्तमोभगवतंवासुदेवमात्रंवेनसाक्षात्कृत्यतर्वाज्ञानना
शेतकांर्माणिभूतानि। अस्यास्यंतीतिभावः ३२ किंवाभूणुज्ञानस्यमाहात्म्यं। अपिर्वेदितंज्ञाविताभ्युपगमप्रदर्शिनार्थो
निपातो। यद्यप्ययमर्थेनिसंभवत्येवतथापिज्ञानफलकथनायाभ्युपेक्षोच्यते। यद्यपिद्वयापकारिभ्यः सर्वेभ्योप्यतिशयेनपा
पकारिपापकृतमः स्यात्तथापि सर्वद्विजिनंपापंअतिदुस्तरंवेनाहविसदृशज्ञानप्लवेनैवनाम्येनज्ञानमेवप्लवंपीतंकृत्वा

अपिर्वेदसिपापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृतमः सर्वज्ञानप्लवेनैवद्विजिनंसंतरिष्यसि ३३

यथेधांसिसमिद्धोनिर्भस्मसाकुसुतेर्जुन ज्ञानाग्निःसर्वकर्मणिभस्मसाकुसुतेतथा ३४

संतरिष्यसिसम्यगनायासेनपुनरावर्तवर्जितंवेनचतस्त्रिंशसिअतिक्रमिष्यसिरजिनशब्देनात्रधर्मधर्मरूपंकर्मसंसा
रफलमभिप्रेतंमुमुक्षोःपापवपुण्यस्याप्यविष्टवात् ३५ ननुसमुद्रवतरणेकर्मणांशोनस्यादित्याशंक्यदृष्टांतोतर
माह यथाएधांसिकोष्ठानिसमिद्धः प्रवृत्तितोनिर्भस्मसाकुसुतेर्जुनज्ञानाग्निःसर्वकर्मणिपापा
निपुण्यानिवाविशेमेणप्राप्तंफलमिन्नानिभस्मसाकुसुतेतथातत्कारणज्ञानविनाशिनविनाशयतीत्यर्थः तथाचश्रुतिः
भिद्यतेहृदयग्रंथिभिर्हृदयैरसदंसंशयाः। हृदयैरेवास्यकर्मणिनस्मिन्हेपशवरइति। तदधिगमत्रतत्पूर्वाद्योर्हृद

गी.टी.५ तस्यागयोगात्मानं फलवेनेकार्थवादतिरात्रार्थयोः योऽशिशुः स्यात्तद्वद्विषयः स्यात्। द्वारभेदेनैकार्थवा
 १-१ भावाकर्मणो हि पापकृत्यरूपमदृष्टमेव द्वारसंन्यासस्य तु सर्वविधवाभावेनैव विचारवसरदानरूपं दृष्टमेव द्वारे नियमाप
 रंतु दृष्टसमवायिवादवधातादाविवनप्रयोजकं। तथा वादद्वारार्थद्वारार्थयोरादुपकारकसन्निपत्योपकारकयोरेकप्र
 धानार्थवैषिविकल्पो नास्त्येव। प्रयानावधातादीनामपितत्प्रसंगात्तस्मात्क्रमेणोभयमप्यनुष्ठेयं तत्रापि संन्यासानंत
 रं कर्मानुष्ठानं वेतदापरित्यक्तपूर्वाश्रमस्वीकारेणारूपमपितत्वाकर्मनिधिकारिचंप्राक्तनसंन्यासवेयर्थ्येव तस्यादृष्टा
 र्थवाभावात्। प्रथमकृतसंन्यासेनैव ज्ञानाधिकारलाभे तदुत्तरकाले कर्मानुष्ठानवेयर्थ्यं वा तस्मादोभयगवदपरादु
 ध्यानिष्कामकर्मनुष्ठानादतः करणशुद्धीतीव्रणवेराग्येण विविदिषायां दृष्टायां सर्वकर्मसंन्यासः। अवगमनानादि
 रूपवेदांतवाक्यविचाराय कर्तव्य इति जगवतो मतां। तथा चोक्तं। न कर्मणामनारंभात्तैस्त्वैषु कर्मोभ्युत इति वक्ष्यते च
 आरुह्योर्मुनेर्योगिकर्मकारणमुच्यते। योगास्तदस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इति। योगोत्रतीव्रवैराग्यपूर्विका वि
 विदिषा तदुक्तं वार्तिककारैः। प्रत्यग्विदिषायां सिद्धे वेदानुयवनादयः। ब्रह्मावाप्त्येतु तस्यागईषांतीति श्रुतेर्वैरा
 दिति। स्मृतिश्च कषायपक्षिः कर्मणि सिद्धे तदुपरमागतिना कषायेकमिति पक्षे ततो ज्ञानं प्रवर्तत इति मोक्षधर्मे
 वा कषायपक्षविवाचश्रेणि स्थानेषु वशिष्ठः। प्रवृत्तस्तदस्थानं पापं त्राप्यमनुत्तमं भावितैः करणे श्रायं वदुः सारयो

३०१

निष्ठायासादयति शुद्धात्मा मोक्षवे प्रथमाश्रमे तज्ज्ञानाद्यनुमुक्तस्य दृष्टार्थस्य विषयितः। निष्ठाश्रमेषु कोऽर्थो
 मन्तव्यः सर्वप्रवृत्तिनिमित्तः। वैराग्यं। तत्कर्मसंन्यासोद्वापि दर्शितो। तथा च श्रुतिः। ब्रह्मचर्यसमाप्य
 त्वं वेदं कृहाद्वनीभूवा प्रवृत्तेद्यदिवेतरथा ब्रह्मन् कीदेव प्रवृत्ते कृहादावनादाय दहरेव प्रवृत्ते इति। तस्मादस्य विर
 क्तो दशाद्यो कर्मानुष्ठानमेव तस्यैव विरक्तता दशायां संन्यासः। अवगम्य वसरदानेन ज्ञानार्थ इति दशाभेदेन अश्रम
 कृतं त्वेव कर्म तत्त्यागो व्याख्यातुं पंचमषष्टावध्यायाचारभ्येते। विद्वत्संन्यासस्तु ज्ञानवलादर्थसिद्धयेति संदेह
 भावात्त्राविवाच्यते। तत्रैव भेदजिज्ञासुमत्प्रतिज्ञानार्थवेन कर्मतत्यागयोर्विधानात्तयोश्च विरुद्धयोर्युगपदनु
 ष्ठा कर्ममवाप्तमया जिज्ञासुना कर्मिदानीमनुष्ठेयमिति संदिहानः। अर्जुन उवाच १ संन्यासो कर्मणां कृच्छ्रप्रयोगो
 नैव किं अहं प्रयत्नद्वारे कृतं नो ब्रूहि पुनश्चित्तम २ हे कृष्ण सदानंदरूपभक्तुः स्वकर्षणेति वाक्यं
 नित्यं नित्यं वृत्तिविरक्तिविहितानां नो मितिकानां च संन्यासोऽप्यं जिज्ञासुमत्प्रतिकथयसि वेदमुखेन। पुनस्त
 विरुद्धयोगं च कर्मानुष्ठानरूपं शंससि। एतमेव प्रज्ञाजने लोकमिह तः प्रवृत्तं तितमेतं वेदानुयवनेन ब्रह्म
 णा विविदिषति यत्नेनेत्यादि शक्यं ह्येन निराशयं इति ज्ञात्वा सक्तसर्वपरित्यक्तः। शरीरं केवलं कर्मकुर्वन्

नित्यं नित्यं

गी.टी.
१०३

प्रोतिकिल्बिषमा। विवेन संशययोगमातिष्ठोत्तिष्ठभारतेतिगीतावाक्यद्वयेनवा। तत्रैकमर्तप्रतिकर्मतत्त्वागयोर्विधानाद्युग
पनुभयानुष्ठानासंभवात्। एतयोः कर्मतत्त्वागयोर्मध्येयदेकं त्रयः प्रशस्यतरमन्यमेकमेवातत्त्वागवातमेव हि सुनिश्चि
ततवमतमनुष्ठानाय १ एवमर्जुनस्य प्रभेतदुत्तरं निश्चयसकरोज्ञानोस्तिहेतुवेनमोक्षोपयोगिनोतयोस्तकर्म
संन्यासादनधिकारित्वात्कर्मयोगोविशिष्यते श्रेयानधिकारसंपादकत्वेन २ तमेवकर्मयोगस्तौतित्रिभिः। सर्व
मितिप्रदत्तोपिनित्यं संन्यासीतिज्ञेयः कोसो योनद्वेष्टिभगवदर्पणबुद्ध्याक्रियमाणंकर्मनिष्फलवशकयानकांरुतिस्वर्गा
श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निश्चयसकरावुभौ तयोस्तकर्मसंन्यासात्कर्मयोगोविशिष्यते ३
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी योनद्वेष्टिनकांरुति निर्द्विष्टो हि महाबाहो सुखबंधात्प्रमुच्यते ४
दिक्। निर्द्विष्टोरागद्वेषरहितो हियस्मात्सुखमनायासेन हेमहाबाहो बंधादंतःकरणाभुद्धिरूपात् ज्ञानप्रतिबंधात्प्रमुच्यते
नित्यानित्यवस्तुविवेकादिप्रकर्षेण मुक्तो भवति ५ अनुयः कर्मणिप्रवृत्तः सकथं संन्यासीतिज्ञातव्यः कर्मतत्त्वागयोः स्वरू
पविधिधातुफलैक्यात्तथेतिचेत्तत्स्वरूपतोविरुद्धयोः फलेपिविरोधस्योचित्यात् तथाचनिश्चयसकरावुभौ नित्यनुपप
त्तमित्याशंकाह संन्याससम्यगात्मबुद्धिस्तावहतीतिज्ञानांतरंगसाधनतया सांख्यः संन्यासः योगः पूर्वोक्तः कर्मयो
गः तौ एष्वविरुद्धफलो बाह्याः शास्त्रार्थविवेकज्ञानभूत्याप्रवर्तितेनपंडिताः किं न हि पंडितानां मतं। उच्यते। एकमपि सं
न्यासकर्मणोर्मध्ये सम्यगास्थितः स्वाधिकारा नुरूपेण सम्यक्यथाशास्त्रं कृतवा स नुभयोर्विदतेफलं ज्ञानोसतिद्वारेण

निःश्रेयसमैकमेव
निःश्रेयसमैकमेव
१०३

एकस्यानुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विदतेतत्राह सांख्येः तिननिष्ठैः संन्यासिभिरौहिककर्मनुष्ठानान्नयवेदिप्रगज्जीयकभि
वेदसंस्तुतांतकरणोऽश्रवणादिपूर्वकयाज्ञाननिष्ठयायत्नासिद्धस्तुनतिष्ठत्येवास्मिन्ननुकदापिच्यवतदतिमुक्त्यामो
क्षोर्व्यप्राप्यते आवरणभावमात्रेण लभ्यतद्वनित्यप्राप्तवत् योगेशपि भगवदर्पणबुद्ध्याफलाभिसंधिराहितेविनशता
निःश्रेयसोपायानि योगास्ते येषां संतिनपि योगाश्च आदिबान्धवार्थयोगोऽस्त्ययः ते योगिभिर्नपि सबुद्ध्यासंन्या
सात्तत्त्ववद्वत्तु रत्सरयाज्ञाननिष्ठयावर्तमानेऽविद्यतिवाजमानिसंपत्तमानयातत्त्वानंगम्यते। अतएकफलवत्
यत्सांख्ये प्राप्यते स्थानंतद्योगेशपिगम्यते एकसांख्येचयोगंचयः पश्यतिसपश्यति ६
एकसांख्येचयोगंचयः पश्यतिस एव सम्यक्पश्यति नान्यः अयं भावः येषां संन्यासपूर्विकाज्ञाननिष्ठादृश्यते। तेषां तेषां
वा ज्ञानाग्न्यासुभगवदपितकर्मनिष्ठानुमीयते। कारणमंतरेण कार्योत्पत्त्ययोगात्। तदुक्तं। यान्मते न्यानि जन्मानि तेषु
नूनं कर्म भवेत्। यत्कृत्यपुरुषो ह नान्यथा ब्रह्मणि स्थिति रिति। एवं येषां भगवदपिता कर्मनिष्ठादृश्यते। तेषां तेषां विनिगे
भावि संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठानुमीयते। सामग्राः कार्यव्यभिचारिवात्। तस्मात् अज्ञेन मुमुक्षुणातः करणमुद्धये
प्रथमं कर्म योगो नुष्ठेयोनतु संन्यासः सतु वेराग्यतीव्रतायां स्वयमेव भविष्यतीति ७ अश्रुद्धांतः करणेनापि संन्यास
एव प्रथमं कृतो न कियते ज्ञाननिष्ठाहेतुवेन तस्यावश्यकत्वादिति चेत्तत्राह अयोगतः योगमंतः करणशोभकं शास्त्री
संन्यासरत्न ८

गी.टी. ५ ३-५

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलो हिंसायै र पि योगिनः कर्म नुर्वति संगं त्यक्त्वा तम बुद्धये ११
 युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२

प्रोतिपेक्षं सर्वशुद्धिनिमित्तवत्कृद्विवेकसंन्यासज्ञाननिष्ठाकर्मण्यज्ञातामिति यावत् यस्तु पुनर्युक्तः
ईश्वरप्रेषेणैकिकर्मणि नममफलायेत्यभिप्रायश्च न्यः सकामकारेण ज्ञानतः प्रवृत्त्या ममफलायैवेदं कर्मकरोतीति
फलेन तोषिवद्भूते कर्मणि नितरां संसारबंधं प्राप्नोति यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि युक्तः स नूकर्मणि तु विंति वाक्यशो
बः २२ अमुद्धविनस्य केवलान् संन्यासात् कर्मयोगः श्रेयानिति पूर्वोक्तं प्रपंच्य अधुना शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मसंन्या
स एव श्रेयानित्याह नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं वेति सर्वांगिकर्मणि मनसा कर्मण्यकर्मयः यशोदित्यत्रो

श्रीराम-
१०५

न
 ॥ नावर्त्तते स्वस्त्वसम्यग्द निनसंन्यस्यपरित्यक्तप्रारब्धकर्मवशादास्तेतिष्ठत्येवाकुरुः स्वमेत्याह। सुखं
 नायमेन शशाङ्कतुकायदाज्ञानायापारभूयवात्। कायबाह्यनासिस्त्वहं दानिनुतोनव्याप्रियते। तत्राह। व
 शी। स्ववशीकरणसंघातः। कृति। नवद्वारेपुरे देहोत्रे देवकुली देनासिके वगे केति शिरसि सप्तद्वेपा
 नृप राजा इ। नवद्वारविशिष्टे देहे देहि देहि मित्रात्मदशी प्रवासी वपरगे हेतुसूजापरिनिवादिभिरप्रहृष्ट
 त्रीन्दीदृशं रम्यकरभूयस्तिष्ठति। अतोहि देहतादात्म्याभिमानात् देह एव न तु देही। सच देहाधिकरणमे
 वेकस्मिन्निमनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारेपुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् १४
 नवद्वारेपुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् १४

[illegible]

कारयन्त्रास्तदितिसंबन्धः १४

गी.टी.५
१०६

देवदेवस्य स्वर्गोत्तरे वगतिर्यथा स्थितो सत्यां न भवति एवमात्मनोऽपि कर्तृव्यं कारयितुं च स्वर्गगतमेव सत्संन्यासे सात्तेन भवति। अथवानभसितलमालिनतादिवद्वस्तुवृत्त्यात्तत्र नास्त्येवेति संदेहापोहायाह लोकस्य देहादेः कर्तृव्यं प्रभुरात्मा स्वामी न सृजति वं कुर्वति नियोगेन तस्य कारयितान भवतीत्यर्थः। नापि लोकस्य कर्मणीं पितृमा निष्ठादीनि स्वयं सृजति कर्तृपिन भवतीत्यर्थः। नापि लोकस्य कर्मकृतवत् स्तत्फलसंबंधं सृजति भोजयिवापि भोक्तापि न भवतीत्यर्थः। सममानः सन्नुभौ लोकावनुसंवरति ध्यायतीव लेलायतीव सधीरित्यादि श्रुतेः। अत्रापि शरीरस्थोऽपि को ते यनकरो

न कर्तृवं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १५
नादत्ते कस्य चित्पापं न चेव सुकृतं विभुः अज्ञानेनारतं ज्ञानं तेन मुह्यति जतवः १६

निःस्पृहोऽप्युक्तैः। यदि किंचिदपि स्वतो न कारयति न करोति चात्मा कस्तर्हि कारयन् कुर्वन् प्रवर्तत इति तत्राह स्वभावस्तु अज्ञाना लिका देवी प्राया प्रकृतिः प्रवर्तते १५ नन्वीश्वरः कारयिता जीवः कर्ता तथा च श्रुतिः। एष उल्लेख साधु कर्मकारयति यमुन्निनीषते एष उवासाधु कर्मकारयति तं यमघोनिनीषत्यादिः। स्मृतिश्च। असौ जंतुरनीशो यमालनः सुःखदुःखयोः। ईश्वरप्रोक्तो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमे ववेति। तथा च जीवेश्वरयोः कर्तृव्यं कारयितुं बाभ्यां भोक्तृद्वयोऽपि तद्विभोऽप्युक्तं दणपुण्यलेप संभवा कथमुक्तं स्वभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह परमार्थतः विभुः परमेश्वरः

राम.
१०६

त

कस्यचिज्जीवस्य पापं सुकृतं वेनेवादेते परमार्थतो जीवस्य कर्तृव्यं भावात्परमेश्वरस्य च कारयितुं च बाभावात् कथं तर्हि श्रुतिस्मृती लोकव्यवहारश्च तत्राह। अज्ञानेनारतं ज्ञानं विभुः शक्तिमता माया रवेना न तेन तम सावतमाच्छादितं ज्ञानं जीवेश्वरजगद्देवमाधिष्ठानभूतं नित्यं स्वप्रकाशं साक्षिदानंदरूपमद्वितीयं परमार्थसत्यं तेन स्वरूपावरणे न मुह्यति प्रमादप्रमेयप्रमाणकर्तृकर्मकरणभोक्तृभोग्यभोगारब्धनवविधसंसाररूपं मोहमत्स्मिंस्तदवभासरूपं विरूपं गच्छति जंतवो जननशीलाः संसारिणो वस्तुस्वरूपादर्शिनः। अकर्तृभोक्तृपरमानंदाद्वितीयात्मस्वरूपादर्शननिबध्नो यं जीवेश्वरजगद्देवमः प्रतीयमाने वर्तते मूढानां तस्यां चावस्थायां मूढप्रत्ययानुवादिन्या वेते श्रुतिस्मृतीवास्तवादेन बोधिवाक्यशेषभूते इति दोषः १६ तर्हि सर्वेषामनाद्यज्ञानादतवा कथं संसारनिवृत्तिः श्यादत आह तदावस्थाविज्ञेयशक्तिमदनाद्यनिर्वच्यमनृतमनर्थज्ञातमूलमज्ञानमात्मा प्रयविषयमविद्यामायादिशब्दाद्ये आत्मनो ज्ञानेन गुरूपदिष्टवेदांतमहावाक्यज्ञेयमभवणमनननिदिध्यासनपरिपाकनिर्मलांतःकरणवृत्तिरूपेण निर्विकल्पकसाक्षात्कारेण शोधिततत्त्वार्थभेदरूपशुद्धसच्चिदानंदारवेडैकरसवस्तुमात्रविषयवर्णनाशितं बाधितं कालत्रयेण स देवा स तया ज्ञानमधिष्ठानचेतनमात्रतां प्रापितं शुक्ताविवरजतं शुक्तिज्ञानेन येष्वांशव

गी.टी.५
२-७

एतन्मननिदिध्यासनं संपन्नानां भगवदनुगृहीतानां मुमुक्षूणां तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ-
मात्रेणैव तमो निरवशेषं निवर्तयति न तु कंचित्सहायमपेक्षते । तथा ब्रह्मज्ञानमपि शुद्धमवपरि-
काशरूपं स्वीत्यतिमात्रेणैव सहकार्यतरनिरपेक्षतया सकार्यमज्ञाने निवर्तयत्यस्य ज्ञानानंता नंदरूपमेक-
मेवाद्वितीयं परमात्मतत्त्वं प्रकाशयति प्रतिष्ठाया ग्रहणमात्रेणैव कर्मतामंतेरेणाभ्यनक्ति । अत्राज्ञानेनाहतं ज्ञानेन
नाशितमित्यज्ञानस्यावरणवृत्ताननाशयवाच्याज्ञानाभावरूपव्यावर्तितं न ह्यभावः किंचिदावृणोति न वा ज्ञानाभावो
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् १७

न ज्ञानेनाशयते स्वाभावनाश रूपवात् तस्य । तस्मादहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यादिस्माद्विप्रत्यक्षासिद्धं भावरूपमु
वाज्ञानमिति भगवतो मतां विस्तारवद्देतसिद्धोदृष्टयः । येषामिति बहुवचनेनानियमोदाश्रीतः । तथा च श्रुतिः । तद्यो
यो देवानो प्रत्यबुद्धा तस्य एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तदिदमप्येतर्ह्येव वेदाहं ब्रह्मास्मीतिसिद्धं
सर्वं भवतीत्यादिर्यद्विषयं यदाश्रयमज्ञानं तद्विषयतदश्रयप्रमाणाज्ञानात्तन्निवृत्तिरिति न्यायप्राप्तमनियमं
शयति । तत्राज्ञानगतमावरणद्विविधं एकं संतोष्य सत्त्वापादकं । अन्यनुभातोप्यभावापादकं तत्राद्यं परोक्षाय

ଗ୍ରାମ:
୧-୭

कृष्णधारणाप्रमाणज्ञानमात्रानिवर्तते अनुमितेपि वक्ष्यादौ पर्वतवाकिर्नी स्त्रीत्यादिभ्रमादर्शनात् तथा सत्यं
मनंतं ब्रह्मा कीदृशक्यात्परो ह्यनिश्चयेपि ब्रह्मज्ञानेति भ्रमे निवर्तत एवास्मिन् ब्रह्म किं तु ममनभातीत्येवं भ्रम
नकीद्वितीयमभानादरसां साक्षात्कारादेव निवर्तते सवसाक्षात्कारविदोऽनाकीनेव जन्यते निर्विकल्पकरत्याद्ये
दोषादनुसंधेय २७ ज्ञानेन परमात्मतत्त्वप्रकाशे सति तस्मिन् ज्ञानप्रकाशे परमात्मतत्त्वे सच्चिदानंदघन एव बाह्य
तत्त्वोपपत्त्यपरित्यागेन साधनपरिष्कारात् सर्ववसिता बुद्धिरंतःकरावृत्तिः साक्षात्कारकृपायेषां तेतद्बुद्धयः स

तद्वद्वयस्तदात्मानस्तनिष्ठास्तत्परायणः तत्त्वत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्दूतकल्पाः

मूल

[illegible]

10

१०५
१०६

भावाच्चोभोऽप्यत्र वचनहीन वचनस्वरूपविवेकिते तथापि धर्मिणि भवत्येव अभोऽप्यत्र वचनं शुद्धिनेन पापोऽस्युपलब्ध
 एतेषां धनानां चतस्रश्च धनमिति तद्वा निश्चिन्त्यं भवत्येवैतद्विषयं समदर्शिनः पंडिता जीवन्मुक्ता इति प्राप्तेपरिहृतिः
 समदर्शिनः पंडितैरेवैव जीवनदशायां विवक्षितोऽतिशयः सर्गः सत्यत इति युक्त्या हेतुप्रपञ्चः दिह पातादर्थमतिक्र
 भितव्य इति किमुक्तं यं केः येषां साम्ये सर्वभूतेषु विषमेषु पितृमानस्य ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलं मनः ह्यस्मान्नि
 र्दिवंसमं सर्वविकारश्च यं नूतस्थानियमेकं ब्रह्म तस्मात्ते समदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः अयं भावः दुष्टबोहिद्वेधा भवति
 अदुष्टस्यापि दुष्टसंबंधो ह्ययथा गंगोदकस्य मूत्रगर्जपातात् स्वतएव वायया मूत्रोदः तत्र दोषवत्सु श्रया कादिषु स्थितं
 तदोषे दुष्टाति प्रलेति मूत्रोदोऽप्ययमानमपि सर्वदोषा संसृष्टमिव ब्रह्मण्यो भवदसंगत्वात् असंगो ह्ययं पुरुषः सूर्योऽथ
 या सर्वलोकस्य च कुर्न लिप्यते चादुषो बौह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतां तस्मान्न लिप्यते लोकदुःखेन वा ह्य इति
 क्रतेः नापिका मादधर्मवत्तया स्वतएव कलुषितं कामादेरतः करणधर्मवत्पुनरिति सिद्धत्वात् तस्मान्निर्दिवस
 स रूपायतनो जीवन्मुक्तोऽप्यत्रादिदोषदुष्टाश्चेति व्याहृतं पृथग्विस्तरं ह्युक्तं विषये वा तस्या नमोऽप्यमित्यु
 पक्रमात् पूजात इति मध्ये निर्देशात् धनादमी च हीयत इत्युपसंहाराच्चेति दुष्टव्यम् १० यस्मान्निर्दिवंसमं ब्रह्म तस्मा
 त्पूजात्मानं साक्षात् कुर्वन् १० खेषु नु द्विप्रमनाः सुखेषु विगतस्य हरत्यन्याख्यातं पूर्वीर्द्विजीवन्मुक्तानां स्वाभाविकं व
 रितमेतुमुक्तुभिः प्रयत्नपूर्वकमनुष्ठेयमिति वाचितुं लिख्यते यो अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य यतिरिक्तप्रियाप्रिय

१०५

प्राप्तयोगात्तन्निमित्तो हर्षविषादावित्यर्थः अद्वितीयात्मदर्शनमेव विवक्ष्योति स्थिरबुद्धिः स्थिरानिश्चला सन्ध्या स पूर्वकवेदा
 तवाक्यविचारपरिपाकेन सर्वसंशयभूत्येव निर्विविकित्तानिश्चिता ब्रह्मणि बुद्धिर्द्वयस्य सत्त्वालक्षप्रवणमनफल इति या
 वत् एतादृशस्य सर्वासंभावनाश्च येषां विपरीतभावना प्रतिबंधात् साक्षात्कारेणोदेतीति निदिध्यासनमाह असंमूढः
 निदिध्यासनस्य विज्ञातीयप्रत्ययानंतरित सजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य परिपाकेन विपरीतभावनाख्यसंमोहो हरति ततः
 सर्वप्रतिबंधापगमात् ब्रह्मवित्तब्रह्मसाक्षात्कारवान् ततश्च समाधिपरिपाकेन निदिध्यासमेव ब्रह्मण्येव स्थितो नान्यत्रेति ब्र
 नप्रहृष्येति यं प्राप्य नोद्विजेत्यायवा प्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविदुल्लसितः ११
 बाह्यस्पर्शेऽप्यसक्तात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमस्य मश्नुते १२
 ह्यणि स्थितो जीवन्मुक्तः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः एतादृशस्य हेतुदर्शनाभावात् प्रहृष्योद्देगोन भवत इत्युचितमेव साधकेन नु
 हेतुदर्शने विद्यमानेऽपि विषयदोषदर्शनादिना प्रहर्षविषादोत्थाया वित्यभिप्रायः ११ ननु बाह्यविषयप्रीतेरनेकज
 नानुभूतं चेनातिप्रबलवान्नादासक्तचित्तस्य कथमनोकिं केवलं ह्यदिष्टसर्वसुखरहिते स्थितिः स्यात्परमानंदरूपवी
 दिति चेत् न तदानंदस्याननुभूतचरवेन वित्तस्थितिहेतुत्वाभावात् तदुक्तं वात्तिके अप्यानंदः श्रुतः साक्षात्
 नानो नाविषयीकृतः दृष्टानंदो भिलाषे स न मंदी कर्तुमप्यलमिति तत्राह ईदृशेऽप्युक्तं इति स्पष्टाः शब्दादयः
 तैत्तिरीयवाक्यानां च धर्मत्वात् तेषां सक्तात्मा अनासक्तचित्तः तल्लक्षणतया विरक्तः सन् आत्मनि अंतःकरण

गी. टी. ५९
२९०

एववाह्यविषयनिरपेक्षं यदुपशमात्मकं सुखं तद्विदितं भवेत् निर्मलं स वदत्या तदुक्तं महाभारते यच्च कामसुखं लोके
यच्च दिव्यं महत्सुखं तच्छाह्यसुखं सौते नो हितं षोडशीकं लोभमिति । अथवा प्रत्यगात्मनि च यदर्थं यत्सुखं स्व रूपभूतं सु
सुषुप्तावनुभूयमानं बाह्यविषयासक्तिप्रतिबंधादलभ्यमानं तदेव तदभावात् भूतेन केवलं वंपदार्थं सुखमेव लभते किं
तु तत्पदार्थे क्वा नु भवेन पूर्णं सुखमपीत्याह । स तच्छाह्यः ब्रह्मणि परमात्मनि योगसमाधिस्तेन युक्तस्तस्मिन्वा
एत आत्मांतःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अथवा ब्रह्मणितस्य दार्थ्ये योगेन वाक्यं नु भवरूपेण समाधिना युक्त
एकं प्राप्तात्मा वंपदार्थं स्व रूपं यस्य स तथा । सुखं यमकं यमनंतं स्वस्वरूपभूतं मभूतेत्याप्नोति सुखानुभव रूप
एव सर्वदा भवतीत्यर्थः । नित्ये पिवस्तु न्यविद्या निवृत्तिमभिप्रायेण धावर्थयोग औपचारिकः । तस्मादात्मन्यह्यसु
खानुभवार्थं स न बाह्यविषयप्रीतिः । कृत्तिकायामहानरका नु बंधि-याः सकाशादिद्विधाणि निवर्तयेत् । ताव
नेव ब्रह्मणि स्थितिर्भवतीत्यभिप्रायः २९ ननु बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तावात्मन्यह्यसुखानुभवस्तस्मिंश्च सति
तत्पसादेव बाह्यविषयप्रीतिनिवृत्तिरिति तत्तत्प्रयत्नान्नेकमपि सिद्धेदित्याशंक्य विषयदोषदर्शनाभ्यासे
नैतत्प्रीतिनिवृत्तिर्भवतीति परिहारमाह । ह्यस्मात्तत्संस्पर्शजाविषयैर्द्विधसं बंधजाः भोगाः कुट्टसुखलवानुभ
वाः इह वापरत्राशगद्वेषादिव्याप्तयेन दुःखयोनय एव ते । ते सर्वेपि असुखलोकयर्थं तदुःखहेतव एव तदुक्तं विष्णु
राणे यावन्तः कुरुते जंतुः संबन्धात्मनः प्रियान् । तावन्तोऽप्यनखम्येते हृदये शोकशंकवदिति । एतादृशा अपि न

प्री
राम
२९०

ये हि संस्पर्शजा भोगाः स्वयमेव दुःखहेतव । आद्यंतवन्तः केनैव न ते सुखमनुभूयन्ते ॥ २९ ॥

वे

स्थिरं किंतु आद्यंतवन्तः आदि विषयैर्द्वयः । तेषां तद्विद्योग एव तौ विद्योते ये संते पूर्वापरसोऽसवात्म्ये स्वप्रवदावि
र्भूताः कृत्तिका मिथ्याभूताः । तदुक्तं गौडपादाचार्येण । आद्यंतवन्तं यत्रास्ति वर्तमाने पितृ ज्ञेयं । यस्मादेवं तस्मात्ते सुख
नो विवेकी भवन्ति । प्रतिकूलं नीयन्नात्र प्रीतिमनुभवति । तदुक्तं भगवता पदं तज्जलिना परिणामतापसंस्कारदुःखं गुण
वृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वविवेकिन इति । सर्वमापि विषयसुखं दुःखमानुप्रविक्रमदुःखमेव प्रतिकूलवेदनीयत्वात्
विवेकिनः परिज्ञातृ केशादिस्वरूपस्य न विवेकिनः । आह । तत्र तत्त्वविद्वानसत्यदुःखहेतुनाप्युद्दिजते । अथ
एतितु रतिमुकुमारोप्यहं प्रवेत्तुः स्पर्शेन दुःखयत्नेन तत्तत्तदुद्दिक्ते किं न एव स धुविष संलक्ष्य भोजन
वत्सर्वमपि भोगसाधनं कलवयेत् । केशानुविद्धवात्तदुःखेन मूढस्य बद्धविधदुःखसहिष्णोरित्यर्थः । तत्र परिज्ञाभ
तापसंस्कारदुःखेरिति केशावर्तमानभविष्यकालेपि दुःखानुविद्धबादोपाधिकं दुःखं तद्विषयसुखस्योक्तं । गुणव
त्तिविरोधाच्च । त्यनेन स्वरूपतोपि दुःखवत् । तत्र परिणामसुतापदः । काश्चित् एव दुःखानि ते रित्यर्थः । इत्यभ
ननु कृत्तिका तृतीया तथा हि रागाः नुविद्ध एव सर्वेपि सुखानुभवः न हितत्रनस्पति तेन सुखी वेति संभवति । य
एव च पूर्वमुक्तं सन्निधय प्राप्ता सुखरूपेण परिणमते तस्य च प्रतिहृणं दृष्ट्वा नृवेन स्वविषयाप्राप्तिनिबंधतः
इत्यापरिहार्यत्वात्तदुःखरूपमेव । या हि भोगेष्टिद्विधाणां भुवशांतिः परितः प्रवातकसुखं यालोत्पादनुपशांतिस्त

गी.टी.५
२९९

दुःखेन चेद्विद्यायां भोगाभ्यासेनैतच्छ्रुं कर्तुं शक्यं यतो भोगाभ्यासमनुविबुद्धं तेषां कौशलानि वेद्विद्यायां स्मृति
श्च न जातुकाम इत्यादि। तस्माद्दुःखात्मकशरणपरिणामवा द्विषयसुखमपि दुःखमेव कार्यकारणयो रभेदादिति प
रिणामदुःखं। तथा सुखानुभवकाले तत्प्रतिकूलानि दुःखसाधनानि हेतुना नुपहत्य भूतान्युपभोगः संभवतीति भू
तानि वदन्ति हेतुश्च स वीर्यो दुःखसाधनानि मेमा भवन्ति संकल्पविशेषः न च तानि सर्वाणि कश्चिदपि परिहर्तु
शक्नोति। अतः सुखानुभवकाले पितृपरिपथि न प्रतियोग्यं सर्वदेवावस्थितवा तापदुःखं दुःखं परिहरमेव। तापो हि हेतुः।
एवं च दुःखसाधनानि परिहर्तुं मशः कौमुद्यतिवेति मोहदुःखतापि व्याख्येया। तथा चोक्तं योगभाष्यकारैः। सर्व
स्य हेतुानुविद्धं श्रेयसावेतन साधनाधीनस्तापानुभव इति तत्रास्ति हेतुजः कर्माशयः सुखसाधनानि वप्रार्थयमानः
कार्येन वाचा मनसा च परिस्पंदते ततः परमनुगृह्णात्युपहतिवेति पशुनुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति सकमीश
मोलोभाभ्यो हाच्च भवतीत्येताप्युः स्वतोच्यते। तथा वर्तमानः सुखानुभवः स्वविनाशकाले संस्कारमाधत्ते सुखसु
खस्मरणं तच्चरीगं सुखमनः कायवचनवेष्टा सा च पुण्यापुण्यशो तो वज्रमादीति संस्कारदुःखता। एवं तापमो
हयोः पिसंस्कारो व्याख्येयो। एवं कालत्रयेऽपि दुःखानुबन्धा द्विषयसुखं दुःखमेवेत्युक्ता स्वरूपतो दुःखतामाह गुण
विभक्तिविरोधाच्च गुणाः सत्वरजस्तमांसि सुखदुःखमोहात्मकाः परस्परविरुद्धस्वभावा अपि तैलवर्त्मग्रयइव दी

राम.
२९९

पुं पुं भोगप्रयुक्तत्वेन आत्मकमेकं कार्यमारभते तत्रैव स्य प्राधान्ये ह्येतेषां गुणभावात्प्रधानमात्रव्यपदेशेन साविकराजसं
ज्ञानसमिति त्रिगुणमपि कार्यमेकेन गुणेन व्यपदेश्यते तत्र सुखोपभोगरूपो विप्रत्यय उद्धृतसवकार्ये वेप्यनुद्धृतजः
स्तपः कार्यवा त्रिगुणात्मक एवा तथा च सुखात्मकवददुःखात्मकवद्विषादात्मकवंचतस्य ध्रुवमिति दुःखमेव सर्वं वि
त्तकि नः। न वेतादृशो विप्रत्ययः स्थिरः यस्माच्चलंच गुणवृत्तमिति ह्युपपरिणामिव च मुक्तं न चैकः प्रत्ययः कथं परस्य
उदिरुद्धदुःखदुःखमोहात् न्येकदा प्रतिपद्यति वेत्ता उद्धृता नुद्धृता यो विरोधाभावात् समवृत्तिकानामेव हि गुणानां
युगपद्विरोधो न विषमवृत्तिकानां। यथा धर्मज्ञानवैराग्ये चार्थः। अतः चरत्तिका निल चरत्तिका रेवाध
र्मात् विरोधाभावात् नैवैषः सह विरुद्धत्वेन दुःखरूपसंज्ञिः प्रधानं प्रधानेन सह विरोधो न दुर्बलेनेति हि व्यायः उदस
वरजस्तमांस्यपि परस्परं प्राधान्यमात्रं युगपन्न सह तेन तु स ज्ञानमपि एतेन परिणामतापसंज्ञाः। दुःखे च विरोग
हेतुमोक्षानां युगपत्संज्ञा बोध्याख्यातः। प्रसुप्रतनुविद्धि-जो दाररूपेण क्लेशानां चतुरवस्था वात्। तथा हि। अविद्याऽस्मि
ताशयिष्याभिनिवेशाः पंचक्लेशाः। अविद्या हेतुमुत्तरेषां प्रसुप्रतनुविद्धि-जो दारणां। अनित्याशुविदुःखानां तसु
निःशुचि सुखात्मक्यातिरविद्या। दृग्दर्शनशक्त्यो रकारातिरविद्या। सुखानुशयी रागः। दुःखानुशयी द्वेषः। स्वस
वाही विदुषो पितृप्रादौ अभिनिवेशः। ते प्रतिप्रसवहेयाः स्मृताः ध्यानहेयाः स्तद्वृत्तयः। क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टारष्ट

न

गी.टी.५
३३२

विनि

३३३

गी. १५२ बाधनालक्षणं दुर्बलमुपजनयंतः केशशब्दाद्याभवंतियतः कर्मशयोधर्माधर्माभ्याः केशमूलकश्वासतिवमूलभू-
 तैकेशेतस्य कर्मशस्य विपाकः पलं जन्मायुर्जो गश्चेति सच कर्मशय इह परत्र च स्वविपाकारं भवेन दृष्टादृष्टजन्मवेद-
 नीयः एवं केशसंततिर्द्यौयं त्रवदनिशमावर्तते अतः समीचीनमुक्तं यो ह संस्पर्शजाभोगादुःखयोनय एवते आद्य-
 तवंत इति ३ः खयोनित्वं परिणामादिभिर्गुणद्वैतविशेषा द्वे आद्यंतवर्गं गुणद्वैतस्य वल्लादिति । योगमते व्याख्या ।
 औपनिषदां तु अनादिभावरूपमज्ञानमविद्या अहंकारधर्म्यध्यासेऽस्मिन्तारागद्वेषाभिनिवेशास्तद्वृत्तिविशेषा-
 इत्यविद्यामूलवात्सर्वेऽप्यविद्यात्मकत्वेन मिथ्याभूता एतन्मुमुक्षुर्जगाध्यासवन्मिथ्यावेपि दुःखयोनयः स्वप्नादिवद्वृत्तिरिति
 मानवेनाद्यंतवर्ततेति बुधाधिष्ठानसाक्षात्कारेण निरुक्तं भ्रमस्तेषु न रमते मृगतल्लिकास्वरूपज्ञानवानिवर्तते नोदका-
 र्यं न प्रवर्तते । न संसारे सुखस्य गंधमात्रं स्त्रीति बुधाततः सर्वाणीदियाणि नवर्तयेदित्यर्थः । २२ सर्वानर्थान्
 सिहेतुर्निवारयेत्तथैवोपपत्तिः कष्टतमो दोषो यमहतायत्नेन मुमुक्षुणा निवारणीय इति यत्राधिक्यविधानात्
 पुनश्चाह आत्मनो कूलेषु सुखहेतुषु दृश्यमानेषु भूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा तदुत्तमानुसंधानाभ्यासेन यो रत्यात्म-
 कीर्तिमिलापति तलाजोभः सकामः स्त्रीपुंसयोः परस्परव्यतिकराभिलाषे बलं तनिरूढः कामशब्दः एतदभिप्रा-
 येण कामः क्रोधस्तथा लोभ इत्यत्र धनतुल्लाजोभः स्त्रीव्यतिकरतुल्ला काम इति कामलोभो मृथमुक्तो इह तु तला

रम.
 ११३

सामान्याभिप्रायेण कामशब्दः प्रयुक्त इति लोभः पृथक् नोक्तः । एवमात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु भूय-
 मणेषु स्मर्यमाणेषु वा तदोषानुसंधानाभ्यासेन यः प्रवृत्तनात्मको द्वेषो मनुः स क्रोधः । तयोक्तं कस्य वस्था लोक-
 वेदविरोधप्रतिसंधाने प्रतिबंधकतया प्रवृत्त्युत्पत्तयुक्तं रूपानदीजग साम्येन वेग इत्युच्यते । यथा हि नद्या वेगो वर्षा
 स्त्विति प्रबलतया लोकवेदविरोधप्रतिसंधानेनानिधत्तः सति तदा तयि वामज्यातिवाधोनयतिवतः कामक्रोध-
 योरपि वेगो विषयाभिधानाभ्यासेन वर्षाकालस्थानीयेनातिप्रबलोलोक वेदविरोधप्रतिसंधानेनानिधत्तमपि वि-
 शक्रोती हेवयः सोदुं प्राक्पारिरविमोहणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं समुक्तः स सुखी नरः १४
 यद्यगर्त्तं पातयिवा संसारसमुद्रं जलमतिवाधो महानरकाऽन्यतिवेति वेदप्रयोगेण सूचितं । एतच्चाथ केन
 प्रयुक्तो यमित्यत्र विदुः । तदेतदृशं कलकोद्योद्भवं वेगं मंतः करणप्रदीप्तं रूपं स्तंभवेदाद्यनेकवाद्यविकारनि-
 शं आशरीरविमोहणात् शरीरविमोहणपर्यंतमनेकनिमित्तवशात्सर्वदा संभाव्यमानत्वेनाविस्त्रं भणीयमंत-
 रसन्नमात्रं । इहेव हि इंदिययापाररूपा कर्तृपतनात्प्रागेव नोपति धीरस्तिमिरील इव नदीवेगविषयदोषदर्श-
 नाभ्यासेन वशीकारसंज्ञादेराग्येण सोदुतदुत्तरूपकार्यसंसादनेनानर्थकं कर्तुं शक्नोति समर्थो भवति स एव

त्ने

श्रीटी. ५
११४

युक्तोयोगी स एव सुखी स एव नरः पुमान्पुरुषार्थसंपादनात् तदितरस्त्वाहारनिक्षेपेण नास्ति पुरुषार्थसंपादनेन मरणा
कारः पशुरेवेति भावः ॥ आशरीरविमोक्षणादिसन्नान्यथा मरणं इह धर्मेति नृपतीति युक्तं ॥ इति गतिप्रमाणे
पिपुत्रादिभिर्दह्यमानोपि प्राणभूयवा कामकोधवेगं महते ॥ तथा मरणत्वागपि जीवन्नेव कामसहसं सुखं कदादि ॥
अत्रयादिमरणवन्ती वनेपिकामकोधानुत्पत्तिमात्रं त्रयात् ॥ तदेतद्युक्तेन ॥ यथोक्तं वसिष्ठेन ॥ प्राणानि यथा देहसु
खं दुःखं न विदति ॥ तथा चैवाण्युक्तोपि सकेवत्याश्रमेव चेदिति ॥ इह तु ज्ञानयोगी कामकोधयोः वेगसहसं प्रकृतं न
योरनुसन्ति मात्रं न दृष्टं तद्वदिति मितिनिर्वोधेन ॥ १४ ॥ योतः ॥ चोतं शरामा स्तथांतर्लोतिरेव य.

सयोः ॥ अनिर्वाणं ब्रह्म तद्विगच्छति ॥ १५ ॥

कामकोधयोः ॥ गसहनमात्रेणैव मुच्यत इति न किंतु अंतः बाह्ये ॥ निषेधमेव स्वस्वसमस्तं सुखं यथ्यसोतः
सुखो बाह्यविषयजनितसुखभूय इत्यर्थः ॥ कुतो बाह्यसुखाभावस्तत्र ॥ आत्मनो वनतु स्यादिविषये बाह्यसु
खसाधने आत्मनो आरमणं कीदृशस्य सोतं शरामस्तत्सर्वपरिश्रमं नृणां ॥ ब्रह्मसाधनभूय इत्यर्थः ॥ ननु तत्सर्व
वपरिश्रमं ॥ पियते र्यद्विषयनतेः को किलाहमधुराशब्दप्रवणमदपदं ॥ इति चोदयमयूतं नृणां दिदर्शनानि
मधुरशीतलं गोदकपानकेतकीकुसुमसौरभाद्यव प्राशदिभिरशब्दैः ॥ इति सति संभवात् कथं बाह्यसुखं

राम.

११४

त्साधनभूय त्वमितित्वाहा तथोतर्लोतिरेव यः यथा तरेव सुखं न बाह्ये विषये स्तथांतरे वात्मनि ज्योतिर्विज्ञानं वीक्षेरि
त्येयं स्य सोतर्लोतिः ॥ आदिज्ञानशब्दादिविषयविज्ञानरहितः ॥ एवकारो विशेषणत्रयेपि संबध्यते ॥ सग्राधिका
लेशः ॥ प्रतिभासाभावात् ॥ व्युत्थानकावेतत्प्रतिभासविमिथ्यावनिश्चयान्न बाह्यविषये स्तस्य सुखोत्पत्ति संभव
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अथ केविशेषणसंबधः ॥ स योगी समाहितः ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म ॥ परमानंदरूपं कल्पितहेतोपशमरू
पदेन निर्वाणं तदेवा कल्पिताभावस्याधिष्ठाना सकदात् ॥ अविद्यावरणानि वृत्त्याधिगच्छति ॥ नित्यप्राप्तमेव प्राप्नोति
यतः सर्वदेवब्रह्मभूतेभ्यः ॥ ब्रह्मेव स न ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः ॥ अवस्थितेति काशकृत्स्नद्विधायाव ॥ १५ ॥ मुक्तिं

लभते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः कीलाकल्मषाः ॥ छिन्ने देहाय तात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ १६ ॥
हेतोर्ज्ञानस्य साधनांतराणि विहरन्नाह प्रथमं यत्तादिभिः कीलाकल्मषाः ततोतः करणशुद्ध्याभयः सत्त्ववस्तु
विवेचनसमर्थः सन्मासिनः ततः श्रवणादिपरिपाकेणाच्छिन्ने देहाः निवृत्तसर्वसंशयाः ततो निश्चिन्नासनपरिपा
केन संयतात्मानः परमात्मनि एवेकाग्रविताः सुतादृशाश्च हेतोदादर्शनेन सर्वभूतहिते रताः ॥ हिंसाशून्या ब्रह्मविदो ब
्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मेवा नृद्विज्ञानतः ॥ तत्र को मोहः कः शोक एक ब्रह्मनुपश्यत इति श्रु
तेः ॥ ब्रह्मवचनं तद्यो यो देवानामित्यादि श्रुत्युक्तानि यमप्रदर्शनार्थम् ॥ १६ ॥ श्रीकृष्णः राम.

၃၃၄

समर्पकवाचि बहिरांश्च सुश्रैवांतरे प्रयोः प्राक्तन नौसमोक्तवानासाभ्यंतरवाहिणे १८१

यतोऽयमनेबुद्धिर्मुनिमोक्षपरावसा ॥ निगदिच्छायां को ज्ञेयः सदा मुक्त एव सः २५ २

यिषान्स्त्रीनिश्चिकारकान् भगवान् । एतेषामेव दृष्टिस्थानी च कस्तनः सृष्टोऽप्ययो भविष्यति । तत्रापि द्वाभ

295

संन्यासी सदा भवति मुक्त एव सः ननु तस्य मोक्षः कर्तव्योस्ति अथवा यत्तु हता हरा हरा इति वाच्यं न भवति ३० ३
युक्तः भोक्तारं यत्तत्पसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां प्राज्ञावाप्तोऽंतिमुच्छति ३० ३
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ५
युक्तः किं ज्ञात्वा मुच्यत इति तदाह सर्वेषां यत्तानां तपसां च कर्तृत्वेण देवतारूपेण च भोक्तारं भोगकर्तारं पालकमिति वा
सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं हिरण्यगर्भादीनामपि नियन्तारं सर्वेषां प्राणिनां सुहृदं प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं
सर्वतोर्यामित्रं सर्वमासकं परिपूर्णसच्चिदानंदैकरसंपरमार्थसत्यं सर्वात्मानं नारायणं प्राज्ञावाप्तात्मवेन साक्षात्कृ
त्य शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं मुक्तिमुच्छतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वां पश्यन्निषिद्धं नार्हमुक्त इत्याशं कानि शक्येण विवि
षणानि। उक्तरूपेणैव मम ज्ञानं मुक्तिं कारणमिति भावः अनेकसाधनाभ्यासनिष्पन्नं हस्तिरोरितं स्वस्वरूपपरि
ज्ञानं सर्वज्ञां मुक्तिसाधनम् इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यो भगवद्गीतागूढार्थदीपिका पंचमोऽध्यायः ५
ग्रंथ ५५०

पृष्ठ ५५०

११६

येनैवोभेः श्लोकेऽप्युक्तं यदीति। अथ आरभ्यते ध्यायन्। अथानाया विस्तारः १ तत्र सर्वकर्माणां योगेन योगेन विद्यायाः
 अनेनहीनत्वमात्रं कर्मयोगं स्तोते। अथ कर्मणो फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलमभिसंधिहितः सत्कर्मैकमेव
 याशास्त्रेण विहितं नित्यमग्रिहीतव्यं। अथ कर्मयोगेन विहितं नित्यमग्रिहीतव्यं। अथ कर्मयोगेन विहितं नित्यमग्रिहीतव्यं।
 विहेपाभावश्च योगः तौ च स्य विद्येते फलसागरं फलं तच्छास्त्रं विहितं। अथ कर्मयोगेन विहितं नित्यमग्रिहीतव्यं।
 संन्यासयोगश्चाभ्यासमभिधीयते। सत्कर्मणो फलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणः फलमभिसंधिहितः सत्कर्मैकमेव

श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः
 स संन्यासी च योगी च न निराश्रितः क्वचित् १

संन्यासी। तस्मादयं यद्यपि निराश्रितः अग्रिमाध्यश्रौतकर्मत्यागी न भवति। न चाक्रियः अग्रिनिरेक्षमाणः किंवा तस्यानि
 वतितश्चापि संन्यासी योगी वेति मंतव्यः। अथवान निराश्रितः न चाक्रियः संन्यासी योगी वेति मंतव्यः। किंतु साक्षात् सत्कर्म
 निष्ठः सत्कर्मयोगी संन्यासी योगी वेति मंतव्य इति सूच्यते। अथवा अनेन योगे अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव
 पशवो गोश्चैव अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव अश्वेभ्यः पशवो गोश्चैव
 न सर्वाणि कर्माणि उपलब्धं निराश्रितं संन्यासी। अथवा अनेन चित्तवृत्तीरुपलब्धं अक्रियं इति निरुद्धं चित्तवृत्तिर्य
 जीवकथ्यते। तिन निराश्रितः संन्यासी मंतव्यो न चाक्रियो योगी। अथवा अनेन चित्तवृत्तीरुपलब्धं अक्रियं इति निरुद्धं चित्तवृत्तिर्य

संन्यासयोगः ११६

२१७

असंन्यासेऽपि संन्यासपरप्रयोगेन मितभूतं गुणयोगं दर्शयितुमाह यं सर्वकर्मात्मकं फलपरित्यागे संन्यासमिति प्राहुः। अ
 तयः न्यास एवातिरेचयतीति पुत्रेण याश्च विज्ञेयं वणायाश्च धृत्यायाश्च भिक्षाचर्यं चरंतीत्याद्याः। योगं फलतुल्यं क
 र्त्तव्यमिति मानयोः परित्यागेन विहितं कर्मानुष्ठानं संन्यासं विद्धि हे पांडव अत्र तदर्थं ब्रह्मदत्तमित्याह। तेन यमन्यासमह
 ब्रह्मदत्तसदृशो यमिति न्यायात् परशरः परत्र प्रयुज्यमानः सादृश्यं बोधयति गोण्यात्त्यातद्वाचोपेण वा प्रकृतेः
 किं सादृश्यं मिति दाह। नाह्यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः अत्यक्तफलसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि योगी न भवति अपि

यं संन्यासमिति प्राहुः योगं तं विद्धि पांडव न ह्यसंन्यस्तसंक
 ल्पो योगी भवति कश्चन २

तु सर्वयोगीत्यक्तफलसंकल्प एव भवतीति फलत्यागसाम्यात् तत्कारूपवित्तवृत्तिनिरोधसाम्याच्च गोण्यात्त्याकर्मैव
 संन्यासी च योगी च भवतीत्यर्थः। तथा हि योगश्च तद्वृत्तिनिरोधः। प्रमाणविपर्ययविकल्पनिर्दिष्टमृत्युदतिवृत्तयः पंच
 विधाः तत्र प्रसक्तानुमानशास्त्रोपमानार्थापत्यभावाद्यानि प्रमाणानि षडिति वेदिकाः। प्रसक्तानुमानागमाः प्रमा
 णानि त्रीणीति योगः। अंतर्भावबहिर्भावाभ्यां संकोचविकल्पोऽदृश्योऽतएव तार्किकादीनां मतभेदाः। विपर्ययो
 मिथ्याज्ञानं तस्य पंचभेदाः। अविद्याऽस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः। तत्त्ववक्तेशाः। शब्दानुपाती वस्तुशून्यो

गी.री.६
११७

विकल्पः प्रमात्रमविलक्षणोऽसदर्थव्यवहारः। शशविषाणाममत्युत्तमस्य चेतन्यमित्यादिः। अभावप्रत्ययालंबनादिति नि
शा। चतस्रः खण्डास्तीनामभावस्य प्रत्ययः कारणे। तमोगुणः तदालंबनादिति रेवनिद्रा। ननु ज्ञानाद्यभावमात्रमित्यर्थः। अनुभू
तविषयासंप्रमोषः प्रत्ययः स्मृतिः। पूर्वानुभवसंस्कारजं ज्ञानमित्यर्थः। सर्ववृत्तिजन्यत्वादंतेकथनांलज्जादिदृतीनामपि
पंचस्वेवंतभीबोद्धव्यः। एतादृशां सर्वासां वित्तृतीनां निरोधो योग इति वसमाधिरिति च कथ्यते फलसंकल्पस्तरागा
रव्यस्तृतीयो विपर्ययभेदस्तन्निरोधमात्रमपि गौण्यादस्यायोग इति संन्यास इति बोध्यत इति निरोधः १ तद्विषयस्त
लो आरुरुक्षोर्भुने योगं कर्मकारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३
यदा हि नोदियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढश्च बोध्यते ४

वाक्यमयोग एव यावज्जीवमनुष्ठेय इति केत्याह योगमतः करणशुद्धिरूपवैराग्यमा रुरुक्षोराशेदमिच्छोर्नवा रुरु
स्य भुनेर्भविष्यतः कर्मफलतत्त्वत्वाग्निः कर्मशास्त्रविहितमग्निहोत्रादिनियंभगवदप्यणुशुद्धाकृतं कारणं योगास
हणे साधनमनुष्ठेयमुच्यते वेदमुखेन मया। योगारूढस्य योगमतः करणशुद्धिरूपवैराग्यप्राप्तवत्तत्तस्यैव पूर्व
कर्मिणोपसतः शमः सर्वकर्मसंन्यास एव कारणमनुष्ठेयतया ज्ञानपरिपाकसाधनमुच्यते। २ कदा योगारूढो
भवतीत्युच्यते। यदा यस्मिंश्चित्समाधानकाले इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु कर्मसु च निरत्यनेमिन्निक कांक्ष्यलौकिकप्रति

राम

११७

तद्विषयानु

विषयानुष्ठेयते तेषां मिथ्यावददर्शनेनात्मनो कर्त्रोक्तपरमानंदाद्वयस्वरूपदर्शनेन च प्रयोजनभावबुद्ध्या ह्येव कर्ता
मेमेतं भोग्यादित्यभिनिवेशरूपमनुष्ठेयं कर्तव्यं। ह्यस्मात्तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वसांस्कल्पानामिदं कर्तव्यं
तत्फलं भोक्तव्यमित्येवंरूपाणां मनोवृत्तिविशेषाणां च कर्मनोत्साधनानां च कर्मणां त्यागशीलः तदा शब्दादिषु कर्मसु चानु
बं गस्य तद्धेतोश्च संकल्पस्य योगारोहणपतिबंधकस्याभावाद्योगं समाधिमा रुरुक्षोयोगारूढ इत्युच्यते ५ यो यदेव
गारूढो भवति तदा तेनात्मनेवात्मा हृत्ता प्रवति संसारानर्थव्याता दतः। आत्मनाविवेकयुक्तेन मनसा आत्मानं विजि
सारसमुद्रमग्नं तज्जडं हरेत्कुरुहरेद्विषयासंगपरित्यागेन योगारूढतामापादयेदित्यर्थः ननु विषयासंगेनात्मानमवसा

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मेव ह्यात्मनो बंधुरात्मेवरिपुरात्मनः ५

बंधुरात्मात्मनस्तस्य हेनात्मेवात्मना जितः अनात्मनस्तशत्रुवैवर्तेतात्मेव शत्रुवत् ६

र इत्येवंसारसमुद्रमज्जयेत्। हियस्मादत्ते वात्मनो बंधुरात्मात्मात्मानं बंधुना मोचनं हेतुर्नान्यकश्चिल्लौकिकस्य बंधु
धोपि स्नेहानुबंधनबंधहेतुवात्मेव नात्मनः कश्चिद्विशुशत्रुहृत्कारि विषयबंधनागारप्रवेशात्कोशकारश्वात्मनः स्व
स्याबाह्यस्यापिरिपोरात्मप्रयुक्तदोषुकमवधारणमात्मेवरिपुरात्मन इति ५ इदानीं किल रूपं आत्मानो बंधुः किल
रूपो वात्मनोरिपुर्नित्यते आत्मा कार्यकरा सद्यो योजितः स्ववशीकृत आत्मनैव विवेकयुक्तेन मनसे वनतु शस्त्रा

वित्तविलेपकः २

गी.टी. १ विनातस्यात्मास्वरूपमात्मनो बंधुत्वं गलप्रत्यभावेन स्वरहितकरणत्वात् अनात्मनस्तु अजितात्मनश्चेतस्य बुद्धेशु भावेवर्तते
 २१- तालेव शत्रुवद्वाह्यशत्रुरिवोक्तं स्वतः प्रत्यक्षा स्वस्य स्वेनानिष्ठावच्छातः २ जितात्मनः स्वबंधुर्विवरणोति शीतोष्णसुख
 दुःखेषु सत्त्वपितृथामानापमानयोः पूजापरिजययोः वित्तविलेपहेवोः सतो रपितेषु समवेनेति वा जितात्मनः प्रागुक्तस्य
 जितात्मनः प्रशांतस्य सर्वत्र समबुद्ध्या रोगद्वेषशून्यस्य परमात्मा स्वप्रकाशज्ञानस्वभावआत्मा समाहितः समाधि वि
 षयो यो गारुडो भवति परमिति वा छेदः जितात्मनः प्रशांतस्यैव परं केवलमात्मा समाहितो जवति नान्यस्य तस्मात् जितात्मा

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा सिद्धे स्थेति जितेन्द्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोकाश्रयको वनः ८

प्रशांतस्य जितेन्द्रियः ७ ज्ञानं शास्त्रोक्तं नोपदेश्यं नोपदेशिकं तत्तत्तत्तत्तदप्राप्त्याप्य शंका निराकरणात् फलेन
 विवरितं तथैव तेषां स्थानुर्भवेनापराधीकरणं तात्पर्यं तस्य संज्ञा तालं प्रत्यय आत्मा विचरं यस्य स तथा। कूरस्थे विषयस्य
 त्रिधा वपिविकाशश्चः अतएव जिता निरागद्वेषपूर्वका द्विषमग्रहणाद्यावर्तिता नो द्विषाणि येन सः अविषयो पादे
 एतद्विषयत्वेन समानि मृत्विडपाषाणकां वनानि यस्मात् सः योगी परमहंसपरिव्राजकः परित्यज्य सुतो योगादुत्तमं सुखं

४. १. १. १. १.

एव २

२१८

सुहृन्नित्राद्युत्तममबुद्धिस्तु सर्वयोगिश्रेष्ठ इत्याह सुहृत्स्युपकारमनेपेक्ष पूर्वस्नेहं संबंधं च विना एव उपकर्तुं शि
 रं स्नेहेनोपकारकः अग्निः स्वरुतापकारमनेपेक्ष स्वभावको र्थेण अपकर्तुं न दासी नो विवदमानयो रुभयो रणुपेक्ष
 कः मध्यस्थो विवदमानयो रुभयो रणुपेक्षतेषां द्विषः स्वकृतापकारमपेक्ष्यापकर्तुं बंधुः संबंधेनोपकर्तुं एतेषु सा
 धुषु शास्त्रविहितकारिषु शास्त्रप्रतिषिद्धकारिषु विवकाशद्वेषेषु च सर्वेषु समबुद्धिः कः कादृक् कर्मत्यवापत बुद्धिः
 सर्वत्र रागद्वेषशून्यः विविष्यते सर्वतः कृष्णो भवति विमुच्यते इति वा पाठः ६ सर्वयोगारूढस्य लक्षणं फलं चोक्ता

सुहृन्नित्राद्युत्तमममध्यस्थद्वेषबंधुषु साधुषु च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते २

योगी युंतीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एककीयत विनात्मानि राशी रपरिग्रहः १०

तस्य सांगं योगविधेर्वै योगीत्यादिभिः स योगी परमो मत इत्येते श्रयोर्विशत्या श्लोकेः। तत्र एव मुत्तमफलप्राप्तये यो
 गी योगारूढः आत्मानं त्रित्तं सततं निरंतरं युंतीति किं प्रमृष्टं विहितं प्रभृतिपरित्यागेनैकाग्रनिष्ठमभ्यासमा
 हितं कुर्यात्। रहसि गिरिगुहादौ योग प्रतिबंधकदुर्जनानि वर्तन्ते देशस्थिते एककीयत सर्वगृहपरिजनः स भ्यासी
 यित १० अतः करणमात्मा देहश्च सैयतो योग प्रतिबंधक व्यापारश्च नैयस्य स यत विनात्मा यतो निराशी वैराग्यदास्ते निवि
 गतललः अतएव चापरिग्रहः शास्त्राभ्यनुज्ञाते नापि योग प्रतिबंधकेन परिग्रहणशून्यः ११ आरुलः

प. ७५

२१८

७॥

३३

ज्ञातसमाधिमभ्यासेन च ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहस्य निदिध्यासनस्य तदुक्तं ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहो हं
 तं विना। संप्रज्ञातसमाधिः स्यात्स्थानाभ्यासप्रकर्षत इति एतदेवाभिप्रेत्य स्थानाभ्यासप्रकर्षविदधेऽगवान् येली
 युं जीत सततं युं व्यायोगमात्मविशुद्धये युक्तं आसीतमत्सर इत्यादि वक्तुं कृत्वाः १२ तदर्थं वास्यमासनमुक्त्वा धुना तत्र
 कथं शरीरधारणमित्युच्यते कायः शरीरमध्यं मच शिरश्च ग्रीवा च कायशिरो ग्रीवं मूलाधारादारभ्य सूक्ष्मं तपयितुं स
 ममवर्कं अवलमर्कं पधारयन्नेकतवाभ्यासेन विक्षेपसहभावं गमेजयवाभावं संपादयन् स्थिरः दृढप्रयत्नो भू
 त समकायशिरो ग्रीवंधारयन्नेकं स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३
 त प्रज्ञातात्मा विगोभीर्ब्रह्मचारि ब्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीतमत्सरः १४
 वा किंचिद्वंस्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्ये वलघट्टिरूपं राहित्या यविषयप्रवृत्तिरहितानिर्मूलतने वदत्यर्थः। दिशश्चा
 नवलोकयन् अंतरांतरादिशं वलोकनमकुर्वन् योगप्रतिबंधकवाततस्य एव भूतः सन् आसीतेत्युत्तरेण संवे
 किंच निदाननिवृत्तिरूपेण प्रकर्षेण शांतः शगादिदोषरहित आत्मा तः करणयस्य संप्रज्ञातात्मा शास्त्री
 यमिश्च न दाद्याद्विगताभीः सर्वकर्षपरित्यागे युक्त वा युक्तवशं कायस्य सविगतभीः ब्रह्मचारि ब्रते ब्रह्मचर्यगुरु
 शुश्रूषाभिक्ता जो जमादौ स्थितः सन् मनः संयम्य विषयाकारवृत्तिभूयं कृत्वा मयि परमेध्वरे प्रत्यक्षिति सगुणे निर्गु

गी. टी.
१६

होवा विदुषः स्वसमाहितो मनुष्यक धारावाहिक चित्तवृत्तिमान् युत्रादौ प्रिये विंतनी येमति कथमेव स्यादत आहम
अहमेव परमा नंद रूपजा धरः पुनरुपाधः प्रिये यस्य सतथा । तदेतत्प्रियः पुत्रात्प्रियो विनात्प्रियो न्यस्मात्सर्वस्माद
तरतयदयमा लेति श्रुतेः । सर्वविषयाकार सर्ववृत्तिनिरोधेन भगवदेकाकार चित्तवृत्तिर्युक्तः संप्रज्ञातसमाधिमाना
सीतो पावशेयसाशक्तिनतु खेद्यया युनिष्ठो दित्यर्थः । भवति कश्चिद्वागी स्त्रीविज्ञेनतु स्त्रियमेव परवे नारायणेन
ह्लात्किं तर्हि राजानं बादेवं वा अयंतु मच्चित्तो मत्परश्च सर्वा राधेन मामेव मन्यत इति भावः कृतो नारायणः । आरब्धा
तु वेपि मेनात्र भाष्यकारेण तुल्यता । गुंतायाः किंतु हे मत्तेक तुल्यता हे पितृल्यता ॥ एवं संप्रज्ञातसमाधिना सीत
युंजन्नेव सदात्मानं योगी नियतमानसः शान्तिं विवाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति १५

एवमिदं विदुषोऽप्येव एव होवस्थानादि पूर्वोक्त नियमेनात्मानं मनो युंजन् अर्थात् स वैराग्याभ्यां समाहितं कुर्वन्
योगी सदा योगाभ्यासपरो अभ्यासातिशयेन नियतं निरुद्धं मानसं मनो येन नियतानि रुद्धा मानसा वृत्तिरू
पाविकाशयेनेति वा नियतमानसः स नृणां तिसर्ववृत्तुपरतिरूपां प्रशान्तवाहितानि विवाण परमां तवसा ह्री
करोत्यति ह्रीं । सकां यी ध्यानितां तेषां युक्तिपदं वसतपनी मत्संस्थामहं रूपमानंदरूपां निष्ठाया धगच्छ
वि परत्

गम.
१६०

तिनतुसां सारि नृणिष्वेव जीणि ॥ १६ ॥ संप्रज्ञातसमाधिना नियतमानसः शान्तिं विवाण परमां मत्संस्थामधिगच्छति १५
चतस्रसमाधि फलान्युक्ता ह्यन्यतानि ॥ १६ ॥ ते समाधायुपसर्गं व्युत्थाने सिद्धयति । स्थानुपनिषत्त्रयेणैव
करणापुनरुक्तिः संप्रज्ञातसमाधिः । तत्रादिनो देवाः । तथा हि दालकोरे वैराग्यं त्रितोपित्तं संज्ञादं स्मरणं वैराग्यं
ज्ञानवशात् पुनरुक्तिः संप्रज्ञातसमाधिः । तत्रादिनो देवाः । तथा हि दालकोरे वैराग्यं त्रितोपित्तं संज्ञादं स्मरणं वैराग्यं
समाधिः । संप्रज्ञातसमाधिः । तत्रादिनो देवाः । तथा हि दालकोरे वैराग्यं त्रितोपित्तं संज्ञादं स्मरणं वैराग्यं
तवेन प्रज्ञा यो प्रकरोति । विशेषरूपेण ज्ञापते भाव्यस्य रूपं येन संप्रज्ञातः समाधिर्जीवजा विशेषः । भावना हि
अविषयः तत्र परिहृत्य तत्र सिद्धिः पुनर्निवेशनं । भाव्यं तत्र विधेयं । एतत्तु एव हीतमेवात्र ग्राह्यमपि विविधं ।
नृणां मेवात्र । तदुक्तं । हीणं चैव भिजात स्पेवमणेर्हीतं ग्रहणं त्रिषु तस्थतः । जनता समापतिः । हीणं चैव
उनामसं तयोः तस्य तस्य चित्तस्य गृहीतं ग्रहणं ग्राह्यं । ध्याने दिश्विषयेषु तस्थता तत्रैव कायता । तदंजनता नृणां
न्यग्रहो चित्ते भावमान स्पेवो कर्षयति यावत्तथा विधा समापतिस्तदूयः परिणामो भवति प्रथमि जातस्य निर्मलस्य
त्वदिकमणे स्तुतदुपाश्रयवशात् तदूपापत्तिरेवं निर्मलस्य चित्तस्य तत्र जावनी यवस्तूपरागात्तदूपापत्तिः । एता
पत्तिः समाधिरिति वपर्यायः । यद्यपि नृहीतं ग्रहणं ग्राह्यं त्रिषु तस्थता तत्रैव कायता । तदंजनता नृणां

गी.टी. ६
१९१

तिबोद्धव्यं। यतः प्रथमं शास्त्रनिष्ठ एव समाधिर्भवति ततो ग्रहणनिष्ठस्ततो ग्रहीतुनिष्ठा इति। ग्रहीतादिके भाष्ये व्याख्या
स्यते। तत्र यदा स्थूलं महाभूतेन्द्रियात्मकषोडशविकाररूपैर्विषयमादाय पूर्वापरानुसंधानेन शब्दार्थोत्प्रेरेखेन च भावना
क्रियते तदा सवितर्कः समाधिः अस्मिन्नेवालंबने पूर्वापरानुसंधानशब्दार्थोत्प्रेरेखेन च भावना प्रवर्तते तदा नि
र्वितर्कः। एतावुभावणत्रवितर्कश्चेन्नोक्तो। तन्मात्रांतःकरणलक्षणं सूक्ष्मविषयमालंब्य तस्य देशकालधर्मावच्छेदेन य
दा भावना प्रवर्तते तदा सविवारः अस्मिन्नेवालंबने देशकालावच्छेदं विना धर्ममात्रावभासित्वेन यदा भावना प्रवर्तते त
दा निर्विवारः एतावुभावणत्रविवारश्चेन्नोक्तो। तथा वभाष्ये वितर्कश्चित्तस्य स्थूलालंबने आभोगः सूक्ष्मविवा
रइति। इयं शास्त्रसमापत्तिरिति श्रुपदिश्यते। यदारभस्तमोले शानुविद्धमेतः करणसंबन्धेन तदा गुणभावाच्चित्तैः
मुखप्रकाशमयस्य सवस्य भावमानस्योदेकात्मनंदः समाधिर्भवति। अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्रोत्तरं प्र
धानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहंकारवाहिरहशब्देनोच्येते। इयं ग्रहणसमापत्तिः ततः परं रजस्तमोले शान
निभूतं शुद्धं सवमालंबनीकृत्य भावना प्रवर्तते तस्योत्प्राप्तस्य सवस्य न्याभावाच्चित्तिशक्तेरुदेकात्मतामात्राव
च्छेदेन समाधिः सास्मितदित्युच्यते। न च अहंकारास्मितयारभेदः शक्यः यतो यत्रोतःकरणमहमित्युत्प्रेरेखेन विष
यान्वेद्यते स्। हंकारः यत्र वर्तते मुखतया प्रतिलोकारणमिदं प्रकृतिलीनेवेतसि सत्तामात्रमवभाति सास्मिता।

रामः
१३१

अस्मिन्नेव समाधौ यत्कृतपरितोषास्तु परंपुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतोत्पत्तिर्वात्प्रकृतिलयादित्युच्यते। सेयं गृहीतु समाप
त्तिरस्मितामात्ररूपगृहीतुनिष्ठानुपपरंपुरुषविषयभावनया प्रवर्तते तेषामपि केवलपुरुषविषयाविवेकख्यातिर्गृ
हीतु समापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेके नास्मिता या स्या गाता। तत्र गृहीतु भावपूर्वकमेव ग्रहणभावंतत्पूर्वकं च सूक्ष्म
शास्त्रभावंतत्पूर्वकं च स्थूलशास्त्रभावंति स्थूलविषयोद्विविधोपवितर्कश्च पानुगतः द्वितीयो वितर्कविकलस्त्रितयानुग
तः तृतीयो वितर्कविचारशब्दो विकलोद्वितयानुगतश्च तृतीयो वितर्कविचारानंदो विकलोस्मितमात्रइति चतुरस्रोपेसंप्रज्ञा
तइति। एवं सवितर्कः सविवारः सानंदः सास्मितश्च समाधिरंतर्ह्यनादिमहिदेतु तथा मुक्तिहेतु समाधिविशोधिवादेय ए
व मुमुक्षुभिः। गृहीतु ग्रहणयो रपि वितर्कविषयतादशाया शास्त्रकोटौ निरुपादेयोपदेयविभागकथनाय शास्त्रसमा
पत्तिरेव विवृता सूत्रकोरणा चतुर्विधा हि शास्त्रसमापत्तिः स्थूलशास्त्रगोचराद्विविधा वितर्कानिर्वितर्कवि सूक्ष्मशास्त्रगो
चरापि द्विविधा सविवारा निर्विवारा वा तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पेः संकीर्णसवितर्को। शब्दार्थज्ञानविकल्पसंभिन्ना स्थूला
र्थविभासरूपा सवितर्कसमापत्तिः स्थूलगोचरासविकल्पकइतिरित्यर्थः स्मृतिपरिशुद्धो स्वरूपश्च ये वाच्ये मात्रनि
र्भासानिर्वितर्को। तस्मिन्नेव स्थूलालंबने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रयुजितस्य शास्त्राकारप्रतिभासितया न्याभूत
ज्ञानोपदेयस्वरूपश्च ये वाच्ये निर्वितर्को समापत्तिः स्थूलगोचरा निर्विकल्पकइतिरित्यर्थः एते येव सविवारा निर्विवारा च सू
क्ष्मविषयाया स्याता सूक्ष्मस्माद्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविवारा निर्विवारा च सवि

वै

१३३

292

५

गी. १. ६.
२५३

नैश्चाल्यमानस्यचित्तस्य कथं निर्विकारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादलभ्यास्तं भराप्रज्ञाप्रतिष्ठितादृत आह। ततः संस्कारा
रोच्यसंस्कारप्रतिबंधी' तथा कृतं भयाप्रज्ञया जनि तोयः संस्कारः सतवविषयया प्रज्ञया जनि तेन बलवत्वादन्या न्युत्थान
जासमाधिजोश्च संस्कारानतवविषयप्रज्ञा जनि तेन दुर्बलान् प्रतिबंधाति स्वकार्या रुमा कुराति नाशयतीति वा। तेषां सं
स्काराणामभिभवान्त्यभवाः प्रत्ययाना भवन्ति ततः समाधिपति सते ततः समाधिजा प्रज्ञाततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो
नवः संस्काराशयोवर्द्धते। ततश्च प्रज्ञाततश्च संस्कारा इति नवो भवतु न्युत्थाने संस्काराणामतवविषयप्रज्ञा जनि तां तवमात्रवि
षयसंप्रज्ञात समाधिप्रज्ञाप्रभैः संस्कारैः प्रतिबंधस्वैषां तु संस्काराणां प्रतिबंधकाभावादेकाग्रभूमावेव सवीजः समाधिः
स्यान्नतु निर्वीजो विरोधभूमाविति तत्राह। तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधात्रिबीजैः समाधिः तस्य संप्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमि
तस्य अपि शब्दाद्विप्रमूढ विद्विज्ञाना मपि निरोधे योगिप्रयत्नविशेषेण किल ये सति सर्वनिरोधात् समाधेः समाधिजस्य स
स्काराणां निरोधात् निर्वीजो निरालंबोऽसंप्रज्ञात समाधिर्भवति सत्सोपायः प्राकृष्टत्रितो विरा मप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्का
रशेषो न्यदिति। विरम्यतेनेनेति विरा मोदित क विचारानं दास्मितादिरूपविता त्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति या
वत्। विरा मश्चासौ प्रत्ययश्चित्तवृत्तिविशेष इति वा तस्याभ्यासः योनः पुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वकारणं यस्य सतथा
संस्कारमात्रशेषः सर्वथा निवृत्तिको न्यः पूर्वोक्ता सचीजादिलक्षणो निर्वीजोऽसंप्रज्ञात समाधिरित्यर्थः संप्रज्ञातस्य हि समा
धेरुपाया बुक्तावभ्यासा वैराग्यं च। तत्र सालंबनवादाभ्यासस्य न निर्लंबन समाधिहेतु बंधवत्तदिति निरालंबनपरिवे

३२३

द्वातपे विशेषः

राग्यमेव हेतुं च नो न्ये। अभ्यासस्तु संप्रज्ञात समाधिद्वारा प्रणाद्योपयुज्यते। तदुक्तं। अयमंतरंगपूर्वभ्यः। धारणाध्यानस
माधिरूपं संप्रज्ञातस्य। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपंचकावेक्या सवीजस्य समाधेरंतरंगं साधनी।
साधनकोटौ च समाधिशादेनाभ्यास एवोच्यते। मुख्यस्य समाधेः साध्या वात्। तदपि बहिरंगं निर्वीजस्य। निर्वीजस्य तु स
माधेरुपपत्तिर्यद्वहिरंगं परंपरयोपकारितस्य तु परं वैराग्यमेवांतरंगमिदं। अयमभिहितविधौ भवप्रत्ययउपायप्र
त्ययश्च। भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां। विदेहानां सानंदानां प्रकृतिकथानां च साक्षात्तानां। यस्यास्यातानां जन्मवि
ज्जदोषाधि विशेषान्मंत्रविशेषाद्वायः समाधिः समवप्रत्ययः भवः संप्रत्यात्मानां तविवेकाभावात् कृतः प्रत्ययः कार
णं यस्य सतथा जन्ममात्रहेतुको वापदिणमाकाशगामवतजनः सारहेतुवाचुमुकुभिर्हेयत्यर्थः। आदावीर्यस्म
ति समाधिप्रज्ञापूर्वकरतरेषां जन्मोषाधि मंत्रपः सिद्धव्यतिरेकात्मात्मानां विवेकदर्शिनो तु यः समाधिः सप्र
क्षादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वोपाया यस्य सतथा उपायप्रत्ययस्यार्थः। तेषु श्रद्धायोगविषदे चेतसः प्रसादः साहिजन
नीवयोगिनं पातिततः श्रद्धाधानस्य विवेकार्थिनो वैर्यसु साहउपजायते। समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्याहुभूमिषु स्म
तिरुत्पद्यते तस्मिन्नाच्च चित्तमनाकुलं तस्माधीयते। समाधिरैकाग्रता समाहितचित्तस्य साध्यायोगोत्तरावितेकेन जा
यते। तदभ्यासात्तराच्च वैराग्यं च तस्य संप्रज्ञात समाधिरुमुमुक्षुणा मित्यर्थः। प्रतिकृष्टाधारिणामिनोहिभावास्तेति चेति
शक्तेरिति न्यायनतस्यापि सर्ववृत्तिनिरोधादभ्यासात्तद्विदेहपारिणामप्रवाहं हस्तन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येवमभिप्रे

देवानां

गी.टी. ६
१२४

त्यसंस्कारशेषरुक्ते। तस्यैव संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तं। ततः प्रशान्तं वाहिना संस्कारादिति। प्रशान्तोते हितानामावृत्तिकस्य
चित्तस्य निरिधनाशिवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः। यथा समिरायाद्या कृतिप्रकेपेव क्रियते रोत्ररश्मिप्रचलति समि
दादिकृते तु प्रथमकृते किंचिदाम्यति उत्तरोत्तररुक्तेषु अधिकमधिकं शाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्द्धते तथा निरुद्धचित्तस्योत्त
रोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति। तत्र पूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरप्रशमस्य कारणात्तदा च निरिधनाशिवच्चित्तं क्रमेणो
पशम्यद्भुत्त्वानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते तदा वसमाधिपरिपाकप्रभवेन वेदांतवाक्यजेन सम्पूर्ण
शनेनाविद्यायां निवृत्तायांतद्वत्तुकदृग्दृशस्य संयोगाभावाद्दृष्टोपे च विद्यायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धः केव
लो मुक्त इत्युच्यते। तदुक्तं। तदा द्रष्टुः स्वरूपे वस्थानमिति। तदा सर्वशक्तिनिरोधे दृष्टिदशायां तु नित्यापरिणामिवैतन्यरूप
वेन तस्य सर्वदा शुद्धवेपनादिना दृश्यसंयोगेनाविद्यकेनांतःकरणतादात्म्याध्यासादंतःकरणदृष्टिसारूप्यं प्राप्नुवन्नभो
क्ताविभोक्तेवतुः स्वानां भवति। तदुक्तं। दृष्टि सारूप्यमित्यत्र। उत्तररश्मिप्रादुर्भावेत्यतदेव विवृतं दृष्टव्योपरक्तं विवृतं सर्वा
र्थवित्तमेव दृष्टव्योपरक्तं विषयविषयनिर्भासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमि
वस्फटिकमलिकल्यं सर्वार्थमित्युच्यते तदनेन चित्तसारूप्येणाध्याताः केचित्तदेवचेतनमित्याहुः। तदसंख्योपवासनाभिधि
त्रमपि प्रशस्तं संहत्यकारिणांतस्य भोगापवर्गात्तत्स एव परश्चेतनोः संकृतः पुरुषो न तु घरादिवत् संहत्यकारिचित्तं चेत्
नमित्यर्थः एवं च विशेषदर्शिनः प्रात्मभावना निवृत्तिः एवैततः करणपुरुषयोर्विशेषदर्शितस्य योतः करणे प्रागविवेक

मधुका

नित

मपि चेतन

१२४

विशेषयोः

वशादात्मभावनासीत्मानवर्तते। भेददर्शने सत्यभेदधर्मानुपपत्तेः। स वपुरुषयौ विशेषदर्शनं च भगवद्वर्तितनिष्कामकर्मसाधो
तल्लिङ्गं च योगभाष्ये दर्शितं। यथा प्रादुर्बितृणां कुरस्योद्भेदेन तद्दीप्तसत्त्वानुपमीयते। तथा मोक्षमार्गश्रवणेन सिद्धं तत्तु चि
दात्त। यस्य लोमहर्षीश्रुपातो दृश्यते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनवीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते। यस्य
तु तादृशकर्मवीजनास्ति तस्य मोक्षमार्गप्रवणे पूर्वपुरुषोक्तिषुरुचिर्भवत्यरुक्चिदसिद्धांतयुक्तिषु तस्य कोहमासंकथमहमा
समित्यादिशक्तभावभावनास्वाभाविकी प्रवर्तते सा तु विशेषदर्शिनो निवर्तत इति। स्वं सति किं स्यादिति तदाह। तदा चिवेक
निष्कं केवल्यप्राभापवित्तं निष्कं जलप्रवहणयोग्यो नीचदेशः प्राग्भारस्तदयोग्य उच्च प्रदेशः वित्तं च सर्वदा प्रवर्तमान इति प्र
वाहेण प्रवहज्जलतुल्यं तत्प्रागात्मानात्मविवेकरूपविमार्गवाहिविषयभोगपर्यंतमस्यासीदधुना वात्मानात्मविवेकमा
र्गवाहिकेवल्यपर्यंतं संपद्यत इति। अस्मिन् श्रुतिविवेकवाहिनित्वे ये तस्यास्ति सहेतुका इति वर्तनीया इत्याह सूत्राभ्यां त
च्छिदेषु प्रत्ययोतराणि संस्कारिभ्यः सानमेषां केशवदुक्तं। तस्मिन् विवेकवाहिनित्वेच्छिदेषु प्रत्ययोतराणि व्युत्थानरू
पाण्यहंममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुवर्तन्तेभ्यः संस्कारिभ्यः ह्ययमाणि भ्योपि प्रादुर्भवन्ति एषां च संस्काराणां केशानां निवहा
नमुक्तं यथा केशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धजीवभावाः पुनश्चित्तभूमौ प्ररीहं प्राप्नुवन्ति। तथा ज्ञानाग्निना दग्धजीवभा
वाः संस्काराः प्रत्ययोतराणि न प्रसोतुमर्हन्ति। ज्ञानाग्नि संस्कारास्तथावाञ्छितमनुशोभन्ति इति। एवं च प्रत्ययोतरानुदयेन विवे
कवाहिनित्वे स्थिरीभूते सति प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकरव्यातेर्धर्ममेधः समाधिः। प्रसंख्यानं स वपुरुषा

गि.टी.६
११५

सिं-रति

न्यतारख्यातिः शुद्धात्मानमिति यावत् तत्र बुद्धेः साविके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वाभाविकमणं सर्वा
धिष्ठातृत्वं तेषामेव शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मिन्नेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानं सर्वज्ञातृत्वं च विशोकानामसिद्धिः फलतद्वैराग्या
याच्च केवल्यमुक्तं। सवपुरुषान्यतराख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं च तद्वैराग्यादपि दोषाबीजहृये केवल्यमिति सूत्राभ्यां त
देतदुच्यते। तस्मिन् संख्येने सत्यथाकृसीदस्य फलमलिङ्गोः प्रत्ययांतराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परियोषाद्धर्ममैद्यः
समाधिर्भवति। इत्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणां। अयत्तु परमोधमेयि योगेनात्मदर्शनमिति स्मृतेर्धर्मप्रत्यकृत्रलेका
साक्षात्कारमेव हतिधर्ममैद्यश्च साक्षात्कारहेतुरित्यर्थः। ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः। ततो धर्ममेघात्समाधेर्माहात्म्ये शानां पंचवि
धानामविद्यास्मितीरागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च क्लेशः शुक्लक्लेशभुक्तमेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याहृये
बीजहृयादास्येति कीनिवृत्तिर्केवल्यं भवतिकारणानिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यंतिका उचितवादित्यर्थः। एवं स्थिते युंजने वसं
दात्मानमित्यनेन संप्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः। नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूतोऽसंप्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावु
क्तः शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रज्ञातवादिता निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानहा
रा केवल्यहेतुत्वं तत्संस्थामित्यनेन नौपनिषदाभिमतं केवल्यं दर्शितं। यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्ने
न संपादयेदित्यभिप्रायः २५५ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्यासारादिनियममाह द्वाभ्यां यदुक्तं सज्जीयति शरीरस्य चका
र्यहृमतां संपादयति तदात्मसम्पत्तमत्रे तदति कम्पलोभेनाधिकमभ्रतो न योगो गतिः अजीर्णादोषेण व्याधिपीडितवा

सर्वकालत्वं

२२५

अथैतानि मनोभूतानि चित्तेऽनाहारादवस्थाहारसंयोगाभावेन शरीरस्य कार्पाकमवातयदुवा आत्मसंमितमन्त्रं
तदवतितज्जितं चित्तं यद्द्वयोहिनस्ति तद्वक्तृनो यो न तदवतीति शतपथश्रुतेः । तस्माद्योगी नाम संमिता दन्नादधिकं न्यूनं वा
स्वीयादित्यर्थः । अथ नापूर्येदं शरीरं तृतीयमुदकेन नृणां वायुः संवरणार्थं नुच नुर्थमवशेषयेदित्यादियोगशास्त्रोक्तं परि
तण्णदधिकं नृणां वायुः संवरणार्थं नुच नुर्थमवशेषयेदित्यादियोगशास्त्रोक्तं परि
तण्णदधिकं नृणां वायुः संवरणार्थं नुच नुर्थमवशेषयेदित्यादियोगशास्त्रोक्तं परि
तण्णदधिकं नृणां वायुः संवरणार्थं नुच नुर्थमवशेषयेदित्यादियोगशास्त्रोक्तं परि

५१५५

नालं भूतं ह्ययोगोऽस्मिन् वेदात्मनश्चतः न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन २६

पुष्पाक्षरविहारस्य युक्तवेष्टस्य कर्मणु युक्तस्वभावबोधस्य योगो भवति दुःखहा १७

क. केषिण्युपलक्षणं ध्यानतत्परत्वादि ३६ एवमाहाशदिनियमविशरणो योगव्यतिरेकमुक्तात्तज्जियमव
तययोगान्वयमाह आश्रयतइत्याहारो न्यविहरणविहारः पादश्रमतो युक्तोनियतपरिमाणो यस्यात्तथा अन्येष्ट
पिष्टयवतपापनिषदावर्तनादिषुकर्मसु युक्तानियतकावावेष्टायस्यरतथा स्वप्नानिद्राश्रवबोधो जागरणंतौ युक्तौ
नियतकालौ ३७ एवमयोगोभवति साधनपाटवात्समाधिः सिध्यति नान्यस्यैवंप्रत्यक्षशेषेण संपादितो योगः

गीटी-६
११६

किफल इत्यत्राह ७ स्वहिति सर्वसंसारदुःखकारणाविद्योन्मूलनेतु ब्रह्मविद्योत्पादकधात्समूल सर्वदुःखनिवृत्तिहेतुर्हि
त्यर्थः। अत्राहारस्यनियतत्वं अहंमशनस्य सम्यजनस्य तृतीयमुदकस्य तु। वायोः संचारणा र्थं नुवतु र्थमवशेषयोदित्या
दिप्रागुक्तं। विहारस्यनियतत्वं योजनान्नपरीक्षेदित्यादि। कर्मसुचेष्टायानियतत्वं वागादिवापलपरित्यागः। शत्रेर्वि
भागात्रयं वा प्रथमांशयोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति स्वप्नावबोधयोर्निधितकालवर्तव्यमन्येपियोगशास्त्रोक्तानि
यमादृष्ट्याः ११ एकमेकाग्रभूमौ संप्रज्ञाते समाधिमभिधाय निरोधभूमावसंप्रज्ञाते समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदा

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८

यस्मिन्काले पदे वैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण नियतं सर्वभूयता मापादितं चित्तं विगतं रजस्तमस्कमेतः करणसुखं च
लुप्तं तत्सर्वविषयाकारग्रहणसमर्थमपि सर्वतो निरुद्धवृत्तिकं वा तन्मन्येव प्रत्यक्षवृत्तिरनात्मानुपरके वृत्तिराहि
त्येव च ततः सिद्धस्यात्माकारस्य वारयितुमशक्यत्वात् चित्तेरेव प्राधान्यान्मभूतं सदवतिष्ठते निश्चलं भवति तदा
तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते कः यः सर्वकामेभ्यो निस्पृहः निर्गतादोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृ
ष्टादृष्टविषयेभ्यः कामेभ्यः स्पृहात्स्त्रायस्येति परं वैराग्यमसंप्रज्ञातं समाधेरंतरंगं साधनमुक्तं। तथा च व्याख्या
तं प्राक् १८

११६

समाधौ निर्वृत्तिकस्य चित्तस्योपमानमाहः दीपचलने हेतुना वा तं न राहिते देशे स्थितो दीपो यथा चलने हेतुभावावेगं तेन चलति
सोपमा स्मृता सदृष्टा तश्चित्तो योगिनेः कस्य योगिन एकाग्रभूमौ संप्रज्ञातं समाधिमतो म्यासपादवात् यतचित्तस्थिति रुद्धसर्व
चित्तवृत्तेरसंप्रज्ञातं समाधिरूपं योगिनिरोधभूमौ युज्यते नुतिष्ठते यन्मात्मातः करणं तस्य निश्चलतया सचोदकेण प्रकाशकत्वे
यादृशं तद्विज्ञोदीपो दृष्टं तद्वत्यर्थः। आत्मनो योगं युज्यते तद्विद्यारम्भादेदानीं तिकात्माभः सर्वावस्थस्यापि चित्तस्य सर्वदात्माका
रतया लपदवैयर्थ्यं न द्वियोगेनात्माकारता कित्स्य संपाद्यते किंतु स्वत एवात्माकारस्य सतो नात्माकारनानिवर्त्यत इति।

यथा दीपो निवातस्थो नैगते सोपमा स्मृता योगिनो यातचित्तस्य युज्यते योगमात्मनः १९

यत्रोपरमं चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तु स्थिति २०

तस्माद्विज्ञोदिके प्रतिपादनार्थमेवात्मपदं। यतचित्तस्थितिवाभावपरो निर्देशः कर्मधारयो वा यतस्य चित्तस्येत्यर्थः १९
एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमार्थं विस्तरेण विवरीतुमारभते। यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगा
भ्यासपादवेन जाते सति चित्तं निरुद्धं एकविषयकवृत्तिप्रवाहप्रपञ्चिका प्रतापत्वात् निर्विघ्नाशिवदुपशाम्यति। चित्तकृत
या सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र चैवात्मनिश्चरिणामे सति आत्मनारजस्तमोनमिभूतसुखसदमात्रेण
तः करणेनात्मानं प्रत्यक्षं चेतन्यं परमात्मानि न सद्भिदानंदघनमनंतमाहृतीयं पश्यन्नेतत्प्रमाणं तया दृष्ट्या साक्षात्पुर्व

गी.टी.६
९२७

वैजात्यन्येवपरात्मानंदधनेतुष्यतिनेहेदियसंघातेनवातजोग्येन्यत्रपरमात्मदर्शनेसत्यमुहिहेवभावात्तुष्यत्येवेतिवा. तमं
तःकरणपरिणामं सर्ववैतन्यनिरोधरूपं योगविद्यादिति परेणाख्यः यत्र काल इति तु व्याख्यानमसाधु तत्र व्यानव्यातः ९०
आत्मन्येवतोवेहेतुमाह यत्रयस्मिन् अवस्थाविशेषे आत्यंतिकमनेतैरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं आतींद्रियविषयेद्रियसंप्रयो
गानभिर्व्यंगं बुद्धिग्राह्यं बुद्धेवरजस्तमोमलरहितया सवमात्रवाहिन्याग्राह्यं सुखयोगीवैतन्यप्रभुभवति यत्रवस्थितोयंवि
होस्तवत आत्मस्वरूपा नैवचलति। तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणाख्यः समानः आत्यंतिकमिति त्रयसुखस्वरूप
कथनां आतींद्रियमिति विषयसुखव्यावृत्तिः। तस्यविषयेद्रियसंयोगसापेक्षत्वात् बुद्धिग्राह्यमपिसौषुप्तसुखव्यावृत्तिः
सुखमात्यंतिकं यत्तु बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं वेत्तियत्रनैवायं स्थितश्चलति तवतः ९१

सुषुप्तौ बुद्धेर्ज्ञानवात्समाधौ निर्वृत्तिकायाः स्वस्याः सत्त्वात् तदुक्तं गौडपादैः। लीयते तु सुषुप्तौ तन्निग्रहीतं न लीयत इति
तथा च श्रूयते समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनियत्सुखं भवेत् नशक्यते तर्हि विदुर्गिरातशयदेतदंतःक
रणेन गृह्यत इति अंतःकरणेन निरुद्धं सर्वकृत्तिकेनेत्यर्थः। वस्यानुसुखास्वादं गौडपादैस्तत्र प्रतिषिद्धं नास्वादयेसु
खं तत्रानिःसंगः प्रज्ञया भवेदिति महादं समाधौ सुखमनुभवामीति सविकल्पवात्तत्वात् प्रज्ञासुखास्वादः तेषु व्यानरू
पत्वेन समाधिविरोधिवात् योगीन कुर्यात् अतएव एतादृशप्रज्ञया सह संगपरिसंज्ञेन निरुद्धादित्यर्थः निर्वृत्तिकेन
तु विज्ञेन स्वरूपसुखानुभवस्यैः प्राक्पादितः स्वस्थितानं सनिवीलं प्रकथं सुखमुत्तममिति स्पष्टं तदुपरि शान्तिं कारयते
२९

राम
९२७

यवननैवायं स्थितश्चलति तवतः सुषुप्तौ कमुपपादयति। अन्वनिशतिशयात्मसुखं जकं विदुर्लिकविज्ञादव्यावेशेवंलं जासंत
ताभ्यासमाधौ केन संपाद्या परलोभं नोधिकं समन्यते कृतं कृत्यं प्राप्तं प्रापणीयमात्मजाता अपरं विद्यत इति स्मृतेः। तव
अन्येनोक्तं नयसमाधौ विदुर्लं न नास्तीत्युक्ता शीतवात् प्रज्ञायां सुषुप्तौ विद्याव्याप्यमपि तज्ज्ञास्तीत्याह। अस्मिन्वासा
सुखमये निर्वृत्तिकवितावस्थाने स्थितो योगी सुखं ग्राह्यं ता शस्त्रनिपातादिनिमित्तो न गृह्यता विदुः खेन न विद्या
न्यते किमुत तदित्यर्थः ९२ यत्रोपमान इत्याख्यं बुद्धिग्राह्यं विदुर्लं निर्वृत्तिकः परमानं दान्तिव्यं जकं विद्यावस्थ
यं तज्ज्ञावापरं तं कथ्यते नाधिकं ततः यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणा विद्याव्यते ९३

निश्चिन्तादुःखं योगी योगयोगं जितम् स निश्चयं न योक्तव्यो योगो विदुर्लं विदुर्लं ९४

विशेषतः कस्मिन् चैतद्विनिरोधं विदुर्लं मय सर्वदुःखविदुर्लं विदुर्लं गमेव जितं योगसंज्ञितं विदुर्लं योगश
वाहमपि विशेषं विदुर्लं योगशब्दं विद्याज्ज्ञानी यावत्तु योगशब्दानुशेषात् किं विदुर्लं जितं प्रतिपद्यते तस्यैत
थावनगदानुपपत्तिरित्युच्यते योगश्चैतद्विनिरोधरति योगो न वा तदुःखहेति यत्ता गुरुतदेतदुपसहृतं।
एवं योगी योगी निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह। स यथोक्तं फलयोगी निश्चयेन शास्त्रावायं वदन्तास
यं विषयार्थः सत्यं एवेत्यध्यासमेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः अनिर्वृत्तं जेत स एतावता विकल्पं न योगी न सिद्धः

गी. टी. ६
११८

नृपति

न

किमनः परं क... ह मित्यनुतापो निर्वेदस्तद्वदितेन चेतसा दहजन्म निजन्मांतरे वा सेत्यति किंच रयेत्वेवं धैर्यं यु
 केन मनसैव तर्था तदेतज्जोडपा दाउदाजकुभ उल्लेख उदधैर्यद्वरक शात्रेणैक बिंदुना भनसो निग्रहस्तद्वद्वेदपरिख
 दतइति उल्लेख उल्लेखनं शोषणाय वसायेन जलोद्धरणमिति यावत् अत्र सं प्रदाय विद आश्रयायिका मावकते कस्य
 चित्किलपि ह्येणो शान्तिरस्थावितरंग वेगेन समुद्रोपकुहार समसै समुद्र शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखा ग्रेयो
 के कंजल बिंदु प्रविक्षेप तदा च बकुभिः पादभिर्बधुवर्गे वीर्यमाणोपि नेवोपरनाम यदृष्टया वतत्रागतेन नारदे
 न निवारितोप्यास्मिन्नजन्म निजन्मांतरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्र शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे ततश्च देवा उक्
 व्यात कृपा लुनीर दोग रुदुंतस्माहा व्याघ्र प्रेषया मास समुद्रस्तृप्ताति होहेन वामव मन्यत इति वचनेन तौ
 गरुड पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्त्रान्यं शान्तस्मै पादौ प्रददाविति एवमखेदेन मनो निरोधे परमधर्मे प्र
 वर्तमानं योगिनमीश्वरो नुगृह्णाति ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिद्धीति भावः ११ किंच क्वा योगोभ्यस
 नीयः संकल्पो दुष्टेषु विषयेषु शोभनवादर्शनो भनाध्यासः तस्माच्च संकल्पादिर्दमेत्यादि दमेत्यादित्वेवं
 रूपाः कामाः प्रभवन्ति तान् शोभनाध्यास प्रभवान् विषया भिन्ना ध्याना विचार जन्माशोभनं निश्चयेन शोभ
 नाध्यास बाधा दृष्टे सुस्त्रकृवंदन वनितादिष्वदृष्टे सुवेदलो कपारिजाताक्षरः प्रभृति शुद्धांतपायसवत् अ

११८

अतएव सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यंतान् शेषतः निरवशेषां सवासनां स्थित्वा अतएव कामपूर्वकं वादिन्द्रियप्रवृत्तेस्तदपाये स
 तिविवेकमुक्तेन मनसैवोद्विग्नमचं कुरादिकरणसमूहं विनियम्य समंततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः प्रत्या हृत्य शनैः शनैरुपर
 मेदित्यन्यथः १७ भूमिका जयक्रमशः शनैः शनैरुपरमेत एति धैर्यं मखिन्नता यात यागृहीता या बुद्धि रवश्यं कर्तव्यता नि
 निश्चय रूपातया यदा कदा विदवश्यं जविष्येत्येव योगः किंच वरेषु त्वेवं रूपमाशनेः शनैर्गुरुपदिष्ट मार्गेण मनो निरुध्या
 देतेना निर्वेद निश्चयो प्रागुक्तो दर्शितो तथा वस्तुति यच्छेद्वा ज्ञानसी प्राज्ञस्तद्यच्छेत्तान् आत्मनि ज्ञानमात्मनि मर
 संकल्प प्रजवा कामांस्त्यक्त्वा सर्वान् शेषतः मनसैवोद्विग्नमचं विनियम्य समंततः १४
 शनैः शनैरुपरमेत बुद्ध्या धृति गृहीतया प्राप्ता संस्थं मनः क्वान किंचिदपि चिंतयेत् १५
 तिनियच्छेत्तद्यच्छेत्त आत्मनीति वागिति वाचं लौकिकी वैदिकी च मनसि व्यापारवति नियच्छेत् नानुध्याया ब्रह्म
 शब्दाववाचो विग्लापनं हितं दिति क्रते वीगृह्णति निरोधेन मनो वृत्तिमात्रशेषो भवेदित्यर्थः १६ कुरादि निरोधोपेतस्या
 भूमीदृष्टयः मनसीति छादसं देधैतमनः कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रिय सहकारिना विधविकल्पसाधनं करणं सादे ज्ञानाती
 ति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञातव्यं आत्मनि ज्ञातव्योपाधावहंकारेन यदेतमने व्यापारान्यदिस्यत्वा हंकारमात्रं परिशेषयेत् १

गी टी ६
११८

तच्च ज्ञानज्ञातवोपाधिमहंकारमात्मनि महति महत्वे सर्वव्यापकेनियते द्विविधो ह्यहंकारो विशेषरूपः सामान्यरूपश्चेति अयं
महमेतस्य पुनरस्यैवं व्यक्तमभिमानो विशेषरूपो व्यक्तमहंकारः अस्मीत्येतावमात्रमभिमानमानः सामान्यरूपः सभ
व्यहंकारः सच हिरण्यगर्भो महानात्मेति च सर्वानुसूतवाद्युत्पत्तेनाभ्यामहंकाराभ्यां विवेको निरुपाधिकः शांतात्मः सर्वो
नरश्चिदेकरसस्तस्मिन्महानात्मानं समष्टिबुद्धिं नियच्छेदेवंतकारणमव्यक्तमभिनियच्छेत्ततो निरुपाधिकः स्वरूपदलदः
शुद्धआत्मासाक्षात्कृतो भवति बुद्धेर्हि विदेकरसप्रत्यगात्मनि प्रादुर्भाक् सप्रतिबिम्बमव्यक्तं प्रकृतिरुपाधिकः साचप्रथम
सामान्याहंकाररूपं महत्त्वं नामधुवायः की भवति ततो बहिर्विशेषाहंकाररूपेण ततो बहिर्भनो रूपेण ततो बहिर्वागा
दीदियत्पेण तदेतद्व्याभिहितं। इदियाशिपराण्यादु, रिदियेभ्यः परमनः मनसस्तपराबुद्धिः बुद्धिपरास्तु यः बुद्धि
रात्मा महान्तरः। महत्तः परमव्यक्तमव्यक्ताशुभलः परः। पुरुषात्रप ई किं विस्तृता सापरागतिरिति। तत्र गवादिशिव
वादिशेषः प्रथमाभूषिः बालमुग्धादिशिवनिर्मलस्वरूपे द्वितीयात्तं शोभिताहंकारराहित्यं ततीया सुषुप्ताविव महत्तवशादि
त्यं चतुर्थः तदेतद्विचतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेतद्विद्युक्तं यथापि महत्तवशात्तात्मनो मध्ये महत्तवोपादानमव्याक
तास्मत्तवं श्रुत्वा हाहा रितथापितं महत्तवस्य नियमनाभ्यासादि सुषुप्ताविव महत्तवस्य लयपसंगतस्याः कर्मकृत्ये सतिपु
रुषप्रयत्नमन्तरेण स्वतएव सिद्धवा तव दर्शनानुपयोगिवाद्ये। दृश्यत्वात्प्रयाबुद्ध्या स्तस्या सत्त्वादर्शिरिति पूर्वम

रावि
११८

पूर्वमभिधाय सत्त्वं च सिद्धये निरोधसमाधिरभिधानात्स वतवदिह लो दर्शनसाधनत्वेन दृष्टतवस्य वजीवमुक्तिरूपको
शक्यायापेक्षितगतनुशातात्मन्यवरुद्धा विवक्षितमिति विहितत्वेन सुषुप्तेव च दर्शनहेतुवमिति वेतनस्वतः सिद्धस्य दर्शन
स्य निवारयितुमशक्यत्वात् तदुक्तं आत्मानात्माकारस्वभावे वा स्थितं सदाचितं। आत्मेकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टिर्वि
रधीत। यथा घटउत्पद्यमानः स्वतो विद्यमानः एवोक्त्येते जने तदुक्तादिप्रमाणस्य नेघटपश्चात्पुरुषप्रयत्नेन नवतितत्रजाता
होनिः सारिते विविचयिनिः सारयितुं न शक्यते मुखाभिधानेण तं विवदवतिष्ठत एव तथा विवक्षितमुद्यमानं चैतन्यपूर्णमेवोक्त्ये
उत्पत्तेतु तस्मिन्मूला निषे के दुताप्रवहदुःखादि रूपवभागे हेतुधर्माभिर्न सहकृतसामग्रीवशा इव तितत्रघटः स्वा
नात्मकारे विरामप्रत्ययाभ्यामेन निवारिते विनिर्निमित्तश्चिदाकारो वा रयितुं न शक्यते ततो निरोधसमाधिना विनिर्निमित्तं वि
नेन संस्कारमात्रेण तया तिरस्कृतं चैतन्योपाधिकं चिदात्मना अभिमुखवा ह्यनिर्विनेव निर्विद्यामात्मानुभूयते तदेतदा
ह। आत्मसंस्थामनः केवना किं विदपि नित्येदिति। आत्मनि निरुपाधिकं प्रतीति संस्था समाप्रियं स्वतदात्मसंस्थं सर्वका
रवर्तिन्यस्त्वं भावसिद्धात्माकारमात्रे विनिर्निमित्तः कृत्वा धृतिगृहीतया विवेकबुद्ध्या संपाद्या संप्रज्ञातं समाधिस्थः
स न किं विदपि अनात्मानमात्मानं वानवितं येन समाधिस्थेयं यं कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः। ११८
यत्नं च त्यागिष्यी कुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि बुद्ध्या न मेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च संप्रज्ञातः समाधिरित्य संप्रज्ञा ११८

न तत्राकारेण च पुनः समये तद्वपुना पुनरभ्यस्तो लया संबोधितं विषयं व्यावर्तितं नापि समस्तं तदालावस्थं
 तद्वपुना पुनरभ्यस्तो लया संबोधितं विषयं व्यावर्तितं नापि समस्तं तदालावस्थं
 ताद्विके तजाना तात्पर्यं समाहितं तत्त्ववगम्य लया विविधा व्यापि वेक पायादपि विविधं निरुध्या तदालावस्थं
 धानिषु परिहृतेषु परिहृतेषु समं जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 किं ध्यातुं हीतया बुद्ध्या लया प्रप्राप्ते विविधतया मेव समं जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 विषयं नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 खाकारं दत्तं स्यात् सहासं परित्यजेत् न तु स्वस्वमुखा विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं
 मशक्यं वा तद्वत् सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नं कृतेन कृतेन भाववां व्यापि विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 एकीकृत्या तद्वत् निरोधप्रयत्नेन समं जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 भवति तामसं समाधेयं लया शब्देनैव स्त श्रीभावा योपल कृता तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं
 तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं

७

राम-
 १२३

विवर्तमानं कल्पं जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं
 एतादृशं योगः कवा प्रविष्टः यदा पयावति
 कते जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 एतादृशं योगः कवा प्रविष्टः यदा पयावति
 कते जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा

तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा

मकलमपि जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा
 तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं तद्वत् विविधं केनचित्तेन न तु न वेत्तु भाव प्राप्तस्य तस्य न दत्तं
 एतादृशं योगः कवा प्रविष्टः यदा पयावति
 कते जहात तत्र तत्र प्रविष्टं कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा यत्नं ध्याना नवात्तयेत विषयाभिमुखं न कवा

[illegible]

सन-

233

233

तदेवैतरोधिसमाधिना बंधदलहेतुसदलहेतुचशुद्धसाक्षात्कृतेतदेकागोचरातत्रमसीतिवेदोतवाक्यजन्यानिर्विकल्पक
साक्षात्काररूपासन्निर्जलविद्याभिधानाज्ञायतेततश्चकृत्सुविद्यातकार्यनिवृत्त्याब्रह्ममुखमल्पतमभक्तइत्युपपादयति
त्रिभिः शिष्यैः तत्रप्रथमबंधदलद्वयोपास्थितिमाह सर्वेषु नृतेषु स्थावरजंगमेषु शरीरेषु भोक्तृतया स्थितमेकमेव नि
त्यं विभुमात्मनं प्रत्यक्चेतनं साक्षिणं परमार्थस्वरूपमानंदधनं साक्ष्योऽनृतजडपरिच्छिन्नदुःखरूपेभ्यो विवेकेन कृतं सा
क्षात्करोति तस्मिंश्चात्मनि साक्षिणि सर्वाणि भूतानि साक्षिण्याध्यासिकेन संबंधेन ज्ञोपयथा कल्पितानि साक्षि साक्ष्योः
संबंधांतरानुपपत्तेर्मित्याभूतानि परिच्छिन्नानि जडा निडुःखात्मकानि साक्षिणो विवेकेन कृतं कः योगयुक्तात्मा योगेन निर्वि
चारवेशा रद्य रूपेण युक्तः प्रसादं प्राप्त आत्मातः करणं यस्य स तथा । तथा च प्रागेवोक्तं । निर्विचारवेशा रद्ये ध्यात्वा
प्रसादः कृतं भरातत्र प्रज्ञा । श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थवादिति । तथा च प्राग्वा अनुमानागोचरमर्थार्थ
विशेषवत्कृत्वा च रयोगज्ञप्रत्यक्षेण सतं भरसंज्ञेन युगपत्सह क्तेद्यवहितं विप्रकृष्टं सर्वतुल्यमेव पश्यतीति । सर्वत्र समं
दर्शनं तस्येति सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमनात्मानं च योगयुक्तात्मा यथावस्थितमीकृत इति युक्तं । अथवा यो योगयु
क्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीकृत इति योगिसमदर्शनावासे कृणाधिकारिणा बुक्ते । यथा हि चित्तवृत्ति
निरोधः साक्षि साक्षात्कारहेतुः । तथा जडविवेकेन सर्वानुस्यूतेतन्मपृथक्कूरणमपि नावश्यं योग एवापेक्षितः । अतएव वासि

आइ

गी. २३
२३३

नि
छः। हो क मो वि त ना श स्य योगे ज्ञानं च रा घ व योगे ^{नि} वि शो र्धे नि ज्ञान स म्प न्नि कृ शं। अ सा ध्य क स्य वि द्यो गः
क स्य वि त्त व नि श्र यः। प्र का रो हो त तो दे वो ज ग द प र मः शि व इ ति वि त्ते ना श स्य सा हि णः स का ण त दु पा धि क भू त वि
स्य ^{२३३} क र ण त द द श नि स्या त स्य वो ण म ह्यं। ए कोऽ संप्र ज्ञा त स मा धिः संप्र ज्ञा त स मा धो हि आ त्मे का का र च
वि त्त व ह्यु क्त मंतः क र ण स र्वं सा हि णा नु भू य ते नि रू द्ध स र्व इ ति कं त प शां त वा न्ना नु भू य त इ ति वि शेषः। द्वि ती य
स्तु सा हि ण क ल्पि त सा द्य म नृ त वा न्ना स्ये व सा द्ये व तु प र मा र्थ स त्मः के व लो दि द्य त इ ति वि द्यारः त न प्र थ म
मु ष ट् प्र पं च प र मा र्थ ता वा दि नो ह्यै र ण्य ग र्भी द यः अ ति वे दि रे ते षां प र मा र्थ स्य वि त्त स्या द र्श ने न सा हि द र्श ने नि
त च वे दि को पा या सं भ वा त्। श्री ग लं क र भ ग व त्पू ज्य पा द म तो प जी वि न स्त्वो प नि ष दाः प्र पं चानृ त वा दि नो दि
ती य मे वो ण य मु पे युः ति लां स्त्रा धि ष्ठा न ज्ञान रा र्थे ति त त्त क ल्पि त स्य बा धि त स्य वि त्त स्य त दृ ष्य स्य वा द र्श नः
जा या से वो ण प द्वा तौ अ त ए व श्री भ ग व त्पू ज्य पा दः कृ त्वा न प्र ण वि रं षो ग म्। न यु ला द यो व भू वुः अ दृ ष
व दो प नि ष दाः प र म हं सा श्री ते वे दा त वा क्य वि द्या रं यं। न यु ला द यो व भू वुः अ दृ ष
गे वि न रे हो व वि त्त रो ष नि रा क र णे न त स्या न्ब वा हि त्। त इ ति क त मा धि के न २३ श्री कृ णः

३

राम
२३४

सर्वं

स्वं भुङ्क्ते पदार्थं निरूप्य भुङ्क्ते तत्पदार्थं निरूपयति। यो मो गी मा मी श्व रं तत्पदार्थं प्रो ष प्र पं च का र णं मा यो पा धि क पा धि वि
वे के न स र्व त्र प्र पं च स इ पे ण स्फु र ण रू प ण वा नु स्मृ तं स र्वो पा धि वि नि र्मु क्तं प र मा र्थ स त्म मा न द घ न म नं तं प श्य ति यो ज्जे न प्र स
हे णा प रो ष्ठी क र ति त था स र्वं प्र पं च जा तं मा य या म य्या रो पि तं म द्भि नृ त था म वा चे ने व य श्य ति त स्ये व वि वे क र शि नो हं
त स र्वा र्थो भ ग वा न्ना प्र ण श्या मि ई श्व रः क श्चि न्मा द्भि नो स्ती ति प रो हं ज्ञान वि ष यो न भ वा मि कं तु यो ग जा प रो हं ज्ञान वि ष यो
भ वा मि य द्य वि वा त्त न जा प रो हं ज्ञान वि ष य वं च प दार्थो भे द ने ते या वि के व ल स्या पि त स र्वा र्थ स्य यो ग जा प रो हं ज्ञान वि ष
यो मां प श्य ति स र्वं त्र म पि प श्य ति त स्या हं न प्र ण श्या मि स र्व मे न प्र ण श्य ति ३०
अ त्म सु प ण्ण त ए व ए वं यो ग ते न प्र स हे णा मा म प रो ष्ठी कु र्वं स च मे न प्र ण श्य ति प रो हं न भ व ति स्वा त्मा हि म म स वि
द्वान ति धि य वा स र्वं दाम द प रो हं ज्ञान गो च रो भ व ति ये थ थां मां प्र प द्यं त इ त्यु क्तेः त थे व व श र श्या स्य नी ष
ध्या न स्य पु धि शि रं प्र ति भ व तो केः अ वि द्वां स्तु ह्मा न म पि सं तं भ ग वं तं न प श्य ति अ ती भ ग वा न्य श्य त्र पि तं न
प श्य ति स ए न म लि दि तो न पु न की ति कृ तः वि द्वां स्तु स दे व सा त्रि हि तो भ ग व तो नु ग्र ह भा ज न मि त्य र्थः। ३१
ए वं च प दार्थं त स र्वा र्थं व भु ङ्क्ते नि रू प्य त च म सि वा क्य र्थं नि रू प य ति। स र्वं भु ङ्क्ते अ धि ष्ठा न त या स्ति तं स वी नु
हं त न्मा त्र मा मी श्व रं त स द ल हं स्ये न वं प द ल हे ण स हे क व म र्थे ता ने द मा स्थि तं घ टा का शो म हा का श इ त्य त्र वे

ग. टी. ६
१३५

पाधिभेद निराकरणेन निश्चिन्त्यो भजति-ग्रहं अस्मात्मीति वेदांतवाक्येन साक्षात्करणपरोक्षी भवति सो विद्यात कार्य निवृत्त्या जीवन्मुक्तः कतरुत्य एव भवति यावत्तु तस्य बाधिता नुरुत्या शरीरादिदृष्टि मनुवर्तते तावत्पारश्चकर्म प्राबल्यात् सर्वकर्मसागेन वा यावत्कालादिवत् विहितेन कर्मणा वा जनकादिवत् प्रतिषेधेन कर्मणा वा दत्ता नेयादि सर्वथा भेदेन केनापि रूपेण वर्तमानोपि वा हरत्रपि स योगी ब्रह्माहमस्मीति विद्वान्मपि परमात्मन्येवाभेदेन वर्तते सर्वथा तस्य मोक्षं प्रति नास्ति प्रतिबंधशंका। तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशा त आत्मा ह्येषां स भवतीति श्रुतेः देवाम हा प्रभावा अपितस्य मोक्षा भवनाय

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येक व मास्थितः सर्वथा वर्तमानोपि योगी मयि वर्तते ३१
आत्मोपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो र्जुना। सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२

ने शते किमु तान्ये कुडा इत्यर्थः। जलविदो निषिद्ध कर्मणि प्रवर्तकयोरागद्वेषयोरसंभवेन निषिद्ध कर्म संभवेनैतदं गीकृत्य ज्ञानरुतल्यर्थमिदमुक्तं। सर्वथा वर्तमानोपीति। ह वापि स इमां लोकान्न हंति न निबध्यत इति वत् ३१
एवमुत्तरेपि तत्रावबोधे कश्चिन्मनो नाशवासना रुययोरभावात् जीवन्मुक्तिसुखं नावुभवति वित्तविहेषाच्च दृष्टुः स्वमनु भवति सो परमो योगी देहपाते केवल्य भागि वात् देहसंज्ञावप्येतद्वदृष्टुः खानुभवात् तच्च ज्ञानं ज्ञो नाशवासना रुयाणां तु युगपदभ्यासा दृष्टुः खनिवृत्तिपूर्वकं जीवन्मुक्ति सुखमनुभव न प्रारब्धकर्मवशात्समाधेर्यु

पि
राम
३३५

स्थानकाले आत्मोपम्यमुपमा तेनात्म दृष्टांतेन सर्वप्राणिजोति सुखं वा यदि वा दुःखं समंतुल्यं यः पश्यति स्वस्या निष्ठं यथा न संपादयति एवं परस्याप्यनिष्ठं यो न संपादयति प्रद्वेषभूत्य वात् एवं स्वस्य संयथा संपादयति तथा परस्या पीछं यः संपादयति वा गम्यन् वात् स निर्वी स न त योपशांत मना योगी ब्रह्मविभरः श्रेष्ठो मतः पूर्वज्ञात इति अर्जुनाश्च तज्ज्ञे व ज्ञानमनो नाशवासना रुया नीमक्रममभ्यासाय महाअयन आस्थेय इत्यर्थः तद्वदं सर्वं द्वैतज्ञातमाद्विती ये विद्वान्दोत्मनि मायया कल्पित वान्मुषेव आत्मे वैकः परमार्थसत्यः साच्चिदानंदं दृष्टुं यो ह मस्मीति ज्ञानंत व ज्ञानं प्रदीपज्वाला संतानवदृष्टि संतानरूपेण परिणाममानमतः करण इव मननात्मक वा ज्ञानं द्रव्यं न तस्य नापो नाम शक्तिरूप परिणामपरित्यज्य सर्वशक्तिविरोधना निरोधा करेण परिणामः पूर्वपरिणाम शर्मतरे शास ह सोत्यद्यमानस्य कोधादिशक्तिविशेष स्पहेतुश्चिंतनतः संस्कारविशेषो वासना पूर्वपूर्वाभ्यासेन चित्तस्य मान वा ततस्था रुयो नाम विवेक जन्या यो चित्तप्रशम वासना यो दृढायां सत्यपि बाल्ये निमित्ते कोधाद्यनुल्लिखितवत् ज्ञाने सति मिथ्याभूते जगति न रविषाणादा विवर्धीत्यनु दयादात्मनश्च दृष्टे न पुनर्दृष्टमनुपयोगी निश्चिना ग्निवन्मनो नश्यति न ह्यवमसि संस्कारो द्वो धक स्य ३२ चित्तस्य प्रतीतो वासना क्षीयते एवं ह्येवायां वास

गी.टी. ६
१३७

तिष्ठेत्तन्महोदयस्य इव सोमि राघस्य च प्रसिद्धा मलिनत्वं वा स्याः केशावहवायुसुखा धनुषयोगिवा हर्षहेतुवाञ्छास
हेतुवाञ्छा देववासनापित्रिविधा आत्मवत्तातिगुणाधानातिवैषापनयनभ्रंतिश्चेति तन्मात्मवत्तातिविरोचनादिषु प्र
सिद्धा मावलोकिनी गुणाधानं द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च समीचीनप्राप्त्यादिविषयसंपादनं लौकिकं गंगा स्ना
नशासनतीर्थादिभिरुपादनं शास्त्रीयं वैषापनयनमपि द्विविधं लौकिकं शास्त्रीयं च । किं तस्मात्तै रौषधैर्वा
ध्यापनयनं लौकिकं वैदिकस्नाना वमनादिभिरणोवाधपनयनं वैदिकं एतस्याश्च सर्वप्रकाराया मलिनत्वमप्रा
प्त्यलोकशादशक्यवात् पुरुषार्थानुपयोगिवा सुनर्जनहेतुवाञ्छास्ये प्रसिद्धं । तदेतल्लोकशास्त्रदेहवासना
चरनविरोकिना मुपादेयत्वेन प्रतिभासमानमपि विविदिषोर्वेदनात्पत्तिविरोधिवा द्विषो ज्ञाननिष्ठाविरोधि
वाञ्छादिविरोकिमिहैयं । तदेवं शास्त्रविषयवासना त्रिविधानिरूपिता आभ्यंतरवासना तु कामक्रोधदंभदयाद्यासु
रसंपदूपा सर्वानर्थमूलं मानसीवासनेत्युच्यते तदेवं वाह्याभ्यंतरवासना चतुष्टयस्य शुद्धवासनाया कथं संपाद
नीयः तदुक्तं वसिष्ठेन मानसीवासनाः पूर्वस्थत्वाविषयवासनाधर्मेनादिवासनाशमगृहाणा मलवासना
इति । तत्र विषयवासनाशब्देन पूर्वोक्तास्तिष्ठो लोकशास्त्रदेहवासनादिविद्विताः मानसवासनाशब्देन काम
क्रोधदंभदयाद्यासु रसंपदिविद्विता यद्वाशब्दस्यार्थरूपसंगथाविषयाः तेषां नुज्यमानच दशाजन्यः स

१३७

क्ता रोदिवयवासना काम्यमानच दशाजन्यः संस्कारो मानसवासना अस्मिन्नेव पूर्वोक्तानां चतस्रणामनयो
रेवांतर्भवितुं वाह्याभ्यंतराभ्यांतिरेकेन वा सनांतरासंभवात्तासां वासनां परिपागोनामताद्विरुद्धमेवादिवासना
सादनं ताश्च मेवादिवासना भगवतापतेजलिना सूत्रिताः प्राक्संकेपे रणयारम्भाना अपि पुनर्याख्यायंते । चित्तं हि रागे
षपुण्यपापैः कलुषीक्रियते । तत्र सुखानुशयी रागः मोहादनुभूयमानं सुखमनुशेते कश्चिद्दीर्घविशेषो रजसः सर्वसु
खजातमेव भूयादिति तच्च दृष्टादृष्टमाश्रयभावात्संपादयितुमशक्यं अतः सरागश्चित्तं कलुषीकरोति यदा तु सुखिषु प्रा
लिप्त्यर्थमेवोभावेत सर्वेयेते सुखिनो मदीया इति तदा तस्मै स्वकीयमेव संबन्धमिति भावयतस्तत्र रागो निवर्तते यथा
स्वस्य रात्यनिरुत्तावपि पुत्रादि रात्य मेव स्थकीयं गतं तद्वन्निरुत्ते वरागे च वषाध्यपाये जलमिव चित्तं प्रसीदति । तथा दु
खानुशयी द्वेषः दुःखमनुशेते कश्चिद्दीर्घविशेषः स्तमो नुगत रजः परिणा मईदृशं सर्वदुःखं सर्वदामेमाभूदिति तच्च रात्रु
या द्रादिषु मत्सु न निवारयितुं शक्यं च सर्वे ते दुःखहेतवो हंतुं शक्येति अतः स द्वेषः सदा हृदये दहति यदा तु स्वस्य वरु
वेषामपि दुःखमाभूदिति कुरुणा दुःखिषु भावयेत्तदा वैर्यादि द्वेषनिरुत्ते चित्तं प्रसीदति । तथा वस्मर्यते । प्राणा यथा
सुनो भीष्माभूतानामपि ते तथा । आत्मोपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधव इति एतदेव हाप्युक्तं आत्मोपम्येन सर्वत्रेत्यादि ।
तथा प्राणिनः स्वभावेत एव पुण्यं नानुतिष्ठति पापं च नुतिष्ठति तदा दुःखं पुण्यं फलमिच्छति पुण्यं नेच्छति मानवा गनया
फलमिच्छति पापं कुर्वन्ति यत्र तदिति निवपुण्यपापे अक्रियमाणे क्रियमाणे च आत्मापं जनयतः स चक्रत्यानुदितः

ना

परेषां

गी. टी. ६
१३८

द्विषयात् के नाप्युपायेन निवारयितुं मशक्यं किं तद्विषयवासना सहस्यूतया भेदुमशक्यं। किंतु नागवदलेद्यमिति भाष्ये तंतु
नागेनागपाशः तांतनीतिगुर्जरोत्तप्रसिद्धो महाहृदनिवासी जंतुविशेषो वा तस्यातिदृढतया बलवतो बलवत्तया प्रमाथितः
प्रमाथितयातिचंचलस्य महामतवन गजस्येव मनसो निग्रहनिरोधं निर्द्वैतिकतया वस्थानं सुदुष्करं सर्वथा कर्तुं मशक्यम
हमन्येवायोरिव यथाकाशे दोषस्य मानस्य वा योनिश्चलवं संपाद्य निरोधेन मशक्यं तद्वदित्यर्थः। अयं भावः। ज्ञातेषु तज्ज्ञाने प्रप
ञ्चकर्मयोगाय जीवतः पुंस्यस्य कर्तृत्वमोक्तं सुखदुःखरागद्वेषादिलक्षणश्चित्रधर्मः क्लेशहेतुर्वा हाधिता नुरुत्सापिबंधो भव
ति चित्ररत्ने निरीधरुपेण तु योगेन तस्य निवारणं जीवन्मुक्तिरित्युच्यते यस्याः संपादनेन सयोगी परमो मत इत्युक्तं तत्रेदमुच्यते बं
धः किं साह्चर्यो निवार्यते किं वाचितान्नाद्यस्तव ज्ञानेनैव साह्चर्यो बंधस्यैव निवारितवान्। नहितीयः। स्वभावविपर्यया योगा
त् द्विरोधिसंज्ञावाच्च न हि जलादौ बंधमन्नेर्बोद्धुं निवारयितुं शक्यते प्रतिक्षणपरिणामिनो जावो ज्ञाने विविपाके रिति न्यायेन
प्रतिक्षणपरिणामस्य भाववच्चित्रस्य प्रारब्धजोगेन बंधकर्मणा कस्माद्विधात कार्यनाशने प्रवृत्तस्य तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबंधं कृत्वा
स्वफलदानायेदेहं द्विषादिकं मवस्थापितं त्वं कर्मणा स्वफलसुखदुःखरागद्वेषादिभोगश्चित्ररत्ने निर्विना संपादयितुं शक्यते तस्मा
द्यद्यपि स्वाभाविकानामपि चित्रपरिणामानां कथं विद्योगे न भिन्नः शक्यते कर्तुं तथापि तज्ज्ञानादिवयोगादपि प्रारब्धफलस्य
कर्मणाः प्राबल्यादवश्यं भाविनिवृत्तस्य चावश्यं योगेन तज्ज्ञानेन मशक्यं महं स्त्री बोधादेव मन्ये तस्मादनुपपन्नमेतदालोप्येन
सर्वत्र समदर्शप्रमो योगी म त इत्युक्तं न स्यात् हे पः। २४ तमिममार्हं पं परिहरन् सम्यज्जिदितं ते चित्रवे चित्तमतो निग्रहीतुं शक्यं
सीति संतो वेण्यं बोधयति। हमहावा हो महो तो साह्चर्यमहादेवनापि सहकृतप्रहरणे वा ह्यस्येति निरतिशयमुक्तं वस्तु

१३८

यति। प्रारब्धकर्मणा जल्पादसंयतात्मना दुर्निग्रहः। विनापि निग्रहीतुमशक्यं प्रमाथिबलवद्भवमिति विशेषणत्रयं धिक्कृत्येतदुक्तं
चलश्च तज्ज्ञानेन बलं मनस्य संशयं नास्ति संशयो तस्य मेवेतद्विधीत्यर्थः। एवं सत्यपि संयतात्मना धीमात्रोपायेन योगिनाभ्या
सेन वेराग्येण च गृह्यते निग्रह्यते सर्वरतिभूयं कियते तन्मनस्यर्थः। अतिगृहीतु रसंयतात्मना संकाशा संयतात्मनो निग्रही
तुर्हि तेषां धीतनाय तु शक्यः मनोनिग्रहपास वेराग्ययोः समुच्चय बोधनाय वशः हे को ते येति पितृवत् पुत्रस्त्ववश्यं मदासु
स्वीकृतेत्येव रतिस्ते ह सर्वधर्मेनाश्वासयति तत्र प्रणमार्हेन चित्रस्मृतिग्रहो न संभवतीति द्वितीयादेन तु कर्मनिग्रहः

म

श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं बलम्
अभ्यासेन तु कौंतेय वेराग्येण च गृह्यते ३५

न संवतीत्युक्तं। द्विविधो हि मनसो निग्रहः हठेन कर्मेनैवा तत्र चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्याख्यादीनि कर्मेन्द्रियाणि
च तज्ज्ञानकर्मोपायेन न ह्यत्र निग्रह्यते तद्वद्विना तज्ज्ञानमनोपि हठेन निग्रहीष्यामीति मूढस्य भ्रांतिर्भवति न च तथानिग्रह
हीदृशस्येते तज्ज्ञानकर्मस्य हृदयकमलस्य निरोधुमशक्यं वा तत्र अतएव कर्मनिग्रह एव युक्तस्तदेतद्भगवानुवाच अहो उप
विश्वोपविशेव वित्तं तेन मुक्तं मुक्तः। न शक्यते मनोजेतुं विना युक्तं मज्जितं। अंकुशेनावामतो यथा दुष्टमर्तं गजः अच्यु
मविद्याधिगमः साधु संगम एव वा वासना संपारित्वागः प्राणस्येद निरोधनां एतास्त्रायुक्तयः पुष्टाः सीति चित्रजये किलास

गी.टी.६
२४९

यथैवोमानसजसाहः स्वभावचावत्याहः प्रवाहशीलं चित्तं सर्वथानिरोत्पामीत्येवंविधः सः प्रावर्त्यमानोऽभ्यासः
 चो। सनुदीर्घकालेनेरुतथसकारासेवितोदृढभूमिः। अनिर्वेदेदीर्घकालासेवितोविच्छेदाभावेनिरंतरासेवितः सका
 रेणप्रज्ञातिशयेनचासेवितः सोभ्यासो दृढभूमिर्विषयसुखवासनधाचालयितुमशक्यो भवति अदीर्घकालवेदीर्घ
 कालवेपिविच्छिद्यविच्छिद्यसेवनेप्रज्ञातिशयाभावेनचलयविक्षेपकषायसुरास्वादिनामपरिहारेमुत्थानसंस्का
 रप्रावत्यादृढभूमिरभ्यासः फलायनं स्यादिति त्रयमुपातः वेराग्यं तु द्विविधं अपरपरं च। यतमानसंज्ञाव्यतिरेक
 संज्ञैकेन्द्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाभेदेवपरंचतुर्हीतत्रपूर्वभूमित्रयेनोत्तरभूमिसंपादनविवक्षयाचतुर्थमेवास्त्वप
 त्। दृष्टानुप्रविकविषयवितलस्यवशीकारसंज्ञावेराग्यमिति। त्रियोत्रयानमैश्वर्यमित्यादयो दृष्टाविषयः
 स्वर्गोविदेहताप्रकृतिलयदत्तादयो वैदिकवेनानुप्रविकाविषयास्तेष्वन्यविधेष्वपि सत्यामेव तल्लयाविवेकता
 रतम्येनयतमानोदितयंभवति। अत्रतगतिकेसारं किमसारमिति गुरुप्राप्त्याभ्यासाभ्यामीत्युद्योगोयतमानास्त्ववि
 तेपूर्वविद्यमानदोषाणां मध्येभ्यस्यमानविवेकेनेतेपक्कास्तेऽवशिष्टादिति चिकित्सकवाद्देवचनं व्यतिरेकः दृष्टानु
 प्रविकविषयप्रवृत्तेर्दृष्टानुप्रविकविषयप्रवृत्तिमजनयत्या अपितल्लयात्रोक्तमप्यत्रोक्तमनस्य
 वस्थानेकेन्द्रियमनस्यपितल्लयाभ्यस्यनेन सर्वथावेतल्लयाविरोधनीवितरत्तेऽनिप्रसादरूपावशीकारसंज्ञा।

तु म।

२४९

इति तत्र प्रज्ञातस्य समाधेरंतरंगमाधनमजं प्रज्ञातस्य न बहिरंगतस्य चेतरेण साधनेन विराग्यं तद्व्यासत्रयत्वात् तत्परं पु
 रुषस्यतिगुणदेतस्ममिति। संप्रज्ञातसमाधिप्राप्तेन गुणानां साधनादिवैकस्य पुत्रस्य ख्यातिः साक्षात्कार
 उच्यते ततश्चाशेषगुणत्रयव्यवहारेषु वैकल्येयवृत्तितत्परं कलभूतं वेराग्यं परिपाकनिमित्तं विच्छिन्नोपशम
 परिपाकादविलंबेनैवत्यमिति ३५ यत्तुचमयोचः प्रारब्धभोगेन कर्मणातवतानादविप्रबलेष्वफलदानाद्यभोगेनैव
 लक्षमानासुकथंतासां निरोधः कर्तुं शक्य इति। उल्लेखितवसाक्षात्कारेदेतद्व्याख्यानादिव्यासं गच्छादि
 दोषादभ्यासवेराग्याभ्यासासंयतो निरुद्धात्मातः कर्णयनेनेनासंयतात्मना साक्षात्कारवतापि योगी मनो
 तिनिरोधः ५ः प्रापः ५ः किनापि प्राप्नुं न शक्यते। असंयतात्मना योगोऽप्राप्यतिमेमितिः ॥ वक्ष्यामि
 तुयतनाशक्योवापुमुपायतः २६

प्रारब्धकर्मकृताचित्तवाच्यत्वादिति केवंचरसितवमेमितिः मम संमतिस्तत्रथैवेत्यर्थः। केनतर्हि प्राप्यतेऽन्ये। वक्ष्या
 मनातुवेराग्यपरिपाकेन वासनाकृते सति वक्ष्यामि। नोविषयपारतंत्र्यभूत्य आत्मातः कर्णयस्य तेन तु प्राप्यते सं
 युतात्मनो वैलक्ष्यद्योतनार्थविधारणार्थवाचनादशोनापियततायतमानेन वेराग्येण विषयस्तीतः तिलीकर
 णेप्यात्मस्तीतउद्घाटनार्थमभ्यासं प्रागुक्तं कुर्वतायोगः सर्ववित्तरतिनिरोधः शक्योवापुवित्तवाच्यत्वाजिनिता

ग्री.टी.६
२४३
७

मार्गेण नापिकेवल कर्मफलं पित लोकमनुभवति भूमादिमार्गेण कर्मणा पुपासनानां च सक्त वा दत्तादृशयोगभ्रष्टकीरा
दिभावेन कष्टगतिमियादत्तवेनतिदेवयानपित मानमार्गसंक्षिप्तानां श्रमाचारभ्रष्टादृशवाक्यगतिनेयात् शास्त्र
निर्दिष्टकर्मभूतवाह्यामदेववादितिसंशयपक्षिणमनाः यतिधीनश्रीलः अत्यर्थेन अलवनीयवागूहिसादिवदमप
तिरस्ययत्रः अहं यगुर्वेदांतवाक्येषु विश्वासवुद्धिपक्षोपेतेयुक्तः अद्यावत्सहचरितानां शमादीनामुपलक्षणं
तोदांतपरनास्तितितुः अद्यावित्तोहृत्वात्मसंवासानं पश्यतीति श्रुतेः तिननिसानिसेवस्तुविवेक इहा मुत्रभोग
विरागः शमदमोपरतितितितिकाश्रद्धादिसंपन्मुमुक्षुतावेति साधनवतुहयमुपपन्नः वेसगुरुमुपसृत्य वेदांत

अर्जुन उवाच अपतिः प्रद्योपोतोयोगाच्चलितमानसः अप्राप्यभोग
संसिद्धिकांगतिं कुरुगच्छति ३०

वाक्यप्रवणादिकुर्वन्विपरमायुजोत्यवेनमरणकाले वैदियाणां व्याकुलवेनसाधनानुष्ठानासंभवात् योगाद्
लितमानसः योगाच्चवर्णादिपरिपाकलभ्रजेमनस्तवसाहाकाराच्चलितंतत्कलमप्राप्तमानसं यस्य सः यो
गान्निष्यत्वेवाप्राप्ययोगसंसिद्धितवत्ताननिमित्तामज्ञानतकार्यनिवृत्तिमपुनरावृत्तिसहितामप्राप्यतवज्ञएव
हृतः संसर्गागतिहेतुगच्छति सुगतिं दुर्गतिं वा कर्मणां परित्यागात्ज्ञानस्य चानुपपत्तेः शास्त्रोक्तमोक्षसाधनानु
ष्ठानावाध्यासगहितकर्मभूतयोर्ध्व ३१

२४३

त

यदेव संशयवर्जितं विदुः शीति। कश्चिदिति सान्निध्यप्रसङ्गस्य वादी महांतः सर्वेषां मत्तानां सर्वेषां निवारणाय मथ
एतद्वार्त्तं तद्वद्वान समथानाववाही कहेवो यस्येति प्रश्ननिमित्तकोपावस्तुत्तरदानसहिष्टुर्वचसं चित्तब्रह्म
एतद्विब्रह्म एतन्मार्गेज्ञानेविमूढः विविक्तः कुरुमन्त्रब्रह्मालेख साक्षात्काररतिप्रवरप्रतिष्ठितवपानपितपानमा
मार्गः ३२ एतद्वक्तकर्मणां प्रतिष्ठाभ्यासाभ्यासां रहितः सोपासनानां सर्वेषां कर्मणां परित्यागादेतादृशो न पविप्रष्टः
कर्मणां ज्ञाननार्गीक्षविभ्रष्टश्चिन्नाप्रमिववायुना लिखितविशकलि तं पूर्वस्मान्नेघाद्भूमुत्तुर्भेद्यवाप्राप्तं समभ्रयथादृष्ट
योग्यदंतनाल एव न श्यतितथा योगभ्रष्टो विप्रवर्त्तमानः कर्मणां हि तद्विज्ञानं तद्विज्ञानमार्गमप्राप्नोति रासं एव न श्यति कर्मफलं
कर्मफलं यमयोग्येन किञ्चित्प्रभार्थः एतेन ज्ञानकर्मसमुच्चयानिशकितः एतस्मिन्विषये ज्ञानफलात्तापे विकर्मफलं तापसं
नेतोभयति ३३ वासेभवा न च तस्य कर्मसंनयेपि फलकामनालागात्तमलज्जशवचनमकेत्मन दानिवाच्येनेष्कामाः तन्विकर्म
याफलसंज्ञावस्यापस्तं ववचनाद्युदाहरणेन बहूशः प्रतिपादितवान् सत्सर्वकर्मत्यागिनं प्रत्येवाधंप्रभः अनर्थप्राप्तिः शंकाया
रक्षत्रेव संनवात् ३४ कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः क्षिन्नाभिवनश्रपति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढा ब्रह्मणः पतिः ३५
एतन्ने संशयकल्लं तु महस्यो जतः ३६ दत्तः संशयस्यास्य लेतान्मुपपद्यते ३७

उ

व

यथोपदृष्टं संशयापाकरणाप्यनवतं तन्मार्गेणार्थयंतं ३८ एतद्वत्पूर्वोपदर्शितं मेममसंशयं हि कुरुते तु गच्छेत्
महस्यो जतः संशयमूलाधर्माद्युदेन मरुतः कश्चिद्विषयः इति वा वरीयनिर्मलं वदन्त्येतां शंकां हास्य
नवरपरेभ्यश्च सर्वज्ञात्ताम्रकलः परागुणः कल्लिकादयः अनिभूतवेनात्वं कश्चिद्विषयः इति वा वरीयनिर्मलं वदन्त्येतां शंकां हास्य

गी.टी. २४४

परलोकगतिविषयस्यैतासम्यगुत्तरदानेननाशयिताहियस्मान्नोपपद्यतेनसंभवतितस्मात्तमेवप्रत्यक्षदर्शोसर्वस्य
रमगुप्तःसर्वस्यसंशयमेतन्ममहेतुमहसीत्यर्थः ३६ एवमर्जुनस्ययोगिनंप्रतिनाशाशंकापरिहर्तुमुत्तरं उभयविभ्रंशो
योगीनश्यतीतिकोर्थः किमिहलोकेशिष्टगर्हणीयोभवतिवेदविहितकर्मत्यागाद्यथाकश्चिदुद्धृष्टः किंवापरत्रनिरुणाग
तिंप्राप्नोति यथोक्तंश्रुत्याअथेतयोःपथोर्नकतरेणचनतेकीटाः पतंगाद्यदिदंदंभूकमिति यथादोक्तंमनुना। वांताशुस्ती
मुक्तःप्रेतोविप्रोधर्मास्त्वकास्तद्व्यादि। तऽनयमपिनेसाहृत्वा र्थेनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्ययथाशास्त्रं कृतसर्वकर्मसंश्रयास

श्रीमन्मवानुवाच पार्थनैवेहनामुत्रविनाशस्तस्यविद्यते नहिकल्याणककश्चि
दुर्गतितातगच्छति ४०

स्यसर्वतोविरक्तस्यगुरुमुपसृत्यवेदांतश्रवणादिकुर्वतोत्तरादेमतस्ययोगभ्रष्टस्यविद्यतेउभयत्रापितस्यविनाशोनास्ती
त्यत्रहेतुमाहहियस्मात्कल्याणकछास्त्रविहितकाटीकश्चिदपिदुर्गतिमिहाकीर्तिपत्रवकीटादिमूपतांगच्छतिअथ
तुसर्वोक्तस्यसंशयनिर्गच्छतीतिकिमुक्तव्यमित्यर्थः तनोत्वात्मानंपुत्ररूपेणेतिपिताततउच्यतेस्वार्थिकोणततएव
तातःराक्षसावायसादिवलितैववपुत्ररूपेणभवतीतिपुत्रस्थानीयस्यशिष्यस्यतातेतिसंबोधनंरुपातिशयसूत्रनार्थव
दयोगभ्रष्टःकल्याणगतिगच्छतिअतवेसतिदेवयानपितृयानमार्गान्यतरासंबंधिवात्तद्वर्मभ्रष्टवदितितदुक्तंएतस्य
देवयानमार्गसंबंधिवेनहेतोर्मिद्वीतंवाग्निदियायांयदर्थंविदुर्देवामीशरण्येभद्रांसत्यमुपासतेतेर्विभिसंगव

२४४

तीत्यदिशेषेणपंचाग्निविदामिवातक्रन्तंश्रद्धासत्यवतांमुमुक्षुणांमपिदेवयानमार्गेणब्रह्मलोकप्राप्तिकथनान्
श्रवणादिपरायणस्यवयोगभ्रष्टस्यश्रद्धाविनाभवेत्सनेनश्रद्धायाःप्राप्तवाङ्मतोदांतदस्यनेनवानुतभाषणरूपयोग्या
पारनिरोधरूपस्यसत्यस्यलक्षणाद्वहिरिन्द्रियाणांमुष्टुखलव्यापारनिरोधोहिदमःयोगशास्त्रेचाहिसाससास्तेपत्र
लवर्षोपरिग्रहायमाइतियोगांगवेनोक्तवाद्यदिनुसयशब्देनब्रह्मेवोच्येततरापिनकृतिःवेदांतश्रवणादेरपिसत्यब्रह्म
वितनरूपवादतक्रतुःवेपिपंचाग्निविदामिवब्रह्मलोकप्राप्तिसंभवात्तथावकृतिः। सत्यासाङ्गुलणःस्थानमितितथा
प्राप्तिकवेदांतवाक्यविचारस्यापिरुक्षणीतिकलतुल्यफलवैस्मर्यतोएवंचसत्यासश्रद्धासत्यब्रह्मविचारणाम
न्यतमस्यापिब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनवासमुदितानांतेषांतसाधनवैकिंवित्रंआतएवसर्वस्वरूपरूपवयोगिवरितस्य
तेतिरीयाआमनेतितस्यहवाएवंविदुषोयतस्येसादिना। स्मर्यतेचस्मात्तेनसमस्ततीर्थसलिलेसर्वाविदत्तापिरुक्ता
वैमिथ्यज्ञानांचकृतंसहस्रमखिलादेवाश्चसंपूजिताः। संसाराच्चसमुद्धताःस्वापितरस्त्रैलोक्यपूज्योप्यसोयस्यब्रह्मवि
चारलोक्षणमपिस्थेयंमनःप्राप्नुयादिति ४० तदेवंयोगभ्रष्टस्यश्रुमकयेनलोकद्वयेविनाशाभावेकिंभतीसुच्यते
योगमार्गप्रवृत्तःसर्वकर्मसंश्रयासीवेदांतश्रवणादिकुर्वन्तंरालेभियमाणाःकश्चित्पूर्वोपचितभोगवासनाप्राड्भो
वाद्धिषयेभ्यःस्पृहयतिकश्चिनुवेराग्यभावनाद्यनिास्पृहयति। तयोःप्रथमःप्राप्यपुण्यकृतमभ्यमेधादिया
जिनलोकानर्विरादिमार्गेणब्रह्मलोकानएकस्मिन्नविभोगभूमिभेदापेक्षयाबहुवचनंतत्रचोपिवावासमनुभूयता

मगीश ६
७५५

अतीर्णपरिभाषेना कथाः समाः संवत्सरात् तदंशे श्रीमतां भुविनां श्रीमतां विभूतिमतां महाराजचक्रवर्तिनां गेहे कुले भो
गवासनां शेषसजावा दजानां शुभनकादि वद्योगभ्रष्टो भिजायते भोगवासना प्रावल्या दुष्टलोकांते सर्वकर्मसंभ्रासा
यो महाराजो भवतीत्यर्थः ४९ द्वितीयप्रतिपक्षांतरमाह अद्भुतेश्यादिकल्याणगुणाधिकी भुगवासना विरहात्
पुण्यकृतां लोकानप्राप्येव योगिना मेव दरिद्राणां बालाणां ननु श्रीमतां राजा कुले भवति धीमतां बलविद्यावता एतेन
योगिनामिति न कर्मिग्रहणं यद्युचीनां श्रीमतां राजा गृहे योगभ्रष्टजन्मतदपि दुर्लभं अनेकसुकृतसाध्यवासो गपयति

का प्राप्य पुण्यकृतां लोनु विनाशाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टो भिजायते ४९

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमतां एताद्विदुर्लभतरं लोके जन्मयदीदृशम् ४९

के

सायिवाच्चायतु शुचीनां दरिद्राणां बालाणां ब्रह्मविद्यावतां कुले जन्म एताद्विप्रसिद्धं भुक्तास्वतः दुर्लभतरं दुर्ल
भादविदुर्लभं लोयदीदृशं सर्वप्रमादकारणम् च जन्मेति द्वितीयस्तूयते भोगवासनाभूयतेन सर्वकर्मसंभ्रासा
नर्हवार ४९ एतादृशजन्मद्वयस्मदुर्लभत्वं कस्माद्यस्मात् तत्राद्विप्रकारे विजन्मनि पूर्वदेहे भवोर्बदेहे कर्मसं
न्यासगुरुपसदनश्रवणमनननिदिध्यासनानां भजे यावत्सर्पतमनुष्ठितं तावत्पर्यंतमेव तं ब्रह्मलोकं विषयया बुद्ध्या सं
योगतत्साधनकलापमिति यावत् तलभते प्राप्नोति न केवलं भलमन एव किंतु तत्तत्तत्ता नंतरं भूयोधिकं लब्ध्वा यास

७५५

नरेशीमां भूमिं संपादयितुं सिंसिद्धिं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं संपादयितुं
त्यर्थः हे कुलं नंदनं वापि शुचीनां श्रीमतां कुले योगभ्रष्टजन्मजानमिति पूर्ववासना वशात् न यासे मेव ज्ञानलाभो भविष्य
तीति स्ववितुं महाप्रभावस्य कुर्यात् कीर्तनां अयमर्थमभिगवद्दिष्टवचनेनैव कृतः यथा श्रीशमः एकामथा द्वितीयां वा
तृतीयां भूमिकां सुच-आरुदस्य मृतस्यापि कीदृशी भगवत्गतिः पूर्वी हि संप्रभूमयो व्याख्याताः तन्मनित्वा नित्यवक्तुं
विवेकपूर्वकादिह मुत्रार्थभोगवेश्यात् शमदमश्रद्धातिक्ता सर्वकर्मसंभ्रासादिपुनः पुनः कृष्णमेव व्याख्या प्रथ

सरा

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वदेहिकं यतते वततो भूयः संपादयितुं कुरु नंदन ४९

माभूमिका साधनचतुष्टयसंपादितयावत् ततो गुरुमुपसृत्य वेदांतवाक्यविचारणालिका द्वितीया भूमिका श्रवणमन
नसंपादितयावत् ततः श्रवणमननपरिनिष्पन्नस्य तत्त्वज्ञानस्य निर्विकल्परूपात्तनुमानसानामतृतीया भूमि
कानिदिध्यासनसंपादितयावत् चतुर्थी भूमिका तु तत्साक्षात्कारस्यैव वचनमप्यस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रतिनास्त्यवसंशयः
मेवास्ति तृतीया प्राक् व्याख्याता तत्र चतुर्थी भूमिप्राप्तस्य मृतस्य जीवन्मुक्त्यभावेऽपि विदेहकैवल्यं प्रतिनास्त्यवसंशयः
तदुत्तरं भूमिचयप्राप्तं जीवन्मुक्त्यपि मुक्तः किमु विदेह इति नास्त्येव भूमिका चतुष्टयसंकासाधनभूत भूमिका त्रये

गी.टी.५
२४६

तु कर्मसागात् ज्ञानालाभाच्च नवतिशंकितेनैव प्रश्नः। श्रीवसिष्ठः योगभूमिकयोः क्रांतजीवितस्य शरीरिणः। भूमिकांशा
नुरागेण हीयते पूर्वकृतं ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च। मरूपवनकुंजेषु रमते रमणीसखः। ततः स्मृतसंभावे
कृते च पुराकृते भोगकृयात् परिशीले जायते योगिनो भुवि भुवी नो श्रीमतां गेहे गुप्ते गुह्यवतां सतां। जनिता योगमैवेते से
वते योगवासिताः। तत्र प्राणभावनाभ्यस्तं योगभूमिकमेव ध्याः। १२ ह्यापरिपतं युद्धे कृतं रभूमिकाक्रममिति। अत्र प्राण
पवितभोगवासना प्राबल्यादत्यकालाभ्यस्तं वैराग्यवासनां दोर्बल्येन प्राणोऽर्पिते समये प्रादुर्भूत भोः स्पृहः सर्वकर्मस
मासायः स एवोक्तः। यस्तु वैराग्यवासना प्राबल्यात् प्रकृष्टपुण्यप्रकटितपरमेश्वरप्रसादपरवशेन प्राणोऽर्पितसमये
नु। इत भोगस्पृहः संयासी भोगव्यवधानं विनो ब्रह्मलक्षणामेव ब्रह्मविदां सर्वप्रमादाकारणश्च न्येकुले समुत्पन्न
स्तस्मात्कनसंस्काराभिव्यक्ते रनायासे नैव संभावाऽस्ति पूर्वस्येव मोक्षप्रत्याशं केति सवसिष्ठेनोक्तं भगवता
तु परमकारुणिकेनापवेति पक्षांवरं कृत्वा एव स्पष्टमन्यत ४३ ननु यो ब्रह्मविदो ब्राह्मणानां सर्वप्रमादकारण
भूयेकुले समुत्पन्नस्तस्य मध्ये विषयभोगव्यवधानाभावादव्यवहितप्राणभवीयसंस्कारोद्धात् पुनश्चि सर्वकर्मसं
यासपूर्वकं ज्ञानसाधनलाभो भवतु नाम यस्तु श्रीमतां महाराजवक्तवर्तिनां कुले ब्रह्मविद्यविषयभोगव्यवधाने

ग

२४६

नोत्पन्नस्तस्य विषयभोगवासना प्राबल्यात् प्रमादाकारणसंभवाच्च कथमतिव्यवहितं ज्ञानसंस्कारोद्धात् क्षत्रियत्वेन
सर्वकर्मसंयासानहंस्पृकथं वा ज्ञानसाधनलाभ इति। तत्रोच्यते अतिवरं ब्रह्मवतं ज्ञानोपवितेनापि तेनैव पूर्वाभ्यासेन
दैर्घ्यात् जितज्ञानसंस्कारेण वंशोपि मोक्षसाधनाया प्रयत्नमानोपि हियते स्ववशीक्रियते अकस्मादेव भोगवासनाभ्यो
मुत्थाप्य मोक्षसाधनो मुखः क्रियते ज्ञानवासनाया एवात्यकालाभ्यस्तया अपि वस्तुविषयत्वेनावस्तुत्वेन याभ्यो भोग
वासनाभ्यो प्राबल्यात् प्रयत्नया वंभवयुद्धे प्रवृत्तो ज्ञानायाऽप्रयत्नमानोपि पूर्वसंस्कारप्राबल्यादकस्मादेव रणभूमौ
ज्ञानोत्पन्नो भूतिरति अतएव प्राणोऽर्पितेन ह्यभिक्रमनाशोस्तीति। अनेकजन्मसहस्रव्यवहितोपि ज्ञानसंस्कारः स्व
कार्यं कुरुते। पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः जिज्ञासुरपियोगस्य शब्दब्रह्मनिवर्तते ४४

उच्यते

कार्यं करोत्येव सर्वविशेषधुपमैनेत्यभिप्रायः। सर्वकर्मसंयासाभावेऽपि हि क्षत्रियस्य ज्ञानाधिकारः स्थित ए
व यथा पादुच्यते। अत्र ब्रह्मनोराक्षणां मध्ये विद्यमानमपि अश्वादिद्वयं स्वयमानिष्ठं दण्डिताः सर्वाणि भिन्नं स्वसाम
र्थ्यविशेषादेवापक्रियते पश्चात्तु कदाप्यहंमिति विमर्शो भवति एवं ब्रह्मज्ञानप्रतिबंधकानां मध्ये विद्यमानो
पियोगभ्रष्टः स्वयमपि क्षत्रापि ज्ञानसंस्कारेण बलवता स्वसामर्थ्यविशेषादेव सर्वातिबंधकानि भिन्नं

गी. २४८

इहानीसर्वयोगिभ्योऽपि नंदनं ध्यायन्नुपसंहरति। योगिनां वसु रुद्रादित्यादिभ्यो देवता भक्ता नां सर्वेषां भविष्ये
मभिभगवति वासुदेवे वसुप रिपाकविशेषा इति न प्रीतिवशां विष्टे न मङ्गलेनांतरात्मना तः कुर्यात् न प्रभवीय सं
रपावशं पुंसगाश्च मङ्गजन एव श्रद्धावानतिशयेन अहं ध्यातः सन् भजते सैव ते सततं चिंतयति यो मां नारायणं
रेभ्यो ननु गीतिगुणं वा मनुष्यो यमीश्वरांतरसाधारणो यमित्यादिभ्यो हि वा स एव मङ्गलं योगी मुक्तं तस्यैव
इति हि तेषां युक्तैः श्रेष्ठो मे म परमेश्वरस्य सर्वज्ञस्य मतो निश्चितः समाविष्टो योगाभ्यासकैः स गान्धि
योगिनां पितृसर्वेषां मङ्गलेनांतरात्मना अज्ञावाभजते योगां समे युक्तमो मतः ॥ ४७

इति श्रीभगवद्गीतासू.

पञ्चोऽध्यायः ६

नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
निनाय मे न कर्मयोगस्य वा इति बुद्धिहेतोर्मर्यादां दर्शयता तनश्च कृतसर्वसंभ्यासस्य सांयोगिभ्यो नृप एवता मनो निग्रह
योगो नृपेति वा सत्तुल्यं मुपदिशता योगभूतस्य पुरुषार्थभूतस्य शंकां विनाशयता कर्मकारं त्वं पदार्थं निरु
पायितुं शक्नोतीति नृपेति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव

२४८

यद्वक्तिन विनामत्रियः सव्यः सतं योगिनां तं देवदत्तं नंदनं श्रीनंदनं दत्तं एवं कर्मसंभ्यासकं नारायणं ध्यानेन प्रथमं देहेन ज्ञेयं त्वं पदलक्षं सयोगी
नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
योगो नृपेति वा सत्तुल्यं मुपदिशता योगभूतस्य पुरुषार्थभूतस्य शंकां विनाशयता कर्मकारं त्वं पदार्थं निरु
पायितुं शक्नोतीति नृपेति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव

श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमना याये योगं युजन्मदाश्रयाः असंशयं समग्रं मोक्षं प्राप्नुयान्ति तत्प्रकाशं १ ज्ञानं ते ह सर्वज्ञा
नमिदं ब्रह्मस्य श्रेयतः यज्ज्ञात्वा तं ह भूयान्यज्ज्ञानमवशिष्यते २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

ज्ञेयं त्वं पदलक्षं सयोगी नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
योगो नृपेति वा सत्तुल्यं मुपदिशता योगभूतस्य पुरुषार्थभूतस्य शंकां विनाशयता कर्मकारं त्वं पदार्थं निरु
पायितुं शक्नोतीति नृपेति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव
नारायणो न कश्चिदप्येभ्यो मङ्गलं प्रेषयति वा तद्वदङ्गलं परमो युक्तमो नारायणो भवितुं शक्नोतीति भावः। तव

इति श्रीभगवद्गीतासू. पञ्चोऽध्यायः ६

७ गी० टी०
९५०

अबादीनां रसादिषु धोतवप्रतीतिः कथं च यिसर्वमिदं धोतमिति वनशंकरसादिरूपेण ममेव स्थितत्वादिन्याहयंचमिः रसायुगयोमधुरत्नमधुरः सर्वासा
मया सारकाराभूतो योऽनुसवीस्वनुगतः सोहं हेकोतेयतद्वेमयिसर्वाऽप्यः धोता इत्यर्थः ॥ एवं सर्वेषु यय्येयुष्याख्यातव्यः इयं विभूतिराध्या
तीना यो यद्विषयत इति नां निवेष्टव्यं तत्राप्रमाप्रकाशः प्राशिसूर्ययोरहमस्मि प्रकाशसामान्यरूपे मयि प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च
सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
वी वेद इत्यर्थः ॥ अहं पुरयस्त्वन्मात्ररूपः खे आकाशेऽनुस्रोतो हं यो रसं पुरुषं त्वसामान्यं न प्रपुसयेयुयदनुसृतं तदहं सामान्यरूपे मयि सर्ववि
शेषा धोताः धोते दुंदुभ्यादिदृश्यं तैरिति सर्वत्र दृश्यं ॥ १ ॥ **सोहं हं मधुकोतेय प्रमास्मि प्राशिसूर्ययोः प्रागवः सर्ववेदेषु प्रहृत्वे यो रसं न प्रपुसयेयुगं धः स**
धिव्याचते जश्वास्मि विभावसो जीवनं सर्वं भूतेषु तयश्वास्मि तपस्विषु ॥ ॥ ॥
रूपस्त्वन्मात्ररूपः दृष्टिव्यामनुसृतो हं चकारो रसादीनामयि पुरयस्त्वन्मात्ररूपः ॥ अहं स्य प्रोपरसंवादां हि स्वभावत एव पुरयस्त्वन्मात्ररूपं विवृतं वंषा
शिनामधमं विशेषाच्च ते वामपुरयस्त्वन्मात्ररूपं विवृतं इति दृष्टव्यं ॥ तथा विभावं नां यत्रैतः सर्वदहनप्रकाशनसामर्थ्यरूपमुत्पस्य शंसहि
ते सितमास्वरूपं पुरयस्त्वन्मात्ररूपं दहमस्मि चकारो रसादीनामयि पुरयस्त्वन्मात्ररूपः ॥ अहं स्य प्रोपरसंवादां हि स्वभावत एव पुरयस्त्वन्मात्ररूपं विवृतं वंषा
प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
सियासादिहं हं स हनसानर्थं रूपं तदहमस्मि तद्वेमयि तपस्विनः धोताः विशेषाणां वेदेषु प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस

समुच्चयते
राम

सर्वाणि भूतानि त्वं वीजं धोतानि न तु वीजं च त्रेत्याहं यत्सर्वभूतानां स्यात्वरजंगमानां मेकं वीजं कारणा सनातनं नित्यं वीजं त
रानेहं न तु प्रतिव्यक्तिभिन्नमनित्यं वा तदव्याकृताख्यं सर्ववीजं मामेव विद्धि न तु मद्रिचं हे पायं अतो युक्तमेकस्मिन्नेव मयि
सर्ववीजं धोतं सर्वेषामित्यर्थः किंच बुद्धिस्तत्वात्तद्विवेकसामर्थ्यात्तद्विदुतामहमस्मि बुद्धिरूपे मायबुद्धिमेतत्प्रोतादि
प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
युक्तानां न तु हं मस्मि ते जो रूपे मयि ते जस्विनः धोता इत्यर्थः ॥ १ ॥ अथाप्रोदिष मप्राप्रकाराणां सर्वेषां प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि ते जस्विनामहं १ वलं दलव
तो चाहं कामरागविवर्जितं धर्मा विरुद्धं भूतं युक्तमास्मि भरतर्षभ ११
त्रयत्रिविधेषां कामः प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
वं धानदकाराणां जस्मिन्निवाहितं यत्त्वचं मानुषनायदेहं इत्यादि धाराणां सामर्थ्यात्तद्विकल्पवत्त्वत्वात्तद्विदुतामहमस्मि बुद्धिरूपे मायबुद्धिमेतत्प्रोतादि
नां प्रमाणं मुक्तानां न तु हं मस्मि ते जस्मिन्निवाहितं यत्त्वचं मानुषनायदेहं इत्यादि धाराणां सामर्थ्यात्तद्विकल्पवत्त्वत्वात्तद्विदुतामहमस्मि बुद्धिरूपे मायबुद्धिमेतत्प्रोतादि
चैनं ध्येयं न तु मस्मि ते कामरागकारावन्मय्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस
मानुक्तलोवायो भूतेषु प्राशिसूर्ययोऽन्ताविद्यर्थः ॥ तथा च सा च आकारः सर्ववेदे धनुः स्रोतो हतघथाशं कुनामवीरिपरा नि संरस्मान्यवमो करेण सवी वा गिति श्रुतेः ॥ संरस्मानि ग्रथितानि सवी वानुस

मय्यर्थः ११
म

५५

पंलिभगवान् १३

1240

प्रबलशोधः प्रथमपत्रको
यः

देवीत्वेष्टा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव प्रपद्यन्ते माया मोतां तर्हिति १४

नहं हि शब्दादुक्तं यत्तानवाद्यार्थापत्तिरिहा च गुणमया सत्त्वरजस्तमोगुणात्रयात्मिका त्रिगुणारज्जुरिवातिदृष्टं
 धनहेतुः मममायाविनः परमेश्वरस्य सर्वजगत्कारणस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिः स्वभूतात्मा धीनेवेन जगत्स्थितिनिर्वा
 हिकामाया न च प्रतिभा स प्रतिवेधेना न च प्रतिभा स हेतुः रावराविक्रयशक्ति इयवत्यविद्या सर्वप्रपञ्चप्रकृतिः। माया
 तु प्रकृतिर्विद्या न्मायिनंतु महेश्वरमिति श्रुतेः। अत्रैवं प्रक्रियाजीवेश्वरजगद्भिभागभूत्येणुदेवैतन्यः। ॥ १॥ ॥ ॥ ॥

गी. ३.
२५२

स्वनादिविधासवप्राधान्येन त्वच्छादयं गज्जमुखाभासं विदाभासमागच्छाति ततश्च विवस्थानीयः परमेश्वरमुपाधि
दोषानात्कदितः प्रतिविवस्थानीयश्च जीवमुपाधिदोषात्कदितः ईश्वराच्च जीवमोगायाकाशादिक्रमेण शरीरं द्रियं सं
घातस्तद्गोप्यश्च कृत्स्नः प्रपञ्चो जायत इति कल्पना भवति विवप्रतिविवमुखानुगतमुखवच्च ईशजीवानुगतमायोपा
धिवैतन्यसाहीति कल्प्यतेति नेव वस्त्राद्यस्त्रामायातकाव्ये च कृत्स्नप्रकाशते अतः साह्यमिप्रायेण वैतीति वि
वेश्वराभिप्रायेणानुममेति भगवतो कं। यद्यप्यविद्याप्रतिविव एक एव जीवस्तथाप्यविद्यागतानामंतःकरासंक्ता
राणां भिन्नत्वात्तद्देनांतःकराणां पाधेस्तस्यात्र भेदव्यपदेशः। मामेव येष पद्यंते दुष्कृतिनो मूयान प्रपद्यंते। चतुर्विधा
भजंते मांभित्यादि। श्रुतौ चातद्यो देवानां प्रत्यवुद्धत स एव तदभवत्तथैवात्मा तद्यामनुयाणाभित्यादि। अतः क
राणां पाधिभेदाप्यप्यौत्तचने न जीववप्रयो जकोपाधौ कवादेकत्वेनेवात्र व्यपदेशः। हेतुश्चापि मां विद्वि सर्व हेतुषु
नारता प्रकृतिपुरुषं चैव विद्यानादी उभावपि। मामेवांशो जीवलोके जीवभूतः सता तन इत्यादि। श्रुतौ चा ब्रह्मवाह
दमप्रश्नासीत्तदात्मानमेवा वेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्। एको देवः सर्वभूतेषु गुरुः अनेन जीवेनात्म

राम
२५२

नानुप्रविश्यावाला प्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य चाभासो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्यायकल्पत इत्यादि। यद्यपि
र्षसागतश्चैव प्रतिविवस्वपश्यन ज्ञानात्यंतनां शस्येव तत्र प्रतिविवित्वा तत्रापि चित्प्रतिविवश्चिदादेव स्वयं
चनानातिप्रतिविवपदैविं वचंत्य एवोपाधिस्थव मात्रस्य कल्पितत्वात् आभासपदे तस्यानिर्वचनीयत्वे विजड
विलङ्घनात्तत्तयावतत्त्वविबेक्यमात्मनो न ज्ञानातिता वज्जलस्य इव जलगतकं पादिकमुपाधिगतं किं
रसहस्रमनुभवति तदेतदाहादुरन्येति विवभूते श्वरे क्यसाहाकारमंतोरा अत्यंतुं तत्तु मशक्येति दुरन्यथा अ
त एव जीवोक्तः करणावच्छिन्नत्वात्तत्संबंधमेवाहं प्रदिहा राभासयन् किंचिज्ज्ञो भवति ततश्च ज्ञानाभिकरो मिभुं
जेचेत्यनर्श शतभाजनं भवति स चेद्विं वभूते भगवंतमनेत शक्तिं माया नियंतारं सर्वविदेसर्वफलदातारं मति
नंदघनवर्त्तिमनेकान वतारान् भक्तानुयहाय विदधत माराधयति परमगुरुमशेषकर्मसमर्थो न तदा विवसमायेत
स्य प्रतिविवेदति फलनात्मवानपि पुरुषार्थानां सादयति। इतरेवाभिप्रेत्य प्रकादेनोक्तो नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभ
पूर्णमानं जनादि दुःखः कुरुते। यद्यज्ज्ञो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुखं श्रीरि
ति। इयं प्रतिविवितस्य मुखस्य तिलकादिश्रीरूपे हितावेद्विं वभूते मुखे समर्पणाया सास्त्रयमेव तत्र प्रतिफलति

२५३

७ गी. टी.
१२४

यद्येवंतर्हि किमिति निखिलानर्थमूलमायोन्मूलनाय भगवंतं भवंतमेव सर्वे न प्रपद्यन्ते चिरसंचितदुःखप्रतिबंधा
दित्याह भगवान् ये दुष्कृतिनः दुष्कृतेन ग्रायेन सह नित्ययोगिनः अतएवेषु मध्ये धमा इह साधुभिर्गृहीताः य
त्र चानर्थसहस्रभाजः कुतो दुष्कृतमनर्थहेतुमेव सदा कुर्वन्ति यतो मूढाः इदमर्थसाधनमिदमनर्थसाधनमिति वि
वेकशून्याः सति प्रमात्मानो कुतो न विविचन्ति। यतो मायया हतजानाः शरीरे दिवसे चानतादात्म्यं न विदुः

*

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते न राधमाः मायया हतजानाश्चासुं भावमाश्रिताः १५

परिणातया मायया प्रवृत्तयाः यदुतं प्रतिबंधज्ञानं विवेकसामर्थ्येणातेतथा अतएव ते दंभोदयोऽभिमानश्च
क्रोधः पाह्यमेव चेत्यादिना अथैव ह्युपमा रामासुराभावं हि मानतादित्वभावमाश्रिताः प्रत्यययोग्याः संतो न
मां सर्वे श्वरं प्रपद्यन्ते न भजन्ते अहो दोषो भोग्यतेषामित्यभिप्रायः १५ श्रीमन्नंदनो जयति ॥ ॥ ॥

राम
१२४

ये वासुराभावादिताः पुण्यकमाणा विवेकिनश्च पुण्यकर्मतारतम्येन चतुर्विधा संतो मां भजन्ति। अहो दोषो भोग्यतेषामिति
मनोराहित्यमात्रेण साक्षात्मायात्तरतायाह ये सुकृतिनः पूर्वजन्मसुका पुण्यमंचया जनाः सफलज
न्मानसुखवतान्येते मां भजन्ते संतो न हि अहो दोषो भोग्यतेषामिति अत्र यः सकामा एकोऽकाम इत्येवं चतुर्विधाः जनाः आत्मा

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन श्रौत्वा जित्वा सुरार्थाधी ज्ञानी च भरतर्षभ १६

त शत्रुव्याध्यादिश्लेषदायैस्त्रिद्विद्विभिच्छ्रुत्वा यथाप्रवृत्तेन कुपितं देवर्षतिव्रजवासी जनः। यथावा जरा
मंधकारागावत्रीराजति च यः घृतसभायां वस्त्राकषणोद्घोषदीचया हयस्त्रागजे इत्यादि जित्वा सुरान्
ज्ञानी यो मुमुक्षुः यथा मुचुकुदः यथा वामेयितो जनकः श्रुत्वा देवश्च जित्वा तैरोसने यथा वोद्ववः॥

गो. १५५

अथार्थादहतापरत्रवायद्वेगोपकरांतस्मिन्तुः तत्रेहयथासुयीवोविमीषाणाश्चायथावोयमन्युः परत्रयथा
 क्रवः एतेत्रयोपि भगवद्वजनेन मायान्तरं तितत्रजिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्यासाहादेवमायातरतिः अतोऽर्थाथचजिज्ञा
 सुवंप्राप्येति विशेषः अतस्त्यार्थाथिनश्चजिज्ञासुवसेभवाजिज्ञासाश्चातं वज्ञानोपकरणाथार्थवसेभवदुभ
 योर्मध्ये जिज्ञासुर्दिष्टः तदेतेत्रयः सकामाव्याख्याताः निष्कामश्चतुर्थददानी मुच्यते ज्ञानी च ज्ञानं भगवत्तव
 साहाकारेण नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायोनिवृत्तसर्वकामः चकोरायस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्य
 तर्भावार्थः हे भगवन् भवमपि जिज्ञासुर्वाज्ञानी वेतिकतमो हे भक्त इति मां किञ्चादित्यर्थः तत्र निष्कामभक्तो ज्ञा
 नी यथासनकादियथा नारदो यथा प्रह्लादो यथा पृथु यथा वाष्पुक निष्कामः शुद्धप्रेमभक्तो यथा गोपिकादियथा
 वाक्तरयुधिष्ठिरादिः कंसशिशुपालादयस्कभयाद्देवाश्च संततं भगवच्चिंतायराश्रयिनः भक्ता भगवदनुत्तरभावा
 त् भगवदनुत्तरि रूपयात्कनकैः खरूपसाधनं भेदात्तथा भक्तानामपि भगवद्वक्तिरसायनेऽस्माभिः सविशेषप्रयत्नितार
 तीहोपरम्यते १६

राम
१५५

चतुर्विधातामपि सुदृष्टिर्लभ्यते ॥ अतोऽर्थाथचजिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्यासाहादेवमायातरतिः अतोऽर्थाथचजिज्ञा
 स्यते सर्वोत्तरद्वयार्थाथेनियुक्तः भगवति साहाकारेण नित्ययुक्तो ज्ञानी तीर्णमायोनिवृत्तसर्वकामः चकोरायस्य कस्यापि निष्कामप्रेमभक्तस्य ज्ञानिन्य
 सतथा ज्ञानोत्तरं निवृत्तिविषयो तस्मात्तद्विषयस्मात्तद्विषयानि रक्षादिसमाप्तमनस्येन संततिशयेन ज्ञानिनोऽप्ययमभिन्नः परमात्मावतस्मात्तद्विषयसंभूत
 परमेश्वरस्याभिन्नः आत्मा प्रियातिशयेन भवतीति प्रकृतिलोकयोः प्रसिद्धमेवैतद्यथैः १७ अतोऽर्थाथचजिज्ञासुर्ज्ञानोत्पत्त्यासाहादेवमायातरतिः अतोऽर्थाथचजिज्ञा
 मिति विशेषादित्यर्थः एते आर्जुनदयः सकामाश्च निष्कामाः सर्वत्रयस्युत्तरावग्रहसाधनवर्तमाना जितानेकमुक्तं राशिवादन्यथा हि मानमनेयुरेव आर्जुनं
 स्यात्तज्ज्ञानोत्तरार्थाथिनश्च न हि सुखास्यदुःखदेवता भक्तस्यापि वदुःखमुपलब्धत्वात् अतो मप्रियायते न हि ज्ञानवान्ज्ञावावच्छिद्यिभक्तो मप्रियायते किं

तयो ज्ञानीति यत्कुरुक भक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञाति नोत्यर्थेन हंसवममप्रियः १७
 उदाहरणं सर्वं येन ज्ञानीऽस्मिन्मम तस्मात् आस्थितः स हि युक्तात्मा मानवानुत्तमो गतिम् १८

तुयस्य यादृशी मयि प्रीतिर्मेमापितवता दृशा प्रीतिरिति सुभाषितमेतन्नवसकामानो वयाणां वान्यमानमपि प्रियमहमपि प्रियः ज्ञानिनस्तद्विषयान्तरम्
 स्यादमेव निरतिशयप्रीतिविषयः अतः सोपि नम निरतिशयप्रीतिविषय इति विशेषः अन्यथा हि मम कृतज्ञानात्कृतज्ञात्तद्विषयान्तरम्
 मिति विशेषात्तन्मया त्रेधा कृत्यादियदेव विषयकरोति प्रह्लादोपनिषदात्तदेव चार्थवत्तरं भवतीत्यनेन विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमधिकमर्थवत्तद्विषय
 तथा सत्यं ज्ञानिभक्तो मम प्रियेयुक्तेयो ज्ञानेन विरेकेण भक्तः सोपि प्रिय इति यथेव सत्येव अन्यथा मिति विशेषात्तन्मया त्रेधा कृत्यादियदेव विषयकरोति प्रह्लादोपनिषदात्तदेव चार्थवत्तरं भवतीत्यनेन विद्यादिव्यतिरेकेण कृतमधिकमर्थवत्तद्विषय
 यथा मां प्रयच्छंते तांस्तथेव न ज्ञानेन मिति अतो मानात्तदेव ज्ञानवान्ज्ञानी आत्मेव तमहो मिति किं तदमेव स इति मम तन्मिति प्रियः तु शब्दः सकामभेदद्वय
 चित्तयापेक्षया निष्कामभेदादपि विशेषोदात्तार्थः प्रियस्मात्तानीयुक्तात्मा सदा मक्षिमाहितवित्तः सन्मा भगवन्तन्तमानंदधनमात्माननेवानुत्तमो गतिम्
 मोत्तरा गतिर्गताय परमेष्ठिनमास्थितः अशी कृतवाननुमदित्वे किमपि फलं मम सततं यथैः १८

तद्वदर्थस्य विविधं

१४५
 १४६
 १४७
 १४८
 १४९
 १५०
 १५१
 १५२
 १५३
 १५४
 १५५
 १५६
 १५७
 १५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

१५८
 १५९
 १६०
 १६१
 १६२
 १६३
 १६४
 १६५
 १६६
 १६७
 १६८
 १६९
 १७०
 १७१
 १७२
 १७३
 १७४
 १७५
 १७६
 १७७
 १७८
 १७९
 १८०
 १८१
 १८२
 १८३
 १८४
 १८५
 १८६
 १८७
 १८८
 १८९
 १९०
 १९१
 १९२
 १९३
 १९४
 १९५
 १९६
 १९७
 १९८
 १९९
 २००

